

REPUBLIKA

MJESEČNIK ZA KNJIŽEVNOST, UMJETNOST
I DRUŠTVO

KAZALO

Mila Pavićević: *Godotova prijateljica* / 3

Zvonimir Majdak: *Povratak sudbini* / 9

Ivan Salečić: *Imati sebe svojim* / 24

Tema broja:
BRAĆA HUMBOLDT

Životopis Wilhelma von Humboldta / 37

Peter Berglar: *Wilhelm von Humboldt danas* / 38

Mladen Klemenčić: *Životopis Alexandera von Humboldta* / 46

Wilhelm von Humboldt: *O raznolikosti gradbe ljudskih jezika
i o njezinu utjecaju na duhovni razvoj
čovječanstva* / 52

Drago Štambuk: *Pognuta riža* / 72

Esad Jogić: *Dãnak* / 75

UMJETNOST • KULTURA • DRUŠTVO

Siniša Vuković: *Opera I due Foscari Giuseppea Verdija* / 93

KRITIKA

Cvjetko Milanja: *Bigina zbirka sinteze* / 106

Đuro Vidmarović: *Uz šezdesetu obljetnicu rođenja
Đuse Šimare–Pužarova* / 108

Sead Begović: *Beatifikacija profita i iluzije „vječovjeka”* / 111

Zvezdana Timet: *Dvije cure i sjekira, o dečku da se i ne govori* / 113

Antun Pavešković: *Fusnote ljubavi i zlobe (50)* / 118

Kronika DHK (*Anica Vojvodić*) / 121

Mila Pavićević

Godotova prijateljica

I.

Mrtvi govore kad šušti lišće,
bûde se sretni, gluhi i zdravi,
tjekoba se grči, očaj se stišće

u jednu sivu cipelu na travi.
Šešir je prazan, ondje bliže,
čekaju, trpe i plešu mravi.

Kostur je sladak, sunce ga liže,
isto je meso kao i prije.
Jedna za drugom sada ga niže

mala praznina u kojoj se krije.

Mala praznina u kojoj se krije
slijepi Pozzo, i njegov nijemi pas,
uvijek misli ono što se smije.

Ne može se uvijek iznaći glas,
iznaći tijelo, tanko je uže,
pseto je nijemo, mrtav je bas.

Nađimo drvo da trajemo duže,
šarenu vrbu, šafran ili mak,
mrtvi govore dok listovi kruže:

„*Prestani! Mrcino! Hista!*” – naš je znak.

„*Prestani! Mrcino! Hista!*” – naš je znak.
Bosi i gladni mrzimo strance.
Možda je mrtav, a možda je čak

uganuo nogu. Odmah u čamce:
Adieu, adieu, daleko od mrske kobi.
Mjesta nema za glumce i samce.

Gladne smo i mrtve, malo zobi,
gospodine Pozzo, kostiju i raži:
skroman je naš skitnički lobby.

Magla se klanja, nada se traži.

Magla se klanja, nada se traži
u košari, u kovčegu, u jarku.
Šeširi su isti, zato ih váži!

Moj je bez boje, tvoj nosi marku,
bodlje i prepun je sjete.
Spušta se noć i sve su varke

dopuzale tiho kad je došlo dijete.
Glasnik je jasan, na kraju prvog čina
svi smo svjedoci počinjene štete:

danas ne/će doći staklena tišina.

Danas ne/će doći staklena tišina,
u njedrima staklene starčeve brade.
Sada samo pauci i daljina

slažu zidove koji se sami grade.
Gospodin Albert sjeo je na zemlju
i gleda čežnju kako vade.

II

TRAŽIM

Tražim drvo:
čempres, hrast, smreku ili jelu.
Neko stablo s puno šuštavog lišća.

Od bijelog konca vežem petlje:
„Izdržat će, ja dovoljno sam jaka.”

Danas se nitko neće objesiti.

KATUL

Jedna je cipela velika, druga točna.
Jedna je modrica malena, druga po mojoj mjeri

Opet će me netko tući u jarku:
ne mare ljudi – biju Katula.

Jedna je cipela velika,
u drugu stanem.

GOLGOTA

Lijevi se razbojnik spasio.

Imao je ruke,
omču oko gležnja i dugu
plavu kosu.

Volio je mačke, šišmiše,
i vukove.
Jednu sasvim malu zmiju
imao je među prstima.

Bio je lijevi,
čekao je.

ALBERT, POSPAN

Gospodin Albert je pospan.

Ruke su teške kada se gubi,
mrtve su male krijesnice,
uže je čvrsto i mrtvo,
mi smo gladni.

Gospodin Albert je pospan.
Mi smo siti.

LUCKY I PAS

Lucky je volio misliti
dok je na uzici vodio
svoga slijepog psa.
Njihov put je bio
gladak i ljuljao se.
Bili su samo glumci:

Lucky je bio Lucky,
pas je bio pas.

ESTRAGON

Njegove mu cipele nisu dobre.

Nove su uvijek tijesne.
Krv plazi kao gliste.
Ponekad su preširoke.
Stopala su samo trava.

Njegove mu cipele nisu dobre.

GODOT

Noć.

Imao je plavu bradu,
nije volio sunce.
Ja sam imala kosu,
znala sam se smijati..

Noć.

Imala sam obje cipele,
tvrde i hladne, za kišu.
On je imao kaput
i mjesec među rogovima.

Digni blače! Idemo!

U OČEKIVANJU GODOTA

Šteta što nemam uže.
Vezala bih njime psa.
Dala bih mu kost:
bijelu, glatku i moju.

Šteta što nemam udicu.
Uhvatila bih njome cvijeće.
Sunce mi škodi,
alergična sam.

Šteta što imam uže,
a vežem samo riječi.

MRAK

Bojim se samo mraka.
„Nema ništa gore, *osim svoda,*”
tješim se dok liježem.
Zatvaram oči – dovoljno je sunca.
Pred očima pleše duga.

ODIJEVANJE

Obukla sam novi kostur;
lakirani, crni. Steže
me po najnovijoj modi.

Oko vrata sasvim
mala je biserna omča. Pleše
nevidljiv grbavi zvonar
u toploj, očnoj duplji.

VLADIMIR GLEDA U NEBO

Zar nikada neće pasti noć?
Gledaj, pale se zvijezde.

Zar nikada neće pasti noć?
Gledaj, oblaci su gusti.

On gleda u nebo.
Sviće.

Zvonimir Majdak

Povratak sudbini

(odlomak iz romana)

1

Sjedio je na drvenom balkonu sojenice, kako je nazvao kuću podno brežuljka, na rubu starih vinograda.

Zamišljeno gledao ravnicu.

Spokoj sutona bez žive duše na vidiku.

Prazan, pust, nedavno asfaltirani put koji spaja naselje i željezničku postaju na kojoj se zaustavljaju rijetki, bezimeni vlakovi bez putnika.

Posljednji Brajak u Hrvatskoj, bez potomaka, koji se vratio sudbini. A vjerovao je da će je izbjeći, nikad pod ovim nebom sjediti. Izigrati je bespućima i prostranstvima zemaljske kugle...

2

Po tko zna koji put popeo se autom na vrh brežuljka. Tek tu i tamo usamljeni, umirući čokot. Podsjećanje na njegovane redove vinove loze. Na zelenu sočnu travu koju je proklinjao djed Stjepan jer je gušila mlade, tek oblikovane grozdove. Od ranog proljeća sve do osunčane berbe, kad su zaboravljena višekratna okopavanja, pljevljenje. Nemilosrdno sječivo srpa u ruci djevojke ili snaše. Strepnje pred nebom, gradonosnim oblacima. Munje u daljini. Potmula ili reska grmljavina.

Sada je uspravan stajao na sparušenoj, kišama i vjetrovima oblikovanoj kori tla i gledao dolje, u daljinu. Polja, oranice. Nove, tek izorane brazde. Zrelo ljeto.

Opijen i osnažen povratkom, tako se osjećao Božidar Brajak.

Preko potoka pjeskovita korita i još nepresahle, bistre niti vode, koja vrluda zaobilazeći sprudove, granje, busenje, obale i pojilišta.

Jedva da je smočio ogromne, razorne gume moćnog terenca koji je tiho preo sjenovitim putem, prema raskrižju bez raspela i putokaza. Pitoma divljina podnevne tišine.

Pomisli uključiti klimu, jer je zrak bio zasićen sparinom i gustim vonjem rasilinja, trava, topola, tvoreći samonikli sjenoviti drvored. Sasušena balega, otisci kotača, kopita kad su ovuda stenjale i teturale zaprege kola natovarenih plodovima zemlje. Iz nekog poštovanja prema djetinjstvu, kad je i sam upravljao sjajnodlakim kobilama, koje su kola mogle izvući iz gliba do osovina, uz brijeg, padajući od napora na koljena, ne uključi klimu, već dopusti da ga prožmu mirisi hladovine pustog drvoreda. Neka mu mušice, opnokrilci, bezglavi kukci, is-pune kabinu i preuzmu ga u cijelosti. Nezaštićenog zaštitnim otrovima grada...

Dvoumio je kuda krenuti. Nastaviti ovo besciljno, slatko lutanje? Lijevo, putevima ravnice koji vode do rijeke. Ili desno, u još nepokošene livade, trstiku, masivni zid stare, odavno neprorijeđene šume?

Odluči se za kolski put koji vijuga rubom šume.

Nije prevalio ni stotinjak metara, kad ugleda, kroz zatamnjene naočale muškarca, koji sjedi oslonjen o uvis podignut štap.

Ta tko bi u ovo doba, oko podneva, mogao sjediti na rubu šume ako ne Šandor baći!

Nezaposleni, samopromaknuti čuvar vinograda.

Božo zaveze auto pod krošnju breze i iskoči van.

– Hej, Šandore, koje te brige muče?! Nisi valjda bolestan pa tražiš ljekovito bilje? Uf, žega i sparina. Je li te netko uvrijedio pa si tužan? Trebaš pomoć? Da te prebacim u tvoje dvorište, ako su ti noge umorne?

Šandor nekada bijaše žilav, krepak nadničar kojega su ostali prešutno izabrali, i poštivali, kao vođu. Vinogradara bez vinograda. Zaljubljenika u trsje koji lozu obrezuje bez zastoja, od svitanja do zalaska sunca. Ako treba, kad mošt vrije, i duboko u noć.

– O, to si ti, Krešo! Voziš se i gubiš dane.

Ne bijaše u tim riječima zavisti niti prijekora. Tek iskustvo starca, doživotnog nadničara. Volio je rad, motiku, kosu, sjekiricu, brus, dlijeto. Istimarene, zoblju nahranjene životinje.

Krešo se spusti na tlo, na žute cvjetove lipe. Potamnjene poslije olujne kiše.

– E, Šandore, stara litalico. Što je novo u ovim predjelima? Jesi li istjerao mladog zeca iz brloga? Jesu li se pojavile divlje svinje? Bogami, nastradat će kukuruz kad krdo navali...

Šandor mahne rukom.

– Nema više divljih svinja, ni prasaca. Krdo se povuklo dublje, na sigurno. Preplašili ih ovi lovci iz svijeta koje je doveo i kod sebe smjestio gostioničar Mirko. Taj nikad neće propasti! A, bogami se bogato i priženio...

Šandor zastenje i cijelim se grudnim košem osloni na štap putnika koji će prenočiti u sjeniku... Ako ikada napusti ove brežuljke. Blage padine. Plodonosne njive.

Vinograde svoje mladosti i starosti.

– Ma nešto te ozbiljno muči – zabrinuto će Krešo. – Stenješ i uzdišeš kao da je i posljednji trs ogolio i nikad više mu pupovi u proljeće neće propupati. Šta je, reci mi.

Žmirkajući, braneći se od svjetla polusklopljenim vjeđama, Šandor odmahne. Kao da je prebolio boleštinu, samo njemu znanu. Žal za nečim, što se neće i ne može oživjeti.

Onda, ipak, duša shrva tijelo već shrvano, prepušteno silama koje vrebaju posljednji trzaj.

– Ja mislim da su se dovezli traktorom. Po pomrčini. Ali prije toga su je dobro proučili i odvagnuli na koju stranu mora se strovaliti, da joj se kora i unutrašnje žile što manje oštete, napregnu. I tko zna gdje je završila? U čijoj pilani...?!

– Ne shvaćam o čemu govoriš, Šandore, Tajanstven si a ja ne želim biti preradoznao...

Možda je iz bistrih plavih očiju potekla suza? Ili su ga jarke sunčeve zrake bole u samu zjenicu?

– Nikome o njoj nisam govorio! Nitko nije znao da postoji, blizu proplanaka. Jedino ona i ja.

– Sad znam još manje nego što sam prije neki trenutak znao!

Vrhom štapa Šandor stane svrdlati rahlo šumsko tlo. Vlažno lišće, truli slojevi godinama taloženi.

– E, samo ću tebi ispričovijedati. I nikome više! Da mi se ne smiju i nazivaju budalom zaljubljenom u lipu. A ja sam je obilazio još dok je bila dva, tri metra visoka. Znao sam da će narasti visoka. Najljepša lipa u tom reviru! Blizu izvora...

Zamuckujući, tražeći riječi između poduže stanke, Krešo je sabrano slušao. Nije Šandora podsticao da požuri. Spustio je glavu. Sve je razumio. I on je imao svoju lipu. Svoj život.

Pa da, zbog toga se i vratio sudbini.

– Dakle, lipa. Pa ima još lipa, Šandore! Naći ćeš novu mezimicu. Hajde, glavu gore!

– Ne, nema. Niti će izrasti tako visoke i vitke. A i ja ću... Dolazi čas, osjećam. Vrag vreba iza leđa. Ma, zaboravi staru budalu. Idem cijepati drva. Zima ne čeka...

Pidržavajući se o štap stari se Šandor osovi. Izgledao je niži, krhkiji nego u sjedećem položaju.

Nasmije se bezubim osmijehom, mahne i krene uz brežuljak iza kog se smjestilo naselje.

– Ako ti šta treba... – pojačanim, drhtavim glasom otprati ga Krešo. Tankoćutni, lutajuć starac.

Vrati se u auto. Sjedio je i zamišljeno zurio pred sebe. Tronut, dirnut susretom sa Šandorom.

Upre pogled u nebesa a zatim ga spusti na sat kao da provjerava je li se podudaraju zemaljsko i svemirsko vrijeme.

Činilo mu se prerano vratiti kući, na terasu, u hladovinu oraha kroz čije lišće ni ljetno sunce nije prodiralo. Vratiti se u slutnju predvečerja. Sjene se još nisu izdužile. Šandorova isповijed uzbivala je nataložena sjećanja. Nenamreškana površina.

Prije koliko ljeta srušili su hrast u šumarku bagremova?

Pamti, bio je u dječaćkim godinama, kad je mladost nestrpljiva i čezne, čeka, broji dane do pune zrelosti. Dane, koji kad nastupe, oslobađaju snagu mišića, uzavrelost misli, žestinu čudi...

Čekao je nesputanost i slobodu.

Ne tek slobodu praskozorja, jutra, dana.

Slobodu noći! Kad će se bezbrižno uputiti u obližnje selo, provesti biciklom uz plotove, dvorišta, ambare... Osluhnuti disanje umornih ukućana. Zamisliti djevojku gdje leži na postelji i budna, ustreptala, u mislima mu se predaje...

Izlokanim, izrovanim putem dovezao se do šumarka bagrema. Kome ga je otac prodao? Čije je sada vlasništvo?

A u tom šumarku suhих, isprepletenih grana, visokih nejestivih trava, bodlji, nikad pripitomljenom, nekim čudom izrastao je hrast!

Rugoba od hrasta. Kvirgav, unakažen svojim unutrašnjim prokletstvom. Ni metar ravne, glatke površine. Neka praiskonska razbarušenost obilježila ga za sva vremena. Ali nije se dao, nije pokleknuo pod južnim vjetrovima koji bi iznenada prostrujali dolinom, prema ravnici po kojoj bi se razlili, topli kao mlijeko...

Djed Stjepan ga je mrzio. Mrzio je ružnoću, iskrivljene zglobove, njegov jalov život i sudbinu.

Smrtnu presudu davno izrečenu.

Onda je jednog jutra odlučio: srušit će, zatrt će svaki trag tom beskorisnom ružnom stablu.

Bez najave i priprema djed je stavio u kola dugačku ručnu pilu i sjekiru toliko izbrušenu da se njenom oštricom mogao obrijati muškarac a da se ne ostruže i prokrvari.

– Idemo srušiti onu nakazu u livadama! Bit će drva i za najdužu zimu. Samo ih vjetar treba propuhati i osušiti.

Krešo je znao za mržnju koju djed gaji prema hrastu, ali nije očekivao da će ga tek tako, iznebuha, srušiti.

– Hajde, mali. Šta čekaš? Penji se!

– Pa tamo ima trnja. A možda i zmija – pokušao se izvući.

Njemu hrast nije smetao. Nije ga sanjao. Djed, očigledno, jest.

– Muško si ili nisi? – upita djed.

On je sve svrstavao na te dvije oprečne strane. Slabiće, mlakonje ili odlučne, neustrašive, koji te gledaju ravno u oči.

Što sje kirom – frcalo iverje – što pilom srušili su hrast, to raskuštrano, čupavo čudovište. Dugo je padao i slamao svojim kvrgama, zglobovima, izobličnim mišićima, neskladno oblikovanim granama sve pod sobom. Uz tresak i stenjanje ispruži se između ranjenih, nejakih mladica i stabilaca bagrema.

– Zašto nisi izrastao u gorostasa ljepotana, muškarčinu?! Gospodara ovog zabačenog jadnog šumarka? – korio ga djed Stjepan. – Na rubu, pri izlazu iz šikare. Zašto? Zašto sam te morao smaknuti. Na tvom mjestu, uokolo tvoga panja, izrast će bukve, grabovi, lijeske. Ne krivi me! Jedini krivac za ovakav jadan svršetak si ti, i nitko drugi. Hajde, očerupajte ga i ispilite, pa da ga odvezemo.

Cjepanice su se mjesecima sušile i vjetrile ispod strehe. A kad su prve klipiće položili na razjareni žar u kuhinjskoj peći hrastovina se nije dala. Ugušila je vatru! Baka je proklinjala, čačkala, ali žar vatre ugasi se pod prkosnom hrastovinom...

I mrtvi, raščerečeni njegovi udovi, zadebljale žile nisu se dale da završe u čađi i dimu dimnjaka.

Prisjećajući se tih godina i davnih oštih zima sa sjevercem koji je pronalazio svaku pukotinu i otvor, pa i u ključanicu, Krešo se polagano vrati u ravnicu. Vreli pijesak, poluprazna ustava. Mlinsko kolo miruje, ne vrti se. Možda predveče, ako se slije dovoljno vode?

Parkirao je ispod oraha, njušeći blagi rastvor večernje svježine. Usta mu bijahu suha. Iz frižidera izvadi bocu rashlađenog chardonnaya i sa čašom u ruci ispruži na drvenu ležaljku. Prekosutra dolazi Hana...

3

Hana...

Ali ne ona Hana, studentica iz jedne derutne, mračne donjogradske zgrade.

Hana na vratima ekspresa koji se nakratko zaustavio da iskrca nju i još dvoje staraca. Zatim užurbano odjuri. Iza okuke, u daljine, prema nekim drugim postajama. Sve do cilja, duboko u ravnici. Uveče, kad se svjetla pale a zapad rumeni.

Zastala je na peronu i u nedoumici se osvrnula. Sama na pustom peronu. U ruci putna torba.

Parkirao je ispod platana, uza zid željezničke postaje.

Volio ju je promatrati kako lakonogo, ali usredotočeno, silazi niz one dvije stepenice vagona brzog vlaka. U sandalama na bosu nogu. U haljini veselih

boja. Malčice ispod koljena otkrivajući vitke listove trkačice iz nekog perivoja. Kroz jutarnju sumaglicu. Pored ribnjaka čija je površina prekrivena lopočima...

Prvi put pojavila se odjevena neobavezno, u plave iznošene traperice u kojima se podcrtavala zrela ženstvenost četrdesetgodišnjeg tijela. Skromna izletnica sa sendvičem u torbici i fotoaparatom. Za budućnost, kad joj uspomene izbljede.

A prije više od godinu dana, on je nju, uzbuđen, čekao na peronu. Sa strepnjom hoće li doći, je li sjela u pravi vlak?

– Zaboravi traperice. One su dio uniforme svjetske mladeži. Budi svoja, mlada i lepršava. U haljini.

– Mislila sam da će ti se svidjeti nešto sportsko. Opisivao si brežuljke, usjekline, šumski kraj... U haljini usred šume?!

Dabome, nije mu zamjerila. Nasmijala se i uhvatila ga ispod ruke.

– A gdje je taj tvoj auto u kome se penješ na vrhunce i obilaziš livade, proplanke...?

– Ne brini, sve će biti u redu. Važno je da si ovdje. Da si sišla a nisi pogriješila stanicu. Sve su slične, još iz austrougarskih vremena. Čak i drveće. Platane...

– Uplašila sam se, kad te nisam vidjela, da ti se nešto dogodilo i da me nećeš čekati. Već sam te htjela nazvati mobitelom. Nemoj me više plašiti. Straha i strepnji za dva života...

– Neću, Hana, neću. Želio sam te vidjeti na trenutak izgublenu. Onda se ja pojavljujem i smirujem te. Neću više.

– Glupa opservacija: ali prema zagrebačkom zraku ovaj djeluje poput moje anestezije. Mlitavim. Skljokat ću se ako nastavimo stajati kao dva bogca ovdje na peronu.

– Idemo. Ostavio sam klimu. Ubrzo ćeš se oporaviti.

Obgrli je oko krhkih, nježnih ramena, i povede.

Uključio je zemaljsku navigaciju i pustio da ih pametni, robusni i glomazni terenac vozi prema njegovoj kući na osami.

Poljski putovi, sipka prašina i sunce na zalazu.

Hana položi dlan ruke na njegovo bedro.

– Ovoga te tjedna nije bilo u Zagrebu? Nema reklamacija? Ah, isuviše se trudiš. Perfekcionista. Ostat ćeš bez pacijenata...

Krešo se nasmije. Auto se zaustavio na raskrižju iako na vidiku, ni lijevo ni desno, ne bijaše ni konjske zaprege, a kamoli automobil ili traktor.

– A ti, puno si ih uspavala? Probudili se s mučninom...

– Valjda, ne znam. Mičem se iz sale i ostavljam da se kolege brinu. Ponekad mi je dosta svega, znaš. Ali koliko još do mirovine?!

– Naredne subote si dežurna?

– Da – uzdahne Hana.

– Možda te u Zagreb vratim autom. Za promjenu. Auto umjesto vlaka.

– Ako ti bude odgovaralo.

– Ah, do tada ću se narazgovarati sa zvijerima i Šandorom.

– Zbilja, kako on? Stare noge ga služe?

– Tužan je. Luta naokolo, besciljno kao i uvijek. Neki dan sam ga zatekao. Ojađen i tužan. Razočaran, kao nikad prije.

– Što se dogodilo? Pa on živi sam. Nema mu tko umrijeti...

– I samcima nekad negdje netko umre.

– Boli li ga duša ili tijelo? – uozbiljena upita Hana.

– Duša.

I Krešo ispriповijedi zlosretnu sudbinu lipe i koliko je to Šandora pogodilo.

– Ljudi ovdje stvarima udahnjuju dušu i strašno se vežu za njih. Ili ih vole ili mrže... Ali nisi doputovala slušati opis karaktera i emocija seljana. Možda i pretjerujem...?!

– To je zato što si se vratio.

– Pod stare dane – kimajući glavom reče Krešo.

– Ti i tvoja opsjednutost starošću!

Približili su se na nekih dvjestotinjak metara kući, nastambi, ljetnikovcu, sojenici – krovu nad glavom, kako je znao reći kad su ga u Zagrebu pitali. Ima li fotografiju? Koliko je udaljena od kuće prvog susjeda? Hrani li se zdravom, neprskanom hranom...

– Izgleda tajanstveno, poput ladanjske kuće vlastelina iz onih davnih prohujalih vremena. Hoćeš li posaditi ukrasnu živicu?

– Ne. Nikakvu ogradu neću podići. Ograde sputavaju. Smanjuju prostor slobode. A ja želim biti slobodan. Na vjetrometini. Ustati se mamuran i mokriti s balkona po travi i ocvalom cvijeću.

– Tvoja volja, tvoj izbor. Oh, daj da osjetim pod nogama tlo. Titive su mi se ukocile od sjedenja.

On se popeo na verandu i metlom uklonio lišće što ga je vjetrić otkinuo sa stabala, iz krošanja koje su mirovale. Tišina. Jedino u daljini rezak zvuk motorne pile. Naježi se.

Hana je sklopljenih očiju stajala pod orahom. Kao da se sabire prije nego što će uroniti u zrak, krajolik, vječnost zemlje.

Zatim načini nekoliko koraka, presavije se u struku i pomiluje samoniklu poleglu travu.

Kao da miluje paperje na tjemenu djeteta. Djeteta koje nema i nikad ga neće pomilovati. Baš kao ni on. Sudbina ih je ponovo sjedinila. Ali kakva sudbina!

– Šta me gledaš? Ne sviđa ti se haljina kupljena na rasprodaji?

– Hana, dođi. Nismo se ni zagrlili...

Prošli su kroz dnevnu sobu, na terasu. Ležaljke od vrbovog pruća, mekani vuneni prostirači. Hana je voljela ležati prekrizanih nogu, umornih listova, pipajući gležnjeve, masirajući stopala.

– Predahni. Ja ću dotle iznijeti na stol što sam priredio. Nešto sa žlicom i kukurznim kruhom iz pećnice bake Cecilije... Crno ili bijelo? Morat ću telefonirati u vinoteku. Zalihe su pri kraju...

– Crno, znaš da uveče dajem prednost crnom. Tami. Noći...

Zijevne hana i protegne se.

Poslije večere vrate se na terasu.

Dodirnu se jagodicama prstiju. A tijela su već krenula razlijevajući se bezglasno po ravnici.

– Bože, poslije koliko godina?! Dođe mi da se rasplačem ili razbjesnim, zavitlam ovu čašu...

– Prije je ispij – reče Krešo gledajući njen profil koji su ocrtavali zraci smiraja na zapadu.

4

S Hanom Sabolovsky upoznao ga je prijatelj, možda točnije, dobar znanac, Viktor. Psihijatar, zadržti frojdivac, pa nije čudno niti neobjašnjivo zašto je nosio nadimak – Frojd.

Dapače, odazivao se bez mrštenja, čak s nekim ponosom što ga svi tako zovu. Nešto kao počasni nadimak.

Već je specijalizirao u Vrapču ne skrivajući gorljiv zanos prema profesiji, studiju koji je izabrao. No, ne bijaše zakopčan i uskogrudan gnjavator, već nadareni psihijatar, druželjubiv, razgovorljiv, širokog obrazovanja i zapanjujuće načitanosti. Pratio je sve: od konjskih trka do tenisa i vrhunske atletike.

Još uvijek bijaše samac dijeleći ogromni stan u Palmotićevoj s majkom i starijim bratom koji je već zgtrao lovu, vrtio je, oplodivao i planirao nove i nove poslovne poduhvate. Sušta suprotnost Frojdu koji nije mario za novac. Osim sitniša za espresso...

Tmurnog kišovitog popodneva Krešo je iz Doma zdravlja, gdje je radio, svratio u nezaobilazno sastajalište, kafić u blizini Trga žrtava fašizma. Frojd je taj mirni, pospani kafić izabrao da bude sastajalište istomišljenika ili pak potrošača vremena voljnih da slušaju njegove opservacije ili analize svakoja-kih bjelosvjetskih pojava. Nije bilo obvezatno odslušati predavanje do kraja. Slušatelji su se izmjenjivali, upuštali u raspravu i najčešće poraženi napuštali kafić: vidimo se!

Tog popodneva lokal bijaše poluprazan.

Tko će uzeti kišobran i gacati po baricama na trotoaru? Utući vrijeme. Njegov postojani ritam koji se ne da utući niti zaustaviti. Nudili su se i uzbudljiviji načini da se dočeka zagrebačka kišovita večer.

Ne želeći iznevjeriti, i zaobići, kafić, Krešo je polumokrog ogrtača ušao u prituljeno osvjetljenu prostoriju.

Frojd je sjedio na svom stalnom mjestu, povišenju, kao na nekom neobilježenom tronu. Bez žezla u ruci i krune na glavi.

Za stolom je sjedio i čitao sportske novine neki nepoznati mladić: pridošlica ili Frojddov učenik?

– Gadno. Vrijeme čamotinje. Rezanje žila – reče Krešo i nekim nevidljivim nožem odglumi rezanje žila.

Frojdu dovoljan povod da razveze na temu samoubojstva.

– Pogrešno. U ovim krajevima, u podneblju ravnice, muškarci ne režu žile. Vješaju se u sjeniku, na tavanu, prebace štrik preko suhe grane da podcrtaju teatralnost čina. Vješanje je najomiljeniji način oduzimanja života. Stariji ljudi. Naoko, sve je s njima u redu, ne pokazuju prije čina nemir, potištenost, gubitak materijalnog dobra. Djeca poženjena. Unuci puni snage. Ovo se odnosi na ruralne sredine. Ljudi u gradu bacaju se u ponor s visokih zgrada. Pljas, na pločnik. Često izaberu crkveni toranj... Statistike pokazuju...

Crnokosi mladić odloži novine.

– Frojd, gdje je romantika? Kišna večer, neon, dvoje zaljubljenih ispod jednog kišobrana. Neki dobar filmić. Zadnji red balkona... Eh, to! A ti mene ubijaš načinima samoubojstva? Čovječe!

– Ne valja bježati od istine. – Frojd je analizirao pacijente sklone... Takvi sanjaju taj trenutak. Erotika samoubojstva. Prokletstvo ejakulacije... No, dobro, iduće godine je Olimpijada. Ja mislim da je na sto metara Carl Lewis nepobjediv.

Stolu priđe konobarica Tamara. Cura se dosađivala. Minute se sporo vuku. Kad će dragi po nju doći?

– Espresso s malo šećera, doktore?

– Da, kao obično. Nema promjene.

– Doktore, ispala mi plomba. Cuka me. Budim se noću...

– Dođi sutra u dva sata i javi se sestri. Ovakvo vrijeme napada zube. Nadjajmo se da je tek plomba.

– Unaprijed hvala, doktore! – reče Tamara i prisloni dlan uz lice.

Zubobolja je nije sprečavala da vrckajući, njišući bokovima, traperica pripijenih uz bedra, da zdravi dijelovi tijela žive ritmom mlade djevojke...

Hana je sjedila za stolom, ali odmaknute stolice. Kao da se ograđuje od muških naklapanja i razgovora.

Frojddova nova šticećenica?

U prvi mah Krešo je mislio da nije s njima, da sjedi za susjednim stolom. Ni riječi nije izustila. Pogledi im se susretoše. Bljedolika crnka. Koščata, neuhranjena. Ili bolesno šutljivo stvorenje?

Kao da mu čita misli, Frojd prstom upre u Hanu.

– Sabolovsky Hana, s „y” na kraju, da ne bude zabune. Marljiva studentica medicine. Jednog dana... Eh, jednog dana! Hana, ovo je moj dragi kolega

Krešimir Brajak. Stomatolog u usponu. Kulački sin. Tamo iz ravnice, širinâ. Gdje ptice visoko i slobodno lete.

– Drago mi je – reče Krešo pružajući ruku.

Suh, topao dlan. Gospodski članci prstiju. Visoko lice. Ispupčene usne i jagodice. Nepatvorena ženstvenost bez sloja premaza boje. Oči bez sjenila. Poluduga kosa koja slobodno pada na uha, potiljak. Od vremena do vremena mora je zagladiti i baciti unatrag.

– Koja godina? – upita Krešo. – Uf, baš sam originalan...

– Četvrta – odvratila sa smiješkom Hana Sobolovska.

Stolu priđe Tamara.

– Ako nemate ništa protiv, ja bih naplatila i zaključila blagajnu. Nije fajront, možete ostati. Ali tko će još doći po ovakvom vremenu...?!

Prešutno, svatko je platio svoje piće.

Hana je u novčarki već imala pripremljen novac. Nehotice, Krešo baci pogled, i kao da se opekao, strelovito ga usmjeri prema vratima. Novčarka ostade prazna...

– Gospodo, kišovita večer povećava bistrinu uma i gustoću misli – obznani Frojd i teatralno pozdravi...

Mladić koji je čitao sportske novine također je nestao. Kao da ne postoji. Kao da minutu prije nije bio član društva...

Ostadoše na ulazu, pod nadstrešnicom, njih dvoje. Hana u nepromočivoj jakni s kapuljačom. Božin kišobran ćudljivo se ponašao. Nije se otvarao od prve. Opruga bi zatajila.

– Laku noć – zguri se i zakorači Hana.

– Mogu vas otpratiti, da ne pokisnete – stidljivo predloži Krešo.

– A, ne. Hvala. Stanujem odmah tu, iza ugla. Doviđenja.

Krhko stvorenje pod hladnim kapima kiše. Njen lik načas se ukaže u krugu ulične svjetiljke.

Svratio je u kafić na Trgu nadajući se da će zateći nekoga besposlenog i poznatog, s kim će utući dio vremena. Nije mu se išlo u podstanarsku sobu. U tišinu koju poremete kotači starog, istrošenog tramvaja. Za otpad. Ali koliko je toga u ovom gradu otpad...?!

Nedogovoreni, ali redoviti susreti u kafiću. Neizbježni Frojd. Osim, ako je imao noćno dežurstvo u Vrapču.

Priželjkivao je i ujedno strepio: kad će ponovo sresti Hanu? Ušla mu je u misli. Obgrlio ju je mislima. Stao sanjariti. Pokušavao ju je oživjeti. Vidjeti je jasno. Ne kao kroz koprenu magle.

U kafiću je sam za stolom stolovao Frojd. Ispeglan, svježe obrijan. Leptir mašna. Na nosu naočale.

Teatralno se pozdrave skidajući nevidljive, nepostojeće šešire.

– Ubi me dežurstvo – potuži se iscrpljeni Frojd. – Noćas ludnica u – ludnici. Tu iz Prigorja dovezli muškarca i ženu za koje su prvi susjedi mislili da su mrtvi,

pokopani. Da su bili na njihovom sprovodu! Dvadesetak kilometara zračne linije od centra glavnog grada! Bića kao da su obitavala u zemunicama. Hranili se crknutom peradi, gnjilim voćem... Iznenađujuće, uistinu iznenađujuće!

– Zar i za tebe koji si proniknuo sve tajne ljudske duše? I tebe se može iznenaditi...

– Možemo sanjati o uljuđenoj Europi.

– U kojoj neupadljivi, potuljeni građani u vrtu, pokraj kuće, sahranjuju leševe nevinih djevojčica... Ma hajde, Frojd!

– Nema kraja ljudskoj izopačenosti. Toliko o tome. U posljednje vrijeme nije dolazila Hana. Priprema ispit? Tko zna...

Krešo se odvaži i tobož nehajno, ravnodušno upita:

– Zanimljiva djevojka... Čini mi se. Kao da se zaključala a ključić bacila u Savu. Ti je, ipak, bolje i duže poznaješ. Djeluje nenametljivo. S nama je, a istodobno u nekom svom svijetu.

– Na dobrom si tragu. Hana nije za bezvezni, neobavezujući flert. Loše iskustvo iz prošlosti.

I Frojd ukratko ispriповijedi, ne paradirajući s psihologijom i traumama, kratak Hanin životopis.

Djevojka iz osiromašene zagrebačke građanske obitelji. Ona, majka i dvije sestre. Đidi, prodavačica u elitnoj skupoj parfumeriji. Elizabeta završila dizajn i zaposlena u jednom birou gdje iskorištavaju njene ideje i nadarenost. I, dakako, Hana, medicina. Svi ispiti na vrijeme. Skromna rektorska stipendija. Majka domaćica. Otac strijeljan ispod Sljemena prvih dana partizanske slobode. Kratak postupak. Optužen kao vodič i tumač Wermachta po Papuku i Bilogori. U mladosti planinar koji je poznao svaku stazu, prečac, puteljak, šumski izvor i podmuklo močvarno tlo. Žive od mirovine pokojnog oca koju velikodušno isplaćuje Adenauerova njemačka vlada.

– Eto, u takvoj sredini oskudice i krpanja kraja s krajem živi Hana. Preozbiljna za svoje mlade godine. Svjesna mogućnosti i ograničenja. Zbog toga se rijetko smiješi. A kad se osmehne, onda je to sjeta, melankoličan izraz lica. Na granici uzdaha. Ponosna. Nemoj pogriješiti i kavalirski je ponuditi cigaretom. Njoj ćeš još puno vremena biti muškarac. Muško sa svim manama i vrlinama. Ili će te prihvatiti ili neće. Već se opekla.

Frojd popravi leptir mašnu, protrlja umorne crvene oči.

– A čudo bi bilo da se i nije opekla... Zaboga, gdje je ta nova konobarica?! Smjenjuju se kao na vrpci.

5

Ispruženi na ležaljka. Hanino tijelo pod prekrivačem smiruje se, čisti od grčeva vođenja ljubavi. Otvorenih očiju, zamišljeno, gleda u drveni strop lođe.

Uvijek tako: šutnja i opuštenost. Ali ne šutnja zato što je prekinuta nit misli, lutanja, sjećanja. Šutnja koja smiruje dva bića koja su se ponovno prepoznala i predala. Potpuno i bez primisli. Kao da je ovo razdoblje njihove posljednje, definitivne šutnje. Šutnja prebogatog unutrašnjosti. Užarena put koja se hladi, polagano, iz jezgre, dubina.

Pomalo odsutno dlanom miluje njeno bedro. Smiruje posljednje trzaje koji u sve rjeđim razmacima vibriraju, šire se iz središta opne Haninog trbuha.

Zrak ispušten iz pluća. Tijelo se sabralo i opustilo.

– Ponavljam se, znam, ali stegna su ti se odhrvala... Nisu omlohavjela. Bride.

– Ah, pretjeruješ. Vidiš ono što ne postoji. Što želiš vidjeti. U stvari... zapravo... smršavila sam. Zar ne bi želio da sam potkožena, podfutrana. Da ima na meni više oblina ženstvenosti?

Krešo se ne zaustavlja niti procjenjuje izazovnost njenih bedara. Uvijek se pomalo stidjela svoje plosnatosti.

– Izgledam kao daska. Trlica? Je li to pravi izraz?

– Volim tvoje nedostatke i jednostavnost neizazovnosti.

Govorio je ne prestajući je milovati.

Nebo bez zvijezda i mjeseca. Tišina pred kojom bez šuma i glasa negodovanja miruje tlo, biljke, životinje. Da je dolje u naselju možda bio čuo zveckanje lanca iz staje u kojoj kao ukipljene stoje krave prije nego će pokleknuti na stelju. Koliko se vremena naslušao tog metalnog glasanja što ga izaziva micanje vratom...? Koliko je u životu uho registriralo raznih zvukova, buke, očaja, zapomaganja, tutnjave prometala na autostradi, šištanja pare ili cvilenja kotača pri prolasku kroz zavoj čeličnih tračnica...

I tko onda ne bi blagoslovio ovu tišinu?! Dade se usrknuti i ispuniti sve organe... životodajnim mirom. Krešo je ležao potpuno opušten pod kupolom neba čije je bezmjerne lukove skrivala tama, meka i podatna. Ovako, uz Hanu pokraj sebe, osjećao se zaštićeno, ujedno i ranjivo. Bol uspomena. Bol što je sve krenulo neželjenim i nepredviđenim smjerom. Ljubomorana na sve živo i mrtvo što je dotakla i što se okrnulo o nju. Oprljilo Hanino tijelo i dušu. Nije znao što ga u nekim trenucima rastužuje. Iako se ona klela da je sačuvala nedirnutu, i dušu i tijelo. Utrnula ih, činilo joj se, znanovjek...

Gutnuli su iz čaša sad već mlako vino. Ali nepcu je godio okus, djelovao je umirujuće na udove i misli.

– I zaista si čvrsto odlučio... – javi se Hana.

U glasu joj strepnja pred vječnošću, pred neumitnosti.

– Da – odgovori Krešo.

Kao da je rasparao baršunastu tkaninu prije nego postade jedva čujan.

Hana je šutjela. Kao da je slutila i unaprijed znala njegov odgovor. Činilo se da je slutila. Bude joj krivo što ga je to pitala. Ali sadržaj pitanja bijaše jači od nje.

– Da – ponovi, podvuče Krešo odgovor – više je razloga za nego protiv. Ili, ionako je sve definitivni odlazak u tišinu...

– Oprosti, što to ponovno... U ovim trenucima kad bismo trebali razgovarati o veselijem izgledu stvarnosti. Radovati se...

U poluležećem položaju, savinute kralježnice, Krešo je poljubi. Zatim joj pomiluje lice. Jagodice, nos, bradu.

– Ne ljutim se. Toliko da znaš.

– Ipak iznenađuje.

– Zar te i povratak iznenađuje?

– Nisi se ti sam vratio. Izgubljeno lutaš. Plamičak koji se pojavi i nestane. Ne, ne to...

– Oh, da, zaboravio sam ti ispričati o čudu povratka sa sjenokoše. O toj ljetnoj noći, također bez zvijezda i mjeseca.

– Čudo? Što se dogodilo?

– Zapravo, pogrešan izraz. Nije posrijedi čudo, ukazanje, susret s nepoznatom prikazom ili mračnom silom... Ne to. Konji. Ždrebica Julča i Vilma. One su pokazale neobičan i nadnaravan instinkt za snalaženje u šumskoj tami...

Krešo nakratko prekine.

– Čini mi se da su te dvije ždrebice vukle kola sa svakojakim teretom. S njima je otac orao njive, drljao, usitnjavao grude i suho busenje. Što je sve s njima prevezao?! Uopće se ne sjećam drugih konja, zaprega, imena životinja... Gnjavim te s pričama iz djetinjstva? Bosonogog, dabome. Izuzetak bijahu praznici, nedjelje, snjegovi, blato, kiša koja se ledi na tlu... Ah, sentimentalnost i nevinost.

– Ne, ne gnjaviš me. Nije dosadno slušati. Možda ti zavidim? Djetinjstvo na asfaltu, u sparušenom parku. Tu se ne događaju čuda. Hajde, nastavi, molim te! Tajac. Krešo je sabirao i slagao misli.

– Obišao sam tu sjenokošu istog dana kad sam krenuo u zavičaj. Tamo gdje sam rođen. Tamo gdje je malo seosko...

– Oh, Krešo, to preskoči!

– Dobro, dobro. Hm, koliko sam imao godina kad smo sušili, prevrtali, grabljali sijeno, još nedovoljno suho da ga se preveze u naselje i njime ispuni sjenik? Nije važno... Dakle, natovarili smo napokon suho sijeno. Gazio sam gore po njemu da što više stane. Vezali ga, ja i otac, koji se u međuvremenu popeo gore na voz, uzeo vojke i dodirnuvši bičem moćna stegna životinja dao im znak da se pokrenu, potegnu kola. Orma zaškripi, štrange se napnu. Krenusmo...

No, međutim, zaokupljeni poslom, koji nije jednostavan već zahtijeva pažljivo slaganje sloja na sloj, zatekne nas prvi sumrak. A do dvorišta, sjenika bijaeš podugačak i krivudav put. No bijasmo sretni, znojavi, zadovoljni obavljenim poslom.

Kola su se ljuljala, kotači slijedili neravnine, preko grba, upadali u jame... Kao brod na suhom koji lijeno plovi i bezopasno se njiše. Umjesto valova čuje se orma, frktanje životinja...

Udosmo u potpunu tamu, u tunnel bez zidova. Razaznavala su se tek najbliža stabla. Ni vjetrić, ni struja zraka koja bi hlapila iz doline. Ukleta, tajanstvena zaprega koja prevozi blago opljačkano u župnom dvoru. Župnik zadavljen, visi iznad praga.

Maštarije dječaka koji gricka suhe travke još mlake od dugotrajnog izlaganja suncu. Ipak, uvlači se nespokoj. Još se nikada nisu vraćali u tako mrklo doba. Njih dvojica, otac i sin...

Uživljeno, duboko uroni mislima u tu nepovratnu noć.

Dozivao je u sjećanju šumu bez glasova, krika, lepeta krila nevidljive grabljivice koja kreće u lov na plijen.

– Znao sam puteve, strmine i opasne kaljuže u kojima se zadrži voda i za vrijeme ljetnih vrućina. Danju sve bijaše odslikano kao na dlanu. Gdje skrenuti, kojim prečacem brže stići do sjenokoša. Između prorijeđenih stabala čistine, proplanak pod žilavim, otrovnim biljkama koje ni najgladnija stoka ne bi sažvakala. Vodom s izvora ovlažen put. Isprepletene grane krošanja kao u grču strasti... Danju nisu vrebale opasnosti niti zamke. Ali noću! Noću... Noću je valjalo izoštriti sluh i vid, osluhnuti škripu kotača čiji se kovani obručevi usjećaju i mrve podatnu zemlju.

Zbog svega toga strepio je sve više i više kako su se približavali raskrižju, sjecištu četiriju puteva.

Hoće li poći krivim smjerom?

Koji znak će ih upozoriti da se udaljavaju a ne približuju naselju, kućama s prituljenim petrolejkama?

– Tata, mene je strah – propentao je.

– Šta te ima biti strah?! Nema ovdje vukova niti divljih zvijeri.

– Ali, hoće li konji...

– Nije ih prviput uhvatila noć. Njuše oni i vide bolje od čovjeka. Kad bih ja vladao silama i njihovom moći... Ne brini, dovest će nas sigurno u dvorište. A onda ćemo ih napojiti. Žedni su, kako ne bi bili.

Vjerovao je u očeve prosudbe. Nikada se nije zbunio i otišao tamo gdje ga ne čeka dobrodošlica.

Iako je bio umoran, ispijen suncem, pospan, odhrvao se i pratio kretanje voza sa sijenom.

– Julča, Vilma – čuo je očev glas kojim upozorava životinje da još izdrže, da ne klonu i ne zbune se na raskrižju.

I zaista, ne usporivši, skrenu udesno bez krzmanja kao da slijede neki nevidljivi putokaz.

Noć na raskrižju, u dubini tamne šume, nije ih zatekla niti zbunila. Načine polukrug baš kao da se kreću jarko osvijetljenim putem! Ravnomjernim uskla-

đenim korakom, četveronožno, vukle su teret hrptom brijega. Miris sijena miješao se s teškim, vlažnim vonjem raslinja po ivici puta...

– Ja bih zalutao. Ne bih se snašao... Ne bih bio siguran gdje skrenuti – divio se Krešo osjećaju životinja za snalaženje u noći u kojoj bi i duhovi zalutali.

Pred ulaznim vratima u dvorište, široko raskriljenim, dočeka ih majka s lampašem.

Ni fitilj petrolejke u naselju koje je duboko disalo. Tek premještanje kokoši, uznemirenih, probuđenih, u kokošinju.

– Pa gdje ste vi...?! – snebivala se majka. – Već sam pomislila na najgore, da se voz, ne daj bože, prevrnuo. Da ste se izgubili, jer životinje su životinje...

– Kad bi ljudi bili pametni i snalažljivi kao životinje – u bradu promrmlja otac. – Hajde, miči se, šta si stala, šta si se ukipila...!?

– Zvuči nevjerovatno! Bajka... Bili ste miljenici noći, labirinta, životinja, dobrih šumskih duhova...! Tako neobično i tajanstveno. Praznovjerni ljudi mogli su vas proglasiti da ste u dosluhu s nevidljivim silama koje su vam sklone, vode vas i štite od zlih sila, coprnica, svih tih neprijateljskih stvorenja... Oh, da mi je bilo ležati na sijenu i zibati se, lijevo desno, s boka na bok, udisati mirišljiva isparenja...

Hana prekine maštanje i vrati se u zbilju.

Ispružena na ležaljci, opijena vinom s nekih drugih kontinenata.

Plovi, privija se uz muškarca koji se poslije toliko godina izbivanja i lutanja vratio u podnožje svoga vinograda.

Vinograda grbavih starih čokota čije su sadnice jednom davno, splavljju, prešle preko rijeke.

Tišina, širine i rijeke.

– Idemo u prirodu – propne se Hana na ležaju.

I onako bosonoga, poluobnažena, poput ženske spodobe čije se tijelo za-ležalo, utrnuo, mekoputno, prođe dnevnom sobom i spusti stepenicama u neograđeno dvorište.

– Pazi da se o nešto spotakneš. Noćna vlaga padne na lišće...

– Ne brini – odvrati šireći ruke, rastvarajući ih prema nebesima kao da će joj na dlanove spustiti se oživotvorena noć. Protegne se, načini bokovima kružnicu.

– Najradije bih se skinula dogola – glasnije će, da je čuje i njen čovjek tamo gore na verandi.

– Nemoj, lotalica Šandor, ako te ugleda, pomislit će da mu se priviđa. Ot-kako su mu posjekli lipu ne vjeruje svojim očima.

– Ne, neću – reče Hana. Tijelom joj prođoše srsi, naježi se a zatim počne, izabravši pravilan položaj i kut bokova, bedara... mokriti. Žena predana osje-ćaju blaženstva...

Ivan Salečić

Imati sebe svojim

(Nekoliko filozofijskih osmislica o kritičarskom opusu Igora Mandića)

Stvarnost, ili susret mojeg ja sa svijetom.
Carlos Fuentes, *Diana, usamljena boginja lova*, XVI.

Za Igora Mandića, sada gledano iz daljine rađanja filozofijske kritike, najprije na stranicama *Studentskog lista*, i zatim *Razloga* (prve serije) *imati sebe svojim* značilo je i znači: svoje-vlastito iskusiti u onome čemu se pripada po usudu nagrade i kazne za činjena djela. Sprega bića i njegova samozvanog, samodopadnog raspolaganja sobom kao nečim bitno svojim, omogućeno je ontologijskim atributom bića, koji (atribut) o njemu, *biću*, izriče: *quatenus ens est*, odnosno, *ukoliko je biće*. Atribut je formuliran u christianwolffovskoj tradiciji, koja je potpunoma zaostala u sjeni kantovske filozofske nadmoći. Da je unatoč tomu izdržala iskušenja filozofijskih mijena u imenovanju bića, to se pripisuje Martinu Heideggeru, koji joj je učvrstio trajnost, negirajući je! A zapravo je sve ukorijenjeno u Anaksimanderovu fragmentu, o kojemu Hermann Diels izvješćuje u dragocjenom djelu *Die Fragmente der Vorsokratiker* („Fragmenti predsokratovaca“):

„Anaksimandar ... je rekao ... da je apeiron počelo bića ... i iz čega bića nastaju u to isto i propadaju po nužnosti. Jer ona po redu vremena plaćaju kaznu i odštetu jedna drugima zbog nepravde”. (cit. prema „*Predsokratovci*”, I., Naprijed, Zagreb, 1983.)

Igor Mandić slijedom naloga takve nužnosti zadire „sebi pod kožu”, ne bi li zasjekom u sebe sama osvijestio (za sebe) ono što su Anaksimandrovi *aitiai*: razlozi, počela, sabrani u neodređenom beskonačnom, ne baš semantički posve

prozirnom *apeironu*, izvorištu naplata svih djelodjelstava kaznom i odštetom koje nam je, dakle i Mandiću, usud namro. Nakon toga, točno „po redu vremena”, a u svrhu „obeštećenja”, oslobađa sebe početnoga stanja žrtve jezikom i stilom samozadovoljnoga nietzscheanskog ironiziranja, koje, naravno, sada nije *gaya-scienza*, nego je *autobiografski reality show*. Tako je na najbolji mogući način davni popularnofilozofijski početak: „Uz dlaku” i „Gola masa” uzdignut sad u *Sebi pod kožu* na zavidan rang filozofskoga fikcionalizma, kojemu je gotovo istodobno usuproćeno to isto *svoje-vlastito* Mandićevo iskazano sad realityzmom realizma u Freyevu značenju *istinoslčnosti*.

Uz dlaku – biti, podrazumijevalo je negativnu diferencijaciju u pitanjima „književne politike”. Nije bio dalek ni raskol među adeptima političke paradigme jednoulja. Ishod se međutim pokazao djelotvornim u smislu drevne juridičke maksime *in dubio pro reo*: da se u slučaju sumnje presudi u korist okrivljenika.

Iz istoga duhovnog fokusa vrednovana, *Gola masa* je bila i ostala predestinirana gomila koja raste. A što je gomila veća, zapisao je C. G. Jung u svom djelcu *Gegenwart und Zukunft* („Sadašnjost i budućnost”), individua je sve manja, neznatnija, nevažnija. I u tome vidim korijen svih Mandićevih protuteža: da pojedinac, on sam, ne bude do neprepoznatljivosti zgomilan. Knjiga *Gola masa* djelovala je sukladno toj protuteži *anticipando*. Nastala u susjedstvu onodobnih McLuhanovih socioloških refleksija, koje su aktualizirale nadolazeći teror medijske ne-kulture, ili kako je pisao Ortega y Gasset: dolazak onih koji *mrze kulturu*, Mandićeva *gola masa* je u bitnim crtama pretkazala potpunu atrofiju čovjekove slobodne volje, i ljudstvo danas vladajućih elektroničkih medija profilirala analogno Le Bonovoj *Psihologiji gomile*, odnosno Riesmanovoj *Usamljenoj gomili*.

Ova veoma indikativna i veoma umno primijenjena putanja Igora Mandića od *aurae popularis seu plebei* do vlastoručno signirane anđeoski nevine oprosnice, kakvu je na primjer ispisao o sebi quasidisident svojih životopisnih vremena Czesław Miłosz u *Rodbinskoj Europi*, nije međutim u predmetno-tematskom interesu ovih filozofikacija o Igoru Mandiću.

Značaj i značenje, inteligentni i intrigantni književno-kritički nauk Igora Mandića, čak i kada je kolumnistički, ili privatno-notesni, sažeto i primjereno izrazio je prilično davno, preduhitreno, i ne znajući da to čini, njegov, Mandićev, sugrađanin po mjestu rođenja, Šibenčanin Niccolò Tommaseo: *si tratta dell' analisi die quello spirito che ha tutta animata una generazione d' autori* (riječ je o analizi onoga duha koji je animirao čitav jedan naraštaj autora).

Pitanja ovdje i sada dakle ne pitaju o *što* i *kako* književnost čini što čini, u ma kojoj se formi pojavljivala, nego su obremenjena doumicama: kako doskočiti usudu? Zaskočiti ga? Zateći ga nepripravnim, nespremnim u njegovoj jedinjoj ulozi bitno neutemeljenih, lažnih predestinacija duhovnih stanja pojedinaca i čitavih naroda?

Igor se Mandić u svojim kritičarskim tekstovima suočio s tim pitanjima izazivački smjelo i doraslo, nepoštedno i rizično, što mu je omogućilo dovinuti se do onih atributa koje su Detienne Marcel i Jean Pierre Vernant saželi u naslov svoje knjige *Lukava inteligencija starih Grka*. Za prispodobu takve atribucije grčkoga bića *kao* bića, odnosno od sada *ukoliko je biće*, izabrali su dotični autori *sipu*: biće morskih dubina *mimikrične mentis*.

Kao i misao, i sipa se često osmjeli biti otvorenom, raskrivenom, samoizručenom vidu poput istine kad je *aletheia*; zatim hitro i hirovito prekrije crnilom sve svoje tragove: prometne se u za vid *lēthō*, skrito. I u tome je korijen poslije-aristotelovske semantičke prenamjene riječi *poiesis* (od *poiein*), koja zbog toga nije više bezostatno razotkrivanje sebe bića, nego je (sebe) prikrivanje; nije više proizvodnja bića iz skrivenosti u neskrivenost, iz crnila u bjelodanost, nego je mimesis: nasljedovanje skrivenosti, što je pak klica zaborava bitka, kojim je (zaboravom) obilježena sva židovsko-kršćanska tradicija, uključujući i Karla Marxa. Kaže o tome Victor Farias u djelu *Heidegger i nacizam*:

„Vjerujući da se bitak proizvodi zajedničkim radom, Marx je, moglo bi se reći, prestao razmišljati o bitku.”

Tako se naivno-sentimentalni optimizam mišljenja nade iz Heineove poeme *Njemačka. Jedna zimska bajka*:

Wir wollen hier auf Erden schon

Das Himmelreich errichten.

(Mi hoćemo već jednom ovdje na Zemlji

Ustrojiti carstvo nebesko),

konačno raspršio na pariškim barikadama ljubavi „djece cvijeća” iz utopijsko-revolucionarnih 1960tih. Utopije, naime, nekada Zemljom hodajuće perspektive, izgubile su tlo pod nogama. Crnilom sipe premazan je totalno neprozirno Marxov, ali i svaki drugi bjelosvjetski *Regnum Dei*. Političke aplikacije tog crnila, kao i njegove kulturno-književno-kritičke i medijske introjekcije Igor je Mandić identificirao – što izravno, što neizravno u *Policajcima duha*.

Iz logički kontradiktorno-suprotne sprege, u koju je Igor Mandić simbolički produktivno i svrhovito povezao nepovezivo: *policajca i duh*, snašlo me prvi put u čitanju Mandićevih tekstova pitanje o *sve-bitnome* za Mandićev predmetno-tematski opus u njegovoj (tog opusa) multiaspektnoj razvedenosti. Traganja, domišljanja i časovita „ushitna prepoznavanja” Mandićeva kritičarskoga *henizma*: svega u jednom, nisu međutim uzmagali biti heuristički valjanima. Trebalo je strpljenja i trpljenja da bih dočekaao mogućnost ustvrditi kako je sav kastigarij Igora Mandića elementarno sabran u metaforsko-metonimijskom liku *bijele vrane*.

Odvažnost misaone otvorenosti njegova pisalaštva pripada naime istom tipu dvočlane dijalektike simbolizirane sipom, njezinom ulogom u „lukavoj inteligenciji starih Grka”, s tom temeljnom razlikom što otvorenost, rizična izloženost njegovih intervenata oskudno manje prakticira lukavstvo prikri-

vanja, a više, pretežito, preferira ničim ograničenu izravnost konfrontiranja. Ničim zaštićenu samodostatnost mišljenja *bez obzira na posljedice*, o čemu se u knjizi *Bijela vrana* (na stranici 201) može pročitati:

„Naprosto, nadam se da se to u ovoj knjizi može uočiti, želio sam prekoracići ravnodušnost koja nam se bila nametnula, ne bih li pronašao put za mišljenje bilo o čemu čak i onda kad je izgledalo da nas povijest gazi.”

Je li Igor Mandić pronašao put mišljenja koji je tražio, svoj filozofski „Holzweg”, šumski put, obuzet duhovnim neiskrčevinama, i što nam o tome kazuju iskušenja što se valove rukavcima sliva „Bijele vrane”? Kao diskurs bića imanjanja sebe svojim, što nam Mandićevi „znakovi pored puta” govore o objektivitetima poredaka u kojima je djelotvorio svoj opus, čak i kad je bio *objektiviran* (izraz je Julije Kristeve), tj. objektivitetom suspregnut u djelovanju?

Ta suspregnutost je za Igora Mandića bila imperativ *javnoga* ne-djelovanja. A budući da to ne-djelovanje nije imalo značaj apsolutne lišenosti djelovanja u svim njegovim potencijalnim očitovanjima, nego samo u jednom – javnom, sloboda samodjelatnosti daleko od javnosti, rezultirala je, s jedne strane, potvrđivanjem neokrnjena svojstva sebe djelom *Principi krimića*, a s druge strane, frapantno se poistoznačila s izazovnom tezom M. Heideggera iz *Was heißt Denken*, prema kojoj neobuzdana prepuštenost javnome djelovanju *gazi mišljenje*.

Iz vidokrugra skicirane Mandićeve duhovne situacije vremena, zasnovane na izdvojenim pitanjima i rezultatima, književno-kritička i eristička, polemička i konfliktna sistematika pisalaštva Igora Mandića *in genere*, saglediva je istančana senzibiliziranost za optjecaje vremena, ponajprije u onome smislu u kojem vrijeme čine događaji. Od događaja do događaja, baš kao korak po korak čovjek u Mandićevim detekcijama antroposofizama prilazi cjelini vremena (njegovoj i svojoj punini) na način koji posvjedočuje kako biće-čovjek, za takav poduhvat zapravo *nije* sposobno, pa mu ne preostaje drugo do li održavati nadu u barem subjektivno izgledni susret s njom.

„Lišeno dodira sa cjelinom svijeta, svako biće biva prisiljeno čuvati i spašavati sama sebe”, zapisao je Damir Barbarić u prvoj svojoj vježbi filozofiranja, koja je posvećena Augustu Comteu.

Comte je u tome vidio jamstvo za svoju „pozitivnu filozofiju”. Igor Mandić je pak u *svojoj* „pozitivnoj filozofiji” lišen do gola comteovske iluzije o nužnosti jamstva za svoja pisalačka opozivanja stvarnosti, što ga je formalnogički konsekventno, uvjetno rečeno: na kraju puta, priklonilo realityzmu realnosti kao jedinom „ostatku od sume”. Njegovo djelo je do tada umbertoecovski „otvoreno djelo”. U toj otvorenosti realno je samo samozavaravajuće kretanje prema cjelini, pri čemu svaki pojedinac (kao misleće biće) postupaju sukladno svojoj ljudskoj prirodi, koja svagda nalaže apsolutni integritet iskazan ovdje naslovno i kontekstno paradigmom *imati sebe svojim*. To držim odlučujućim za razumijevajući odnos prema Mandićevim tekstovima i onda kad ne možemo,

ili ne želimo, prihvatiti, odobriti, uvažiti njegove teze, argumente i zaključke, kao i ne mali broj samodopadnih, tipično mandićevskih ugađanja sebi. I tada, obavezuje nas povod njihova bivanja takvima kakvi jesu, osobito pak tematika kojom su obuzeti, ali ponajprije to traži od nas jedan, svima tekstovima zajednički unutrašnji glas koji potiče volju za čitanje i postupno pretače sebe i tu našu volju u intrigantni „štimung”. Riječ i pojam „štimung” ovdje se upotrebljava u izvanpsihologijskom smislu i značenju: ne ozaruje čitača Mandićevih tekstova duševnim raspoloženjem, nego upućuje na ono stanje o-duševljavanja što ga je imao u vidu Heraklit kad je duši pripisao širinu još ne izdiferencirane univerzalije, smatrajući je *iskrom zvjezdane supstancije*, barem prema onome kako o tome izvješćuje Aristotel u spisima o duši. To konkretno znači: iako učovječena, i time izložena onom što filozof Wilhelm Dilthey naziva *nexusom* životnih peripetija, ona uspijeva odolijevati teretima koji odatle proizlaze i otvara za čovjeka mogućnost nadosjetilnog, a zapravo fantazijskog doživljavanja. Filozof Dilthey u raspravi *Bit filozofije* (usp. *Gesammelte Schriften*, Bd. V.) sažima to gotovo poslovično: „Svaki veliki život proizlazi iz oduševljenja koje je utemeljeno u višoj čovjekovoj prirodi.”

Tako „štimung” tom svojom o-duševljavajućom ulogom čitanja, ne dakako samo Mandićevih tekstova, nego čitanja „naprosto”, olakšava nam situaciju „bačenosti u svijet”, istrajavanje u njemu, čemu je doprinos Mandićeve knjige *Bijela vrana* ključan za sve smislove njegova ophođenja s književnim, publicističkim i kulturno-političkim desetljećima, koja su protutnjala od časopisa *Razlog* s početka 1960tih godina do danas. Knjiga *Bijela vrana* zato i kao naslov s obiljem metaforsko-metonimijskih sugestija, i tekstualno, kao svojevrsna Mandićeva „piktura tekstilis”, uzimam za sav taj vremenski protok „prizmatično”: kao tijelo euklidovske „geometrijske duhovnosti”, kroza koju se objašnjavajuće prelamaju „elementi”, odnosno u Mandićevu slučaju, čitava jedna Azinijeva biblioteka knjiga od prvoga do zadnjega sveska. Sržna bilanca permanentno kritičke zaokupljenosti Igora Mandića tim vremenom, njegovim duhovnim elementarijama, mjerilima i tendencijskim pregnućima, zgusnula se baš u *Bijeloj vrani* jasno i razgovjetno u dvije intencije vodilje: u osporavanje nedodirljivosti kulturnih nasljeđevina tradicijske duhovnosti i njezine populističke obnove *post bellum patriae*, i što je možda još važnije, u anticipacije novih književnih i kulturalnih nadolazaka.

U razmeđu tih dviju intencija pokazuje se ontološko-karakterološka signatura *imati sebe svojim* dvostruko značenjskom: u smislu Frommove materijalističke kritike kapitalističkih agresivnih insinucija koje su danas jedino objektivno stanje duha vremena kao vremena egzistencije. Kao što bi trebalo biti poznato Erich Fromm je tu kritiku nadolazeće, danas pak sveprisutne i jedinodjelujuće destrukcije svega što je duhovno-povijesno značila *humanitas* evropske misleće tradicije, artikulirao u djelu *Imati ili biti*. Druga razina analogne kritike s istom motivikom zastupljena je u egzistencijalističkoj teologiji

egzistencijalističkoga kršćanstva u metafizičkome dnevniku (za godine 1928-1933.) *Bivstvovanje i imanje* Gabriela Marcela. Uhvaćena je dakle u spomenutim djelima mundana i transmundana destrukcija evropske *humanitas*, sržno: njezina paideia, u istom stanju izopćenja životnih vrijednosti iz života. *Tako ono što se ima nije nešto što nam pripada, nego čemu mi pripadamo.* Time se radikalizira problem slobode, koji Gabriel Marcel ovako razrješava:

„Imati, znači moći nečim raspolagati, posjedovati nad nečim moć: čini mi se jasnim da ovo raspolaganje ili ova moć uvijek implicira posredovanje ... nečega čime, samim tim, ne mogu raspolagati.” (Cit. prema izd. nakladnika Veselin Masleša, Sarajevo, 1989, str. 71).

Metafizički misterij imanja u značenju raspolaganja-neraspolaganja čime, konkretno: sobom, o čemu G. Marcel dalje raspreda, ovdje nije produktivno primjenjivo. Citirani ulomak je pred-tekst za Marcelove opsesije metafizikom imanja i bivanja, i utoliko ga je moguće ukontekstuirati u analitički sklop, kojim se ovdje barata. Da je naime imanje ujedno indeks i jedne moguće neraspoloživosti, to u Mandićevu uzorku kritičke samodjelatnosti nikada ne označuje neraspolaganje *sobom*, nego *mnome*. Kao biće imanja sebe svojim, Igor Mandić nije bio podređen ni legalitetu ni moralitetu poretka u kojem je samo-svojno djelovao. Njegova stvarnosna stvarnost bile su zapravo stvarnosti, koje je Carlos Fuentes ovako klasificirao: stvarnost konkretno izvanjskog svijeta; stvarnost unutrašnje subjektivne umnosti i stvarnost „kolektivne individualnosti”, gdje se subjektivno ja susreće s etabliranim društvenim grupama i njihovim kulturnim obrascima. U etapi jasno slućenoga kontrapozicioniranja sebe spram svima trima stvarnostima, nastala su za Igora Mandića specifično karakteristična, čak za nj karakterološki važna (njegova) djela, ili tek esejistički monolozi, po svemu radikalno kritički adresirane kontre, poput: *Što zapravo hoće te žene*, *Šok sadašnjosti* i *Mysterium televisionis*.

Tri spomenute knjige imaju, svaka u svojoj mjeri, neku dozu latentne moći nadraštavanja izvanjskih, očiglednih značenja riječi kojima su naslovljene. Sabirno mjesto za svaku od njih različito doziranih latencija je *šok*. Onodobno, kad su se knjige pojavile, *šok* se nije nametljivo otkrivao razumijevanju kao ime za stanje emocionalne zgromljenosti, izazvano presituiranjem životne sigurnosti u opasnost da to prestane biti, naime sigurnost; trajno, ili privremeno – svejedno. A budući da u „šokantnim opasnostima” svijet u kojem se živi biva transparentnije vidno *obezdomljen*, *obeskućen* (kako za potrebe ovoga teksta prevodim Heideggerova izraze *Un-heimlichkeit* i *Un-zu-Hause-sein*); gubi se time bitno mjesto boravka (Aufenthalt), svoj *ēthos*, ili ono po čemu jesmo bića usudno upućena bivati na Zemlji. Takav mi se rasplet poimanja enigme šoka činio dobro trasiran, ali više od toga nisam uspijevaio dokučiti sve do susreta s djelima Giannija Vattima *La fine della modernità* i *La società trasparente*. Šok u svjetlu tog susreta pokazao se bliskoznačnim onome što je Schock u raspravi Waltera Benjamina „*Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije*”, i što

je *Stoss* u spisima M. Heideggera o porijeklu umjetničkog djela. Jedno i drugo Vattimo rezimira kao iskustvo (o) umjetnosti da djelo *jest* umjesto da *nije*; kao iskustvo (o) povezanosti umjetnosti sa smrću u značenju konstitutivne mogućnosti egzistencije; i što je ovdje od osobite važnosti, kao iskustvo (o) povezanosti sadašnje sadašnjosti i misterija televizije, uopće medijskog mističizma, u kobno aktualnu „tehničku reprodukciju” onečišćene svijesti, dementnog ukusa, neuke politike i kulture koja čini da duhovno-povijesni bitak sadašnjosti *nije* što mu je biti po nasljedovanju umnih vrhunaca prošlosti i sadašnjosti, a *jest* što mu *nije* biti: vraćanje naroda u programatski reproduciranu nezrelost, što je problem, koji je prema Kantu uspješno davno razriješilo prosvjetiteljstvo. I u tome, eto, u tom još djelujućem u nas samozakidanju, ujedno i samodokidanju samih sebe nalazim žalac Mandićevih kôntrâ u spomenutim knjigama.

U adresaru smišljeno i promišljeno odapetih kôntrâ, posebno mjesto zauzimaju *Notesi* Igora Mandića, za mene osobno, klasično epistolarno koncipirana obraćanja kolektivnoj Heloizi Stvarnosti, koja će se napokon u *Bijeloj vrani* nepovratno deheloizirati, kobno se mitski preslojiti, etablirati se u svom dominantnom crnilu crno-bijele dijalektike.

A crna će boja postati doista crna tek kada
- radi kontrasta –
ponegdje ima i bijele.

Tako je Stanislavski uobličio odnos crnog i bijelog u svoj gordijski dijalektogram. Vjerojatno ne bez očekivanja da ga sasječe tko se usudi. Kao što je poznato, u značenju u kojemu je taj dijalektogram težišni topos „sistema glume” Stanislavskog, usudio se to učiniti: sasjeći ga, Bertolt Brecht.

U književno-kritičkoj samodjelatnosti Igora Mandića glumstveni je značaj dijalektograma crno-bijele optike zamijenjen osjetljivijim regijama bitka, u kojima on sidri svoje težišnice. Među njima bijela je vrana *topos aisthētos* ili osjetilno područje, kojim se definiraju prve evropske estetike; ujedno pak bijela je vrana i *topos noētos* ili tlo mišljenja, koje osigurava Mandićevoj knjizi *Bijela vrana* izvankonvencionalno značenje, ukoliko je uzmognemo tumačiti nekonvencionalno, što je u tumačnome modusu, koji se ovdje prakticira, pristupni naum. S tim su povezane i teškoće koje su posljedica toga što je verbalni sklop „bijela vrana” opterećen kontekstom humane kulture, u kojemu reći „bijela vrana” poslovično znači prejudicirati neki oblik ili lik rijetke čak veoma rijetke pojavnosti, podjednako u fikcijskoj i stvarnosnoj svakodnevici. Jedan primjer iz vremena rimskoga helenizma dovoljno nedvojbeno oživotvoruje tu poslovičnost: mlada Rimljanka Lukrecija ubila se nakon što ju je obeščastio sin kralja Tarkvinija Oholog. Taj presedan sačuvao se u iskazu *rara avis in terra* (rijetka ptica na Zemlji), koji je zabilježio satirik Juvenal u svojim *Satirarum libri*.

U horizontu ovoga „in terra” Igor je Mandić doista ustrajavao biti jedan od veoma rijetkih Vergilijevih plivača *in gurgite vasto*: na pogibeljnoj pučini vremena, u vrtlozima vremenitih nemira. Možda čak i jedini po ustrajnosti u dosljednosti, koja je uvijek oscilirala između epikurejskog i stoičkog etičkog subjektivizma, a to ponešto reducirano znači: između užitka i odricanja. Držim ipak, da ta razina razumijevajućeg odnosa prema bitnome za sam jezični binom *bijela vrana*, zasjenjuje značenja koja se njime metaforiziraju. Valja nam dakle obesjeniti ono Mandićevo bitno što *bijelo* i *vranu*, pojedinačno i u sprezi, čini metaforskim semantomom izravno označenim izvornim značenjima riječi *meta* i *fore*. „Meta”, naime, indicira nadilazak svega što je takozvani predručni bitak ili neposredno osjetilna danost; „fore” pak je spregnuti oblik infinitiva futura glagola *esse* (biti) i sve što „meta” indicira čini budućnosnim. U kontekstu *humane kulture* izričaj „bijela vrana” po tome jest nešto što izvan toga konteksta nije. Tako taj izričaj nije samorazumljiva gramatička sprega imenice i pridjevskog atributa; nije ni jezičnostrukuralistički spoj označitelja i označenog, a nije ni poslovični mudroslov koji svoje korijene ima u još nerazlučenome mitosu i logosu u poznatoj „paraboli” o Ibikovim ždralovima, zbog čega bi predmetni izričaj pripadao u ptičji ili ornitološki simbolizam. Napokon, nije izričaj „bijela vrana” ni pjesnička figura prerusavanja jedne malenkosti – kako sebe običava oslovljavati Igor Mandić – u simptomatsku iznimnost hrvatske književnosti. A što onda jest?

Da bi se moglo odgovoriti na to pitanje, naslovni digram „bijela vrana” iziskuje drugačiji kontekst. Prvi korak što nas vodi ususret nekom takvom kontekstu skreće pažnju na to da „bijelo” i „vrana” izražavaju odnos dviju kromatskih kvaliteta. Izbjegavam reći „odnos dviju boja”, ali uz pretpostavku da su bijelo i crno boje, to je baš taj odnos: i bijelo i vrana su boje koje se neprekidno uzajamno traže, eda bi uopće mogle biti *po sebi* ono isto što su *za nas*, a to upravo hoće istaknuti već citirani dijalektogram Stanislavskog, koji je B. Brecht premetaforizirao u svoj *Verfremdungseffekt*: učinak otuđenja, ili točnije *potuđenja*, što je pak u Mandića *povijest koja nas gazi*.

Naravno, to nije konačno pronađeni ključ u kojemu treba čitati knjigu *Bijela vrana*. Mandićev govor je obremenjen erističkim, često i polemosnim nabojima koji njegovim iskazima, afirmativnim i negativnim sudovima, daju dodatna implicitna značenja koja ne mogu biti ni konvencionalno istinita, ni konvencionalno dvojbeni, ni transparentno lažna. Takvi iskazi, sudovi, nisu zgoljno ocjenjivanje onoga o čemu su iskazi, sudovi, nego predstavljaju dobro uobličen sistem govornih akata kojima se *izvršava* značenje što ga može imati nečije djelovanje, u ovome slučaju književno-kritičko i kulturološki kritičko djelovanje Igora Mandića.

U svojoj teoriji govornih akata, koju je izložio u knjizi *How to Do Things with Words* („Kako riječima činiti da stvari budu”), naziva filozof J. L. Austin takve iskaze *performativima*. Naziv neodoljivo podsjeća na *performance*,

što znači da uključuje elemente društvene igre, spektakla, teatralnosti, čega je svega bilo u javnom djelovanju Igora Mandića, i što tom djelovanju daje dragocjeni pečat ludičke duhovnosti.

Biti *ens ludens* (igrajuće-se biće) znači optimalizirati sve što kreativnoga pojedinca može učiniti detektivnim i heurističnim, tj. bićem koje otkriva i prokazuje. A zatim i sam na koncu prokazan prokazivačkim učincima svoga kritičizma, suspregnut u svom javnom djelovanju, kako je već rečeno, Igor Mandić u jedno ne-vrijeme bitka političke fenomenologije, lako prometnuto u ne-mjesto njegove osebujne prakse pisanja, bio je oneprisućen u svim vidovima ludičkoga duhoborstva. Dakako, tek prividno za nas koji smo zajedno s Igorom Mandićem prozreli takve i slične simulakrume davno prije Jeana Baudrillarda kasnijih naraštaja. Taj „prozor” u svijet u najranijoj našoj Sofoklovoj spoznaji da je *istina uspravna*, bio je Nietzsche, prije od svega njegova težišna knjiga *Radanje tragedije iz duha glazbe*. Taj i dandanas još nenadmašeni (prema V. Žmegaču) *manifest evropskoga esteticizma* imao je za Mandićeve knjige *Od Bacha do Cagea* i *U sjeni ovalne glazbe* ono značenje koje je C. G. Jung opisao kao ulogu koju ima „konstitutivno nesvjesno” u duhovnim stvarima.

Čime drugim do li konstitutivnom energetikom nesvjesnog obrazložiti Nietzscheov djetinstven karakter pripisan igralačkim inklinacijama mišljenja „zrelog čovjeka”, koje su izravno apostrofirane u djelu *S onu stranu dobra i zla*:

„Zrelost čovjekova, to je ponovno pronađena ozbiljnost koju je čovjek imao kao dijete u igri.”

Tu ozbiljnost igrivosti mišljenja zrelog čovjeka usudili smo se u nadobudnim studentskim danima pretvoriti u filozofijsku kritičku paradigmu i doživjeli smo sudbinu Zamjatinove djece, očarane prohibiranim romanom *Mi*: sručila se na nas i Sodoma i Gomora što suptilnih što rabijatnih pogrda. Najčudnije i nevjerojatno bilo je pak to što nitko od agilnih pogrdotvora, uključujući i Marijana Cipru, kojeg smo prije i poslije iznimno cijenili, nije prepoznao, ili barem naslutio u toj paradigmi odjeke nietzscheanske zanesenosti antičkom ontologijom, nego su nas prikazivali zabludenima Heideggerom, Sartreom i njihovim epigonima, što je bilo politički konjunktorno: u pozitivnom smislu, kad je riječ o Sartreu, zbog njegovih knjiga *Egzistencijalizam je humanizam* i *Moj put k Marxu*; u negativnom smislu, kad je riječ o Heideggeru, zbog njegova filonacizma. Istini za volju, modus filozofijske kritike počeo je nasljeđovati kriteriološke preferencije i toga predznaka, ali mnogo kasnije, i tada je uslijedila diferencijacija u metodičkim aspektima jedinstvene pozicije. Vjeran Zuppa je *Bitku i vremenu* suprotstavio *Bitak i ništa*, dakle se priklonio Sartreu, dok je Igor Mandić napustio modus kao takav, s obrazloženjem izrečenim na predavljanju knjige *Bijela vrana*: da nije bio dostatno pripremljen za nj. Ono pak što Igor Mandić nikada nije napustio upravo je mišljenje nietzscheanski okarakterizirano igrivošću.

To neprekidno potvrđivanje sebe u igri kritičkoga, polemičarskog, ničijim autoritetom i nikakvim represijama ukrotivog propitivanja-provociranja bitnih ljudskih moći, uključujući i moć samokritičkog osvješćivanja sebe, pripada u temelje kritike, kada kritika nije tek puko samodopadno opstruiranje Drugog.

Hrvatska književna kritika u svojoj djelatnoj povijesti, posebno uzeta u širem smislu kulturne kritike, nije samo sporadično bivala opstruktivnom. U pojedinim svojim razdobljima tako je djelovala dominantno, na primjer u razdoblju hrvatske moderne. Krležin opstruktivni nastup jednako na književnoj, znanstvenoj i političkoj ljevici obilježuje vrhunce što ih je ta kritička dominantna dosegla. Istodobno su ti nastupi emitirali u okolni prostor značajnu inhibitornu energiju, kojoj se Igor Mandić, u jednom odlučujućem trenutku za njega samog, suprotstavio knjigom *Zbogom, dragi Krleža*. Za površnog recipijenta mogao je taj Mandićev suprotstav imati značenje paradne geste, a zapravo je bio jedini izbor za mogućnost vlastite kritičke pozicije Igora Mandića. Njegov deklarativni iskorak iz sjene Krležina kišobrana promptno sam sebi protumačio sukladno davnome Platonovu zazivanju nužnosti zaokreta u plovidbi. Mandićeva duhovna situacija podsjetila me naime na prijelomno stanje u kojem se zatekao Teodor iz Kirene u Platonovu spisu *Teetet*. Dotični Teodor se obreo u dilemi: ili ostati u zaleđu prethodnika i time pristati da mu riječi kojima se izražava budu puki govor, ili okrenuti leđa prethodnicima, ne zato da bi s njima raskinuo spone i svezove, nego zato da bi sebi osigurao navlastito, vidno svoj način „prenošenja sklopova značenja u vrijednosne sklopove”. Taj zaokret Platon je imenovao riječima *krinai logoi*, u mom slobodnom prijevodu: *kritičko razabiranje s razloga umnosti*. Ovo je, koliko mi je poznato, najstarija upotreba riječi *kritika*, ako tu riječ, i pojmovno i rječnički uzmemo, razumijemo i tumačimo kao izvedenicu od glagola *krino*, s obuhvatom značenja kojim dominira *logos*.

Igor Mandić je genuino kritičar čija su nagnuća bitno sumjerljiva s najrezolutnijim odlukama i odlikama tog značenjskog naboja. Kritike i polemike svojom vehementnom rječitošću i patosom subjektivne iznimnosti, daju svakoj knjizi Igora Mandića obilježje „lezedrame” s likovima koji su dvostruko aspektirani: jednom u optici pisca, drugi put u optici kritičara. Prava kritika bila bi ona koja bi omogućila likovima djela da sami odigraju sebe u odnosima u koje ih postavlja pisac. A budući da takvo čudo nije razumno očekivati prije negoli sam život zadobije formu umjetničkog djela, kritičar se javlja kao onaj koji posreduje između zbilje koja još nije na razini djela, i djela koje više nije na razini zbilje. S knjigom *Bijela vrana* taj se jaz produbljuje.

Igor Mandić u toj svojoj *Bijeloj vrani*, iz najbliže blizine sebi, suočen je sam sa sobom kao nikada prije. Nekadašnja začaranost sobom sada se razabirivo odčarava, pa u dijelu tekstova u *Bijeloj vrani* nalazim proplamsaje davnih po-

četaka. Ne u oblicima nostalgema, nego u oblucima volje koja i dalje nepopustljivo hoće imati sebe svojom. Ta temeljna odrednica Mandićeva javnoga djelovanja ujedno je i najrizičnija odluka čovjekove moralne svijesti. Njome se ta svijest individualizira nepodnošljivo za kolektivni mentalitet. U kriznim razdobljima, mentalitet kolektivne volje i moralitet individualne svijesti sukobljuju se nepomirljivo. Ići u tom trenutku u Beograd, kao što je to Igor Mandić i učinio 1996. godine, značilo je defakto dolijevati crnome onoliko bijelog koliko je dostatno da bi crno u smislu Stanislavskog doista i bilo crno. Biti „bijela vrana” tada je značilo usuditi se govoriti i ono što se u okolnome zemnom svijetu *ne želi čuti*. Puškin je to neželjeno nazvao *niskim istinama*. O njima se Andrej Končalevski usudio napisati knjigu *Nizkie istiny* (Moskva 1998.), a Igor Mandić *Romane krize* (Prosveta, Bgd 1996.), za kojima ne zaostaje po tonu i značaju ni njegova knjiga eseja i polemika *Za našu stvar* iz 1999/2000.

Na prijelomu stoljeća, nakon „katastrofalne primjene povijesti”, kako su ratove okarakterizirali Russell i Whitehead, što još može biti „naša stvar”?

Za Igora Mandića to je tada još vitalno-kritički držeći-se obzor nadahnute logomahije, koja u evropskoj tradiciji naglašeno ekspresivne kritike od Karla Krausa do Miroslava Krležje nije prestajala prokazivati, razgoličavati i rušiti mitske egzistencijale, kao što su nacionalni i vjerski dogmatizmi, općenito duhovna ortopraksija, kolektivno opstruiranje individualnog mišljenja, moralno-etički sinkretizam. I time je, držim, dovoljno jasno egzemplificirano već spomenuto Austinovo *kako* riječima činiti da stvari budu. Primjeri tog ranga i značenja ne bi bili neupitno dalekosežni niti u slučaju Mandićeva pisalaštva niti u slučajevima drugih pisaca – bez konteksta, kojemu je ovdje zato posvećena jednakovrijedna pažnja kao i tekstu. Na objema razinama, naime, pokušao sam „provjeriti” da li i u kojoj mjeri predmetno-tematski sklopovi Mandićeva opusa, kao i tim opusom dozvani kontekst, mogu biti dalekosežno djelotvorni u vidokrugu pojmovne zaigranosti mišljenja. I sukladno tomu, što u takovome vidokrugu znači „naći put mišljenja”.

O putu mišljenja poučno je čuti naputak Martina Heideggera. Kad ga je naime izdavač njegovih ukupnih djela zapitao što bi mogao biti zajednički moto njegovoj filozofskoj sumi, odgovorio je: *Wege, nicht Werke*, putovi, ne djela. Put mišljenja dakle su djela koja su putovi. Aristotelova *simplexe*: spletaj okršajnih staza-i-bogaza na kojima se Igor Mandić permanentno sporio s pojavnostima vremena i u istom se kontinuumu postupno udaljavao od semantički distinktivne komunikacije, prepuštajući se igralačkoj zavodljivosti jezičnih akata, filozofijski relevantno detektiranih u Wittgensteinovu *Tractatusu*.

Takovrsna zavodljivost čini umjetnost *nedjeljom života*, kako se izrazio Hegel, čak *simbolom svijeta ludičke ljudskosti* kako je ustvrdio Eugen Fink, i vodi do *etičkog egocentrizma*, kako valja razumjeti stanovita upozorenja Edgara Morina u njegovoj knjizi *Etika*. Zapravo je izvorni Morinov termin *autoetika*, koja svakome svom vjerniku lako i brzo izokreće status imanja sebe svojim u

stanje *solus cum solo*: sam sa samim, tj. sobom. U tom stanju subjekt ili autos, udomljen je leibnizovski monadično: u prostoru sebe. I svi su Drugi pakao, i rade što rade protiv samog-sa-samim sobom. Tako sam se i ja, stari Igorov drug i suškolarac iz iste razlogovske škole filozofske kritike, našao u toj protumandićevskoj ulozi, o čemu na tristotoj stranici njegova autobiografskog reality showa *U zadnji čas*, piše ovo:

„U listu ‘Vjesnik’ držao me je ‘na ledu’ najprije P. Pletikosa, a potom D. Šošić, na zagrebačkom radiju prikaze o mojim knjigama nije puštao B. Bošnjak, a na televiziji I. Salečić.”

„Neka shvati tko može”, prisjećam se da je zapisao Karl Marx u povodu Proudhonove *Filozofije bijede*. Sa svojom autobiografijom Igor je Mandić „u zadnji čas” ušao u moju biografiju na način s kojim je također otežano uspostaviti razumijevajući odnos. Bit će dakle da se ipak samo samodopadno poigrao mnome. Ili je pak „u zadnji čas” odlučio dodati realityzmu činjenica nešto malo realizma mogućnosti, kako bi svoj diskurs zadržao u dosluhu s fikcijom. U protivnome valjalo bi povjerovati kako Igor Mandić ne zna da sam početkom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća u recenziji knjige Branislava Glumca *Kritika hrvatske književne kritike* osporio Glumčevu kritiku uperenu protiv njega i Vjerana Zuppe. Ne vjerujem ni to da Igor Mandić ne zna kako sam ja bio samo izvanjski suradnik onodobne zagrebačke televizije, i kako s tim statusom nisam mogao biti član ni jednoga kolegija na kojemu se odlučivalo o kadrovskim, suradničkim i programskim pitanjima. A kad je ovisilo o meni, Igor je bio dva puta moj gost-sugovornik u emisiji *Knjige i ideje*, koju sam uređivao i vodio. Jedna od tih emisija čak je snimljena u njegovu stanu! Što bi dakle trebao biti mysterium coniunctionis ovih neuskladivih činjenica? I smijem li ja po istoj logički grješnoj formuli *non sequitur* ustvrditi kako je upravo Igor Mandić zabranio nekoliko mojih tekstova koji nisu prihvaćeni u *Vjesniku* u vrijeme kad je on ondje moćno, još posve nesputano prakticirao svoj radni odnos?

Ova pitanja, molim lijepo, neka se shvate kao pripadna logosferi takozvanoga „rogatog sofizma” koji kaže: ono što nismo izgubili, imamo; rogove nismo izgubili – dakle, imamo rogove!

Reality-show politika i kultura, koje nas sve uspješnije izručuju Farmama – orwelovskim ili televizijskim svejedno – jednako uspješno relativiziraju nepreciznosti premisa rogatoga sofizma i rogove nam sve više nabijaju kao jedinu našu istinu. U toj „konfiguraciji kroatici” za mene je bitno što Mandićevo negativno vrednovanje moje uloge u njegovoj biografiji nije pomutilo moju književno-filozofsku inspiraciju njegovim opusom. I ako Igor Mandić nastavi misliti što je o meni napisao, neću se osjećati povrijeđenim, jer u vremenu koje nije sklono mišljenju, *bitno je* da se barem nešto misli.

Tema broja: BRAĆA HUMBOLDT

Našlo bi se više povoda nakani Uredništva da ovaj broj „Republike” posveti dvojici među mnogim slavnim Nijemcima, braći Wilhelmu (1767 – 1835) i Alexanderu (1769 – 1859) von Humboldt. Prvi „humanist”, drugi „prirodoslovac”, obojica su u svoje doba, koncem 18. i početkom 19. stoljeća, bitno pridonijeli oblikovanju „duha Europe”, kojim se mi, daleki sljednici, rado volimo kititi kao svojim neporecivim kulturnim supstratom. Sinovi europskog prosvjetiteljstva, a djelujući u uzburkanim vremenima „juriša i prodora” tadanjih narodnih masa, koje su rušile pred sobom mnoge od plemenitih aristokratskih uredaba, berlinski su plemenitaši, svaki na svom, inače beskrajno širokom području djelovanja, namrijeli potomstvu baštinu koju slobodno možemo zvati zakladnom mišlju europskog slobodarstva. A ono se iskazivalo na gotovo svim područjima ljudskog djelovanja: u filozofiji i jezikoslovlju, u pravu i politici, u zemljopisu i botanici svijeta, u astronomiji i gospodarstvu, u neposrednom i praktičnom ophođenju među ljudima. „Vrijeme genijā”, u krug kojih su svakako spadala i njih dvojica, stvarali su, pored njih, i takvi veleumovi kao što su Kant, Hegel, Fichte i Schelling, pa Goethe, Schiller, Mozart, Beethoven, i toliki znani velikani, koji i danas zrače nesmanjenom energijom svojih djela.

Jedno od najslavnijih njemačkih sveučilišta, berlinsko, na kojemu su djelovali i neki od spomenutih, i danas se diči imenom svoga utemeljitelja, Wilhelma von Humboldta. A najučinkovitija njemačka zaklada, namijenjena tvornom pomaganju mlađih znanstvenih naraštaja diljem svijeta, nosi baš ime mlađega brata, Alexandra von Humboldta.

Posve je prirodno, da se zgrada Veleposlanstva Savezne Republike Njemačke u Zagrebu nalazi upravo u Ulici Alexandra von Humboldta, kao što je prirodno i to, da se oko sto i pedeset današnjih hrvatskih znanstvenika svih smjerova, a tijekom prošlih su se desetljeća visoko obrazovali na njemačkim sveučilištima, danas jednostavno nazivaju „humboldtovcima”. U njih se s ponosom ubraja i potpisani urednik.

U naše se doba, koliko u epistemologiji toliko i u praktičnom životu, sve povezuje sa svačim. Pa kako onda s braćom Humboldt ne povezati i povratak nekadašnje Istočne Njemačke i Berlina „zavičajnom” Zapadu, što se epohalno zbilo upravo pred dvadeset godina? Globalizirani svijet u kojemu se potom zatekla sjeverna hemisfera kugle zemljske morat će se stalno pozivati, i poziva se, na zakladne ideje dvojice slavivih Nijemaca: o inherentnoj razlikovnosti i raznolikosti u gradbama ljudskih jezika, tj. na misao Wilhelmovu, te o kozmosu kao krajnjem cilju čovjekovih spoznajnih težnji, na misao dakle Alexanderovu.

A. S.

Životopis Wilhelma von Humboldta

Budući znameniti jezikoslovac, poligraf i polihistor, rođen je 22. travnja 1767. u Potsdamu kraj Berlina. Brat Alexander rođen je dvije godine kasnije, 14. rujna 1769. Otac Alexander Georg, nižeg plemićkog podrijetla iz Pomeranije, bio je umirovljeni časnik (invalid) pruske vojske. Dvadeset godina mlađa, majka Marie Elisabeth Colomb daleki je potomak južnofrancuske plemićke obitelji, koja se za progona hugenota koncem 17. st. bila morala iseliti te je vriježe ostavila u Škotskoj, Flandriji, Rajnskoj oblasti, pa i u Berlinu. Vrlo obrazovana i bogata, Humboldtovima je namrijela znameniti dvorac u Tegelu (u to doba „pored” Berlina). Otac Alexander Georg umro je 1779. Braća Humboldt dakle baštinici su brojnih europskih tradicija i pruskoprimorskog nijemstva. Od 1785. Wilhelm je redoviti posjetitelj znamenitog salona Henriette Herz. Oba brata 1787. upisuju studij prava u Frankfurtu na Odri, potom 1788. prelaze u Göttingen, gdje u to doba započinje svoj uzlazni put znamenita njemačka klasična filologija, kao opće znanstvo o starinama. 1788. započinje Wilhelm, potom i Alexander, svoj nemirni putnički život. Wilhelm 1788. odlazi na put po „Reichu”, boravi u Frankfurtu i Švicarskoj, potom u Erfurtu i Weimaru. Kao göttingški student upoznaje buduću suprugu, visoko obrazovanu i duhovno kreativnu Carolinu von Dächeroden (1766 – 1829), s kojom će kasnije imati četvero djece. 1790. nakon završenog studija dobiva posao u državnoj službi u Berlinu, ali je napušta već iduće godine te s mladom suprugom boravi uglavnom na tastovim imanjima u Thüringiji. Od 1794. privatni je učitelj u Jeni. U tijesnom je dodiru s velikanima iz susjedstva: Schiller, Goethe, Jacobi, Dalberg, braća Schlegel. Krećući se u krugu vrhunskih intelektualaca svoga doba, piše filozofske, pravničke, diplomatske eseje, prožete idejama klasičnog njemačkog idealizma, nasljeđem antičke i klasicističke književnosti, te postignućima suvremenih mu pravnih teorija. 1799. piše i estetičku raspravu o Goetheovu *Hermannu i Dorothei*. Osluškujе dakako sve što su stvorili povijesni potresi Francuske revolucije 1789. Porazi njemačkih i austrijskih zemalja u napoleonskim ratovima te restauracijski procesi nakon 1815. ostavili su trajnih biljega na Wilhelmovim humanističkim pogledima. 1799-1801. dvaput boravi dulje vrijeme u Baskiji, pa piše i monografiju o baskijskom jeziku. Brat Alexander odlazi na slavna istraživačka putovanja u Južnu Ameriku. Od 1801. do 1808. Wilhelm je veleposlanik pri Svetoj Stolici, a 1814. glavni pruski pregovarač na Bečkom kongresu, potom i ministar prosvjete i kulture. 1817. veleposlanik je u Londonu. Na tragu spoznaja Franza Boppa, koji je 1816. utemeljio misao o indoeuropskom jezičnom zajedništvu, trsi se daljnjim spoznajama antropološke, pedagoške i kulturološke naravi zasnovati poredbeno jezikoslovlje, moderno visoko školstvo i njemačku kulturu u cjelini. Nakon 1819. napušta svaki oblik (vanjsko)političkog bavljenja te se posvećuje pisanju svojih brojnih rasprava. Boravi u miru svoga (do danas postojećeg) dvorca u današnjoj berlinskoj četvrti Tegel, gdje i umire 8. travnja 1835.

Peter Berglar

Wilhelm von Humboldt danas

Uvijek se iznova nenadano zbude da iz skladišta povijesti na svjetlo dana iziđe nekakav duhovni eksploziv koji, dugo već skoro zaboravljen, iznenada pobudi opću pozornost te zadobije aktualno značenje. Blijed i otmjen lik s kipa opet poprimi meso i krv, spusti se s postolja, stane hodati među nama, grije duše i rasplamsava sučeljena mnijenja. Tako je i s Wilhelmom von Humboldtom i njegovim djelom – točnije: s njegovom ostavštinom. Borba za reformu visokog školstva, najavljena netom nakon Drugoga svjetskog rata, no u brojnim *za i protiv* povjerenstava, odbora, planova i pod težinom naizgled prećih briga isprva obustavljena, ponovno se nakon točno četiri godine rasplamsala u punoj oštrini. No sada se sve više odmiče od svog iskonskog predmeta; posrijedi nije samo nov poredak njemačkoga visokog školstva, posrijedi je pojam izobrazbe i obrazovnog sustava, teorija znanosti i znanstvena praksa, a time i osjećaj života i životni stav čitava jednog novog naraštaja, nove epohe.

Usred samog bojišta ističe se lik Wilhelma von Humboldta: djelo mu stavljaju u pitanje, njegovo poimanje izobrazbe, znanosti, škole i sveučilišta podvrgavaju ozbiljnoj sumnji, a humanistički mu svjetonazor potvoruju kao prevladanu iluziju. Dovoljan razlog da se njime pozabavimo. Još uvijek milijuni djece i mladeži pohađaju visoke škole i sveučilišta što ih je on, ako se tako smije reći, sam „izumio”, i koja su se potom, nakon više od stoljeća i pol (danas: nakon dva stoljeća! – A. S.), u načelu održala na temeljima što ih je sazdao baš Humboldt.

U ovoj se monografiji* nema što „dokazivati” – ni da je Humboldt idealan lik, a ni suprotnost tomu, da mu je naime idealitet, kako je mislio Nietzsche,

* Posrijedi je djelo Petera Berglara *Wilhelm von Humboldt*, objavljeno u znamenitom nizu „ro ro ro monographien” a u nakladi Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbek bei Hamburg, 1970. – Tekst koji se objavljuje u našem prijevodu upravo je uvodno poglavlje te monografije; v. str. 7 – 15.

tek lažan, ishitren, patvoren;¹ ni da mu reformistička postignuća posjeduju bezvremenu valjanost, a ni da bi ona već u početku bila promašena te danas posve apsurdna. O osobnosti njegova formata uostalom ne može se suditi s obzirom na njezinu „korisnost” i „uporabljivost”. Htjedne li tko sračunati postoji li među njim i njegovim dobom te nama i našim dobom kakva živa veza, i kako, morat će imati pred očima kako se tu ne može pomišljati na običnu kauzalnost, nego samo na nekakav susret, kojemu je učinak posve neodređen; u sebi on nosi vlastitu vrijednost, jer i onaj na koga se pitanje odnosi i komu se kanimo približiti nosi u sebi baš kao i njegova epoha svoju vrijednost, svoju težinu, svoje značenje – pa i onda kad s nama više i ne nalazimo konkretnih veza. Pitati historijski ne znači pitati bez pretpostavaka, znači međutim pitati nesebično. A „nesebično” znači: trsiti se biti krajnje moguće pravedan, pravedan prema predmetu, ne tek nastojati unaprijed sročene teze „podupirati” manipuliranom građom iz prošlih vremena.

Godine 1967. njemačka je Savezna banka pustila u promet kovanicu od pet maraka u koju je utisnut dvojni portret braće Humboldt: Alexander, mlađi, otisnut je en face, Wilhelm pak u profilu. Mogao bi to i nesvjesno biti simbol: Alexander, veliki putnik i istraživač, junak znanosti o Južnoj Americi, krčitelj puta kao geograf i prirodoslovac, kao da je bliži našem dobu,² kao da je nezaguljeniji, pregledniji i „aktualniji”, dok mu se brat, „ministar duha”, diplomat, jezikoslovac i njemački klasik, nakon Goethea i Schillera „numero tri”, kreće u pozadini sivilom jedne duhovne egzistencije koja jedva da još koga zanima, zapravo – ako ikako – samo još u profilu, samo još napol vidljiv. No kako s tim stoji doista?

Osim što i Alexander von Humboldt u svijesti današnjih Nijemaca zauzima tek vrlo skromno mjesto – ne postoji a niti je ikada postojalo skupno izdanje njegova gorostasnog djela na njemačkom³ – Wilhelmovo je ime doista potonulo dotle da nije više no natuknica među obrazovanim ljudima, a navodi ga se kad izbiju sporovi oko humanističkih gimnazija, vrijednosti grčkoga i samoopoimanja sveučilišta. U toliko on doista nije više no obris rasplinuta profila, no čini se da je došlo vrijeme da ga se i opet rine do puna lika i razmotri sa svih strana. Jer upada u oči koliko je Wilhelm von Humboldt, koji je i izradio pojam obrazovanja, sam postao izobrazbenim pojmom, i koliko baš njemu nedostaje svaka zornost, toplina, životnost. A upada u oči i ovo:

1 Friedrich Nietzsche, *Sämtliche Werke in 12 Bänden*, Stuttgart 1965, sv. 10: *Die Unschuld des Werdens* (Nevinost postajanja). *Ostavština, prvi dio, izabrao i sredio Alfred Baumler*, str. 185: „Ono idealno u Schillera, Humboldta: – lažna neka antika, kao u Canove, nešto odveć glazirano, meko, te se ne usuđuje zagledati u lice krutoj i ružnoj zbilji, ponosno s vrline, otmjena t o n a, afektiranih kretanja, ali bez ž i v o t a, bez prave krvi.”

2 Adolf Meyer-Abich: *Alexander von Humboldt*, Reinbek 1967, str. 9: „Cijeloj Americi on do dana današnjega predstavlja živu tradiciju ne samo prirodoslovlja. I zemljopis je naime tek Humboldt uzvisio do znanosti... Pa tako Humboldt glede znanstvenog istraživanja u Americi zapravo sve do danas utjelovljuje najsnažniju tradiciju.”

3 Zadnje (i jedino) njemačko izdanje: *Gesammelte Werke*, 12 svezaka, Stuttgart o. J. A *Grande Édition* (naime *Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent*) objavljeno je u 30 svezaka u Parizu između 1805.. i 1839; usp. Meyer-Abich, op. cit., str. 181 i d.

Humboldt, čovjek brojnih neusklađenosti u duhovnoj pohrani nacije, u kojoj zauzima djelomice odveć eksponirano, djelomice pak odveć nezatno mjesto; čovjek rascjepa između postignuća i njihovih učinaka, a oni opet ne samo da nisu u skladu nego se čak i taru, jer su se mnoge njegove radnje rođene u određene povijesne sate ustalile do trajnih oblika, i obratno, neki su od njegovih dobrih bezvremenskih proizvoda bili zaboravljeni; Humboldt konačno, čovjek mnogovrsnih zamisli kojima je prijetilo trajno rasuće, i univerzalnih ideja za koje nije bilo pravoga mjesta unutar skućene prusko-njemačke zbilje njegovih dana; sve u svemu, čovjek pokušaja a bez dovršenja.

Kao dvadesetitrogodišnjak je, dovršivši studij prava i klasične filologije, stupio 1790. u prusku državnu službu kao izvjestitelj, no samo godinu dana kasnije već ju je napustio, kako bi sa svojom ženom Carolinom u aristokratskoj povučeniosti živio samo za vlastito obrazovanje i „sretno blaženstvo”. 1792. dogotovio je spis *Ideje glede pokušaja da se odrede granice učinkovitosti države*. 1793. napisao je humanističko-filozofsko-obrazovnu raspravu *O proučavanju starine, navlastito grčke*; na čitanje ju je dobilo samo nekoliko prijatelja, a do objavljivanja je došlo tek puno godina nakon njegove smrti. Odnosi se to i na 1793. nastali spis *Teorija izobrazbe čovjeka*, ulomak kojemu je glede naslova, potom i objavljivanja, znatno pripomogao značajni Humboldtov tumač Albert Leitzmann.⁴ Zamisao nastala iz prijateljevanja s Schillerom i Goetheom, *Plan poredbene antropologije*, ostala je tek – zamisao. Prvo pak objavljeno djelo što ga je bio objavio s trideset i dvije godine: *Estetički ogledi. Prvi dio. O Goetheovu Hermannu i Dorothei*, naišlo je na nezatnu pozornost, pa nikada nije ni nastao drugi dio. Nakana da opsežno prikaže svijet antičke kulture i države iscrpila se u dvama tankim fragmentima, *Lacij i Helada* (1806) te *Povijest rasapa i propasti slobodnih grčkih država* (1807/08), a od ideje da čitavo 18. stoljeće izloži kao povezanu cjelinu morao je nakon vrlo opsežna uvoda odustati jer da je neostvarljiva.

Tijekom godina 1802. – 1808. pruski se opunomoćenik pri Papinskoj stolici, Wilhelm von Humboldt, iznutra razvio u izrazito značajnu i oštromnu osobnost koja je 1809., za cijeli svijet posve neočekivano, stupila i na političku pozornicu, no gledajući trijezno Rim je, glede njegova poziva i životne putanje, predstavljao tek trećerazrednu misiju. Sudbinu da kao državnik nikad ne bude u prvom redu, da se nikad ne uspne do „prve garniture”, Humboldt do samoga kraja, do oproštaja od državne službe, nije mogao promijeniti. A pokušaj da to učini 1819. pripradio mu je konačan pad. I kao „tajni državni savjetnik i ravnatelj Odjela za kulturu i javnu nastavu u Ministarstvu unutarnjih poslova”, a kao takav je započeo veliku reformu pruskih škola i sveučilišta, ostao je

⁴ Albert Leitzmann (1867 – 1950) bio je profesor germanistike u Jeni. Svojim danas još uvijek uzornim izdanjem objavio je Wilhelmu von Humboldtju djela 1909 – 12 (9 svezaka), dnevnike 1916 – 18 (2 sveska), dopisivanje s Schillerom (1900), s A. W. Schlegelom (1908), sa zaručnicom (1920), te pisma Körneru (1939) i Karlu Gustavu von Brinkmannu (1939).

podređen ministru. Pa kako mu se to i ljudski i tvorno činilo napodnošljivim, prihvatio je tijekom godina 1810. – 1814. mjesto veleposlanika u Beču, ali mu se pritom samo promijenio pretpostavljeni, sad već državni kancelar Hardenberg; diplomatsko mu je sudjelovanje u pregovorima u Pragu i Châtillonu s klimavom napoleonskom vladom, potom u radu Bečkog kongresa 1814/15. i na Mirovnoj konferenciji 1815. u Parizu, bilo koli časno toli važno i uspješno, no on je uvijek stajao u drugom redu, u sjeni Hardenbergovoj, koji se njime znao služiti kao korisnim pomoćnikom. Vladalačka mu je odgovornost bila uskraćena, nije se uspijevaio nametnuti svojim nacrtima ustava ni zamišljenim reformama uprave, politička mu moć nije bila dana, čak ni kakvo samostojno ministarstvo; a kad je sve to nasilu htio ishoditi protiv Hardenberga, otpustio ga je kralj.

Humboldt danas – što je od njega još na životu i djelu? Glede Humboldta državnika, odgovor se nadaje otprve: u njegovih okruglo osamnaest godina službe šesnaest je mjeseci bio predstojnik pruskog Odjela za nastavu; tih je šesnaest mjeseci ostavilo trajnih otisaka na razvoju Njemačke, pa baš zato danas moraju nailaziti na naše obnovljeno kritičko zanimanje. Mnogo je tu teži odgovor glede mislioca, znanstvenika i pisca Wilhelma von Humboldta. Valja tu pod povećalo uzeti i pojam onoga što je „živo”, što „djeluje”. Naravno da jedan Gottsched, jedan Bürger, jedan Zacharias Werner danas više nisu „živi” u smislu da tko čita njihova djela ili da im tko još uopće svjesno pristupa; doduše ni pravnik tipa Pufendorf ili proučavatelj starina von Bachofen danas više ne „djeluju” u smislu da bi rezultati njihova rada posjedovali za nas kakvo neposredno, opipljivo značenje, ali svi oni, sav taj dugi niz pjesnika, umjetnika, mislilaca, učenjaka, već tri tisućljeća živi i djeluje tako što su kao djelatne česti ušle u humus kulture čovječanstva, baš kao što svaka epoha i svako društvo predstavlja zbroj svih prethodno življenih stanja svih njihovih članova.

Iz silne množine Humboldtovih spisa, a nagomilana leži u sedamnaesto-sveščanom – teško dostupnom – izdanju Pruske kraljevske akademije znanosti, prosječno obrazovana čovjeka rijetko što još može zaokupiti, premda se među njima nalaze i tako važna duhovnopovijesna i povijesnoznanstvena djela kakva su primjerice već spomenuti zakladni spis *Ideje glede pokušaja da se odrede granice učinkovitosti države*, što ga je zapravo moguće zvati i *magna charta* njemačkog liberalizma 19. stoljeća, ili pak starački jezičnofilozofski spis *O raznolikosti gradbe ljudskih jezika i o njezinu utjecaju na duhovni razvoj čovječanstva*, u kojemu se jezik spoznaje kao pravi i bivstveni bitak čovjekov, koji pak sobom biva tek u jeziku. Da bi djelatnik duha živio i djelovao trajno, postoji i način drugačiji od onoga da mu mjesto bude u udžbenicima ili da hrani zbirke citata; njegovo uzorno držanje u pojedinim pitanjima, njegove možda tipične mijene, načelne mu odluke ili pak njegova metodika mogu biti takve naravi, da u kasnijim, promijenjenim a ipak analognim konstelacijama

poprimaju značenje predložka pa od kasnijih, promijenjenih a ipak srodnih naraštaja zahtijevaju načelne odgovore.

Odnosi se to baš na Wilhelma von Humboldta. On je kao malo koji drugi Nijemac takav kamen kušnje, na kojem se mogu ispitivati ne samo njemačke, nego i europske, dapače općeljudske mogućnosti. Evo nešto primjera: mladenački mu spis o granicama moći države ostao je do dana današnjeg „aktualan” zato, jer u pitanju o odnosu među državom i čovjekom pojedincem zauzima jednu od dviju sučeljenih graničnih pozicija – drugu je i prije i poslije zastupao Hegel. Kad Humboldt piše: *Najviši bi mi ideal zajedničkog egzistiranja ljudskih bića bio onaj, u kojemu bi se svatko razvijao iz sama sebe i radi sebe sama*,⁵ ili na drugom mjestu: *Država neka se suzdrži od svake brige za osobno blagostanje građana te neka ne čini ni koraka više no što je neophodno za vlastito osiguranje protiv same sebe i protiv inozemnog neprijatelja; ni u koju drugu svrhu neka ne ograničuje slobodu*,⁶ tad on bilježi jedan od načelno mogućih svjetonazorno-društvenopolitičkih stavova, oko kojega su se, sve ako s pomičnim naglascima i u oblicima pod svakovrsnim krinkama, vodili stalni prijepori te koje baš zato valja uvijek iznova kritički preispitivati.

Drugi primjer. 1809., pozvan na inicijativu baruna von Steina da se u domovinu poraženu od Napoleona vrati kako bi obnovio svekoliko školstvo, Humboldt je izradio glasoviti „königsberški” i „litavski” školski plan. U njemu, a pravi mu naslov glasi *Nemjerodavne misli o planu da se osnuje litavsko školstvo*,⁷ piše: *No sve škole, koje kao takve prihvaća ne samo ovaj ili onaj stalež nego i cijela nacija ili država, moraju imati za cilj opću izobrazbu ljudi. Sve što zahtijeva potreba života ili potreba kojeg od njegovih pojedinačnih obrta, morat će se stjecati posebice, i nakon dovršena općeg nauka. Pobrka li se jedno s drugim izobrazba postaje nečista, pa ne dobivamo ni potpune ljude ni potpune građane pojedinih klasa. Obje se naime te vrsti izobrazbe – opća i posebna – vode različitim načelima. Opća bi imala snažiti, bistriniti i upravljati silnicama, to znači samim čovjekom; posebna bi pak on imao primati tek kao vještine koje valja primjenjivati... Glavna je svrha opće izobrazbe obavljati pripremu na takav način, da tek za neke obrte preostane još kakva nerazumljena vještina, koja dakle nipošto nema povratna učinka na čovjeka*.⁸ I tu je eto Humboldt zauzeo stav u kojemu jasna odlučnost pogađa srž problema europskog pojma obrazovanja i odgoja, stav koji žestoko osporavaju baš danas. Što je to uopće obrazovanje? Potoji li još neko „opće” obrazovanje, što ono mora obuhvaćati, je li ono još moguće? Ili postoji još samo specifična izobrazba u skladu s praktičnim potrebama društva? Postoji li kakvo neprenosivo duhovno-ćudoredno opće dobro

5 *Werke in fünf Bänden*, ur. Andreas Flitner i Klaus Giel, Darmstadt 1960 i d. [U daljnjem tekstu AF, svezak, broj stranice.] AF I, 67.

6 AF I, 90.

7 Datirano: Gumbinnen, 27. rujna 1809.

8 AF IV, 188.

koje pripada svakom čovjeku – pa ako da, valja li ga posredovati putem škole, i kako to spojiti s danas nužnom specijalizacijom pojedinih članova društva? Teška pitanja – a davati odgovore na njih znači izjašnjavati se za ili protiv Wilhelma von Humboldta i njegovih načela, na kojima se još i danas zasnivaju naše školske ustanove, ili pak iskati kakav „srednji put”, koji bi spoznaje pruskog reformatora valjane za sva vremena lučio od onih njihovih oblika koji su bili u vezi s nekadašnjim vremenom a sad su u praksi već davno zastarjeli.

Treći primjer: Nakon neuspjeha u borbi za organizaciju vrha vlasti u Pruskoj i nakon što ga je otpustio kralj, Wilhelmu von Humboldt preostalo je još petnaest godina života tijekom kojih se, nadograđujući na raznoraznim ranijim namislima, kakva je primjerice baš zaglavak radnje *Lacij i Helada* ili *Razmatranja o klasičnoj starini* (1806), ili pak spis o Baskima⁹ iz 1801., razvio u značajna jezikoslovca, jednog od utemeljitelja te mlade znanosti, i velikog filozofa jezika. U raspravi *O raznolikosti gradbe ljudskih jezika*, ponajvažniji dijelovi koje padaju još u doba boravka u Rimu, veli Humboldt: *U čovjeku se međutim mišljenje bitno vezuje uz život u društvu, i čovjeku je, ostavimo sad sve tjelesne i osjetilne veze, već radi samog mišljenja prijeko potrebno neko jastvu sukladno „ti”... Do određenosti i jasnoće pojam dospijeva tek povratnim zračenjem iz kakve strane misaone sile... Jedini posrednik među ovom i onom misaonom silom jest jezik, pa tako i tu nastaje njegova neophodnost da se dovrši misao.*¹⁰ Takvom je poimanju biti jezika, koje povlači granicu koliko prema mnijenju koje je vladalo prije Humboldta, mnijenju naime da je jezik tek svrhovito, dodatno čovjekovo oruđe, toliko i prema predodžbama koje su nastajale nakon Humboldta, da je naime jezik tek tehnička naprava pa ga je – nekako poput esperanta – moguće konstruirati, takvu je dakle poimanju, koje se stotinu godina kasnije s posve druge strane, naime u „Pneumatologiji riječi”¹¹ austrijskog filozofa jezika Ferdinanda Ebnera, širi do teologije jezika, potrebno neprestano novo sučeljavanje nekog razdoblja s vlastitim iskustvom jezika.

Ako bi nam ovi mali pokusi nekako mogli dati naslutiti koje bi oblikovno značenje mogao Humboldt imati za nas, ukoliko smo se naime njegovu djelu mogli približiti u priručnim izdanjima i baveći se njime u školi i na sveučilištu, morat ćemo pripomenuti da to djelo ne nudi nikakvih recepata nego uvide – svakako iz alternativnih pozicija – te da ono važno, a recimo mirno i ono „zanimljivo” u čovjeku po imenu Humboldt, leži pohranjeno u njegovu začudno svjesno „oblikovanu” životu.

Maksime o tomu kako „sretno” proživjeti ovaj život, Humboldt je sročio već zarana; djelomice su odgovarale, djelomice protuslovile njegovoj naravi. U

9 *Die Vasken oder Bemerkungen auf einer Reise durch Biscaya und das französische Baskenland im Frühling des Jahres 1801*; AF II.

10 AF III, 201.

11 Ferdinand Ebner, *Fragmente, Aufsätze, Aphorismen zu einer Pneumatologie des Wortes. Erster Band der Schriften*, München 1963.

sebi otkrivati zakone harmonije te se njima ravnati, tu je on bio majstor skoro ravan Goetheu; ali znao je sebi i naređivati te „ideal” biti poslušan kao kakav vojnik, u tome blizak Kantu. 2. veljače 1796. iz Berlina je pisao Schilleru: *Čovjeku je dan dvostruki život, jedan u stalnoj i najvišoj djelatnosti, u kojoj on teži naći ili biti nečim što će djelomice učiniti da nadživi sama sebe, djelomice pak već time što se, tiho već neko vrijeme djelujući preko njega, širi na ljudski duh uopće, a drugi u zgoljnoj tihoj radosti i vedru uživanju, gdje se čovjek zadovoljava time što je sretan i nedužan. I u jednom i u drugom postoji stanovita svrha i sigurna nagrada. Samo jedna vrst života, a moguća je i treća, biva fatalnom, a ipak... često baš ona u kojoj bez imalo ma i pretežita užitka postoji samo rad, i gdje rad služi samo tomu da zadovolji potrebu.*¹² Tako govori aristokrat. Nije ga bilo briga – nije mu dapače padalo ni na pamet – kako je to s „užitkom” i „potrebom” u siromaha, u potlačenih, u onih na dnu društva, na vrhuncima kojega se on zibao cijeloga života. Pa je s izazovnom naivnošću pridometnuo i: *Stoga se i u privatnom i u političkom životu sve svodi na to, da se smanje predmeti potrebe a povećaju predmeti uživanja i slobodne djelatnosti.*¹³

Tih se zlatnih pravila sebeljublja Humboldt držao skoro monomanskom egocentričnošću – i kao domoljub i u kriznim trenutcima Pruske. Kad mu se domovinska djelatnost nije činila dovoljno „užitnom”, dugo se davao nagovarati, stvarao bi poteškoće, otklanjao – pri čemu se „uživanje” tu naravno ne smije poimati trivijalno, nego kao udovoljavanje više ili manje sublimnim jastvenim porivima. Ako bi „vodomjer užitka” pao ispod određene crte, on bi stvar hitnuo od sebe, primjerice 1791., 1810., 1819. svoje državne službe, pa i mnoge književne i znanstvene radnje, koje bi nedovršenim istrišcima ostajale rjeđe s nesposobnosti, češće pak s iznenadna neraspoloženja. Na području jezikoslovlja i filozofije jezika postigao je najviši stupanj dovršenosti, jer mu je to pričinjalo najviše veselja.

Kao šezdesetogodišnjak gledao je na svoj život zadovoljan, zato i opušten glede smrti – ili se bar gradio takvim. *I život je čin*, pisao je Gentzu (13. srpnja 1827.), *koji doduše hoće biti življen ali i zaključen, pa tko je pametan rado odlazi baš kad je najsretniji. A ja sam, dovršen tako iznutra i izvana, toliko sretan da nema te želje koju sam ne bih mogao ispuniti.*¹⁴ I nehotice se čovjek pri takvu iskazu lecne – je li to skromnost ili oholost? Mudrost ili preuzetnost? Oboje, a on sam prije svega: grč volje, nezamisliv iz Goetheovih usta. Postoji zapravo i „drugi” Humboldt, zgrčen, nezadovoljan, niječan i erotički koban. Nije bio mramorna bista njemačkog idealizma, kakvim ga je gledalo 19. stoljeće; bio je čovjek od krvi i mesa, pun protuslovlja i noćnih strana, koga je u svakom slučaju vodila zadivljujuća volja da se što više približi idealnoj savršenosti, a

¹² *Briefe*. Izabrao Wilhelm Röfle, uvod napisao Heinz Gollwitzer. München 1952. [U daljnjem tekstu kratica HB.] HB, 131.

¹³ Ibid.

¹⁴ HB, 430 i d.

on ju je poimao kao *mixtum compositum* sročen od Winckelmannove antike, Kantove etike i uzorna prijateljstva Goethea i Schillera. Na tom je putu dospio dokle već može dospjeti velevažna osobnost kojoj nedostaje ona krajnja smjernost što bi je plavilo bilo čovjekoljublja. U pobjede na tom putu spada svakako i njegov brak s Carolinom Friederikom von Dacheröden, koja mu je i odlikama i manama bila toliko slična; brak nipošto bez napetosti, kriza, dapače i zabranjenih područja, u cjelini međutim zajednica visoko iznad prosječnih pogleda sljedećeg stoljeća, a daleko je nadilazila i Ibsenove predodžbe o slobodi.

Taj Humboldt, suprug, pošiljatelj pisama (sama korespondencija sa ženom ispunja mu sedam debelih svezaka), pisac dnevnika, potajni pjesnik koji bi pravilnošću pedanta između siječnja 1832. i smrti u travnju 1835. danomice, bolje rečeno za pustih noći, zgotovio po sonet – njih ukupno 1183 – ne nudi nam „aktualnost” u smislu nečega što bismo mogli preuzeti, no činjenica da je netko među nama svjesno i jasno uzeo svoj život u ruke pa ga pokušao vlastitim sredstvima, u vlastitim zadanim uvjetima i granicama, u prisilama i izgledima vlastite epohe, učiniti smislenom, plodnom zbiljom, ipak djeluje bezvremenski, bar kao utjeha i poticaj.

Preveo: Ante STAMAĆ

Mladen Klemenčić

Životopis Alexandera von Humboldta

Alexander von Humboldt je njemački znanstvenik, prirodoslovac, zaslužan za širenje znanstvene metode te za mnoge nove postavke u svim područjima prirodnih znanosti. Smatraju ga se jednim od suosnivača znanstveno zasnovane geografije. Svoja istraživanja zasnivao je na terenskom radu i zapažanjima. Krasila ga je golema radna energija i volja za suradnjom.

Školovanje

Alexander von Humboldt rođen je 14. rujna 1769. u Berlinu. Njegov otac bio je časnik u pruskoj vojsci. Potjecao je iz ugledne pomeranijske obitelji, a istakao se u Sedmogodišnjem ratu. Humboldtova majka potjecala je iz obitelji hugenota, francuskih protestanata. Njezini preci napustili su Francusku nakon što je 1685. Luj XIV. dokinuo vjerske slobode za protestante. Bila je udovica baruna von Holwedea i upravo je novac što ga je Humboldtova majka naslijedila iz tog braka bio presudan izvor sredstava za financiranje Humboldtovih istraživačkih putovanja. Nakon očeve smrti 1779. skrb o njemu i bratu Wilhelmu posve je preuzela majka, žena koja je bila odana kalvinistica i rijetko je pokazivala emocije.

Braća su dobila privatnu poduku. Pored satova klasičnog obrazovanja dodatno su primili poduku iz političke povijesti i ekonomije, jer je njihova majka naumila braću pripremiti za visoke položaje u javnim službama. Alexander je bio boležljivo dijete te isprva i dosta loš učenik. Bio je nemiran, poduku je slušao isključivo pod prisilom te je razmišljao o vojnoj službi. Nakon što je šest mjeseci studirao ekonomiju na sveučilištu u Frankfurtu na Odri, proveo je godinu dana u Berlinu na dopunskom studiju tehnike. Baš u Berlinu zaintere-

sirao se za botaniku, započeo skupljati uzorke biljaka te se podučavao kako ih valja razvrstati. Jednolična brandenburška flora nije se pokazala osobito poticajnom za nadobudnog botaničara, koji je uskoro počeo maštati o putovanju u egzotičnije krajeve.

Svijet znanosti konačno mu se otvorio tijekom studijske godine 1789/90. na Sveučilištu u Göttingenu. Posebice za zainteresirao za mineralogiju i geologiju pa se odlučio za dopunsku obuku iz tih predmeta na Rudarskoj školi u Freibergu u Saskoj. Škola u Freibergu, utemeljena 1766, već je bila zadočila međunarodni ugled kada je Humboldt stigao. Nošen neviđenom žeđi za znanjem, Humboldt je upravo u Freibergu počeo razvijati i svoj golemi radni potencijal. Nakon što bi jutro proveo u podzemnom rudniku, poslijepodne bi pohađao pet ili šest sati nastave, da bi se navečer još stigao baviti i svojom botaničkom zbirkom.

Freiberg je napustio 1792. nakon dvije godine intenzivnoga rada no bez diplome. Samo mjesec dana potom Humboldt je prihvatio ponudu pruskog Ministarstva rudarstva te se zaputio u zabačeno gorje Fichtel, koje je netom prije toga postalo posjedom pruskoga vladara. Tamo je neumorno putovao od rudnika do rudnika, pomagao organizirati zapostavljene kopove u kojima se uglavnom dobivao bakar i zlato. Nadzirao je cjelokupnu rudarsku aktivnost, izumio sigurnosnu lampu te s vlastitim izvorima uspostavio tehničku školu za rudare. No, bez obzira na pokazano oduševljenje ipak nije odlučio da rudarstvo postane njegovo zanimanje.

Ekspedicija u Južnu Ameriku

U Humboldta je naraslo uvjerenje da se u životu valja posvetiti znanstvenome istraživanju pa je napustio radno mjesto, kako bi se temeljito posvetio geodetskom, meteorološkom i geomagnetskom mjerenju. Politička previranja uzrokovana napoleonskim ratovima onemogućila su realizaciju nekoliko istraživačkih ekspedicija na koje je Humboldt bio pozvan. Uporno odbijajući odustati od svojih krajnjih namjera, naposljetku je od španjolske vlade ishodio dopuštenje za posjet španjolskim kolonijama u Srednjoj i Južnoj Americi. U to vrijeme te su kolonije u pravilu bile dostupne jedino španjolskim službenicima i katoličkim misijama. Potpuno odvojene od ostatka svijeta, one su znanstveniku omogućavale goleme istraživačke mogućnosti. Humboldtove društvene veze olakšale su mu pristup službenim krugovima, a u španjolskome premijeru Marianu de Urquiju pronašao je prosvijećena čovjeka koji je podupro njegov zahtjev kod kralja. U ljeto 1799. isplovio je iz Marseillea u društvu francuskog botaničara Aiméa Bonplanda s kojime se prethodno upoznao u Parizu, zacijelo najživljem tadašnjem znanstvenom središtu u Europi. Imanje što ga je naslijedio nakon majčine smrti, omogućavalo mu je da ekspediciju u cijelosti

financira sam. Humboldt i Bonpland proveli su u Srednjoj i Južnoj Americi punih pet godina, od 1799. do 1804. Za to vrijeme prehodali su te djelomice projahali ili se pak provezli u kanuu oko 9650 km. Bilo je to za njih razdoblje velikih fizičkih napora i ozbiljnih odricanja.

Počeli su iz Caracasa, odakle su krenuli prema jugu, sve dok nisu stigli do obala rijeke Apure, pritoka Orinoca. Nastavili su rijekom u kanuu, sve do njezina utoka u Orinoco. Potom su istražili i drugi Orinocov prtok Casiquiare te dokazali da ta rijeka povezuje porječja Orinoca i Amazone. Puna tri mjeseca probijali su se Humboldt i Bonpland kroz tropsku prašumu, izloženi komarcima i pljuskovima te iscrpljeni vlagom i vrućinom. Njihove zalihe ubrzo su uništili kukci i kiša, stoga ih je nedostatak hrane natjerao da se održe na zrnima divljega kakaoa i vodi iz rijeke. Usprkos svim nedaćama obojica su sačuvali dobro zdravlje i raspoloženje, vjerojatno ispunjeni zadovoljstvom zbog tolikih novih i impresivnih dojmova. Visoka temperatura shrvala ih je tek po povratku u civilizaciju.

Nakon kratkog boravka na Kubi, Humboldt i Bonpland vratili su se u Južnu Ameriku s ciljem da detaljnije istraže andsko područje. Prošli su Andama od Bogote do Trujilla u Peruu, krećući se uglavnom po uskim, strmim i zavojitim stazama. Popeli su se na velik broj vrhova, uključujući sve vulkane u okolini Quita. Humboldtov uspon do visine 5880 m, samo malo ispod vrha Chimboraza (6265 m), bio je rekordan u svjetskim razmjerima idućih skoro 30 godina. Sve to postignuto je bez uporabe današnjih alpinističkih pomagala te kisika u bocama, stoga su Humboldt i Bonpland ozbiljno patili od visinske bolesti. No Humboldt je i taj nedostatak preokrenuo u prednost te postao prvim čovjekom koji je visinsku bolest obrazložio nedostatkom kisika zbog razrijeđenoga zraka na većim visinama. Proučio je i obilježja morske struje pred zapadnom obalom Južne Amerike, koja je izvorno i nazvana prema njemu da bi potom ipak prevladao naziv Peruanska struja.

U proljeće 1803. dva su putnika iz Guayaquila odjedrila u Acapulco u Meksiko, gdje su proveli posljednju godinu svoga studentskog boravka proučavajući najrazvijeniji i visoko civilizirani dio španjolskih kolonija. Prije povratka u Europu, nakratko su boravili i u Sjedinjenim Državama, gdje je Humboldta primio i predsjednik Jefferson.

Humboldt i Bonpland vratili su se s golemom količinom raznovrsnih informacija. Uz kolekciju biljnih vrsta, raspolagali su i zapažanjima o zemljopisnoj duljini i širini, mjerenjima Zemljina geomagnetskog polja, podacima o kretanju temperature zraka i zračnom pritisku kao i bilješkama o društvenim i gospodarskim prilikama u Meksiku. Kada god je mogao iz Amerike je slao bilješke o svojim zapažanjima svome bratu Wilhelmu, koji je u međuvremenu postao poznati filolog, te francuskim kolegama. Nažalost, većina tih njegovih pošiljki nije nikad stigla na odredišta zbog britanske pomorske blokade.

Život u Parizu

U razdoblju između 1804. i 1827. Humboldt je središao te objavljivao građu koju je prikupio za vrijeme južnoameričke ekspedicije. Za to vrijeme živio je u Parizu te je samo nakratko odlazio u posjete rodnom Berlinu. U Parizu je imao suradnike u znanstvenim krugovima, ali i najbolje gravere za karte i crteže kao i izdavače za čak 30 svezaka sa sistematiziranim rezultatima istraživanja. Objavio je niz važnih podataka o dnevnom kretanju temperature, što je zajedno s kartografskim prikazima izoterma i izobara bio velik prinos utemeljenju komparativne klimatologije. Još značajnije bile su njegove pionirske studije o odnosu lokalnih zemljopisnih obilježja te flore i faune. Veoma su zanimljivi bili i zaključci o andskim vulkanima i pratećim procesima u zemljinoj kori. Njegovi zaključci jednom su zauvijek opovrgnuli hipoteze tzv. neptunista, koji su tvrdili da je Zemljina površina u cijelosti nastala sedimentacijom u vodenom ambijentu. Naposljetku, u političkim esejima o Kraljevstvu Nove Španjolske, kako se nazivao Meksiko, bilo je mnoštvo podataka o društvenim, gospodarskim i demografskim obilježjima. Humboldtov protest protiv nehumanosti robovlasništva iz tog djela ostao je uglavnom nezapažen u javnosti, no njegov opis meksičkih rudnika srebra rezultirao je ulaskom engleskoga kapitala i znanja u tu djelatnost.

Humboldt je za vrijeme boravka u Parizu vodio iznimno bogat društveni život. Imao je sposobnost njegovanja dubokih i dugotrajnih prijateljstava s poznatim znanstvenicima, primjerice s fizičarom i astronomom Françoisom Aragoom, ali je znao zadobiti i naklonost tzv. običnog čovjeka, što je proizlazilo iz njegove velikodušnosti i ljudskosti. Redovito se pojavljivao u pariškim salonima te u društvu obično vodio glavnu riječ. Stanovao je u skromnom stanu na vrhu stare kuće u Latinskoj četvrti. Njegovo imovinsko stanje bilo je ozbiljno narušeno troškovima ekspedicije te pripreme mnogobrojnih knjiga, tako da je do kraja života bio prisiljen paziti koliko i kako troši novac. Bez obzira na to, uvijek je spremno pomagao mlade znanstvenike koji su bili na početku karijere. Nijednom talentiranom studentu bez dostatnih izvora prihoda nije uskratio pomoć, ohrabrenje kao i pomoć pri ulasku u svijet znanosti. Ljudi poput njemačkog kemičara Justusa von Liebiga, ili švicarskog zoologa Louisa Agassiza upravo Humboldtu duguju zahvalnost što im je omogućio da nastave akademsku karijeru. Najbolji dokaz njegove društvenosti jest golema korespondencija od 8000 pisama koja se našla u ostavštini. Osobnu pak korespondenciju Humboldt je uništio za života, tako da se o njegovu privatnu životu ne zna mnogo.

Kasne godine

Sretno pariško razdoblje Humboldtova života trajalo je do 1827. Imovinu je dotad posve potrošio, pa je u nemogućnosti da održi novčanu neovisnost bio prisiljen na povratak u Berlin, gdje ga je kralj nestrpljivo čekao na dvoru. Kao kraljev osobni savjetnik i komornik sve do samo nekoliko godina prije konca života, Humboldt je zarađivao dajući poduku princu prijestolonasljedniku. Radeći te poslove iskoristio je prigodu koja mu se pružala te je mladoga princa i kraljevsku obitelj upoznao sa znanstvenom metodom i znanstvenim idejama vremena. Njegov neugasiv entuzijizam za popularizaciju znanosti potaknuo ga je da drži predavanja iz fizičke geografije za profesore i studente svih fakulteta Berlinskoga sveučilišta, a dio toga da ponovi i u predavanjima za javnost, gdje bi se znalo okupiti i više od 1000 slušatelja. U jesen 1828. organizirao je jedan od prvih međunarodnih znanstvenih skupova. Na takva, velika okupljanja potencijalno liberalno mislećih ljudi vlast je u godinama nakon napoleonskih ratova gledala s nepovjerenjem. Samo zahvaljujući svojoj komunikacijskoj vještini Humboldt je uspio pobijediti nepovjerenje u službenim pruskim krugovima.

Godine 1829. Humboldtu se pružila prigoda da posjeti Rusiju, i posebice Sibir. Na poticaj ruskog ministra financija grofa Jegora Kankrina, primio je poziv da posjeti rudnike zlata i platine na Uralu u svojstvu posebnog vladina savjetnika za organizaciju rudarenja. No, Humboldt se morao suzdržati od javnih komentara o političkim prilikama u zemlji od čijeg je despotizma zazirao. Ta ekspedicija, koja je trajala samo jedno ljeto, u mnogome se razlikovala od njegovih južnoameričkih putovanja. Članovi, a to su bili Humboldt i još dvojica mladih znanstvenika, imali su stalnu pratnju kakva priliči carevim gostima. Bili su prisiljeni pohoditi bezbrojna primanja na carevu dvoru kao i u domovima gubernatora u provinciji. Putovali su u kočijama sve do Altaja i kineske granice. Iz toga proizašla zemljopisna, geološka i meteorološka zapažanja o središnjoj Aziji bila su veoma cijenjena na Zapadu, budući da je bila riječ o tada slabo poznatome dijelu svijeta.

Posljednjih 30 godina Humboldt je proživio u Berlinu. Jednom godišnje putovao je u Pariz gdje bi obnovio kontakte sa francuskim znanstvenicima, uživao u svakodnevnim raspravama s prijateljem Aragoom, te uživao u kozmopolitskom ozračju koje mu je toliko nedostajalo u Berlinu.

Već i prije putovanja u Rusiju, ponovno se posvetio istraživanju pojave koja je njegovu pozornost zaokupila još u Južnoj Americi, a to su bile iznenadne promjene Zemljina geomagnetskog polja, tzv. magnetske oluje. Uz pomoć suradnika u mirnom vrtnom paviljonu u Berlinu sustavno je motrio promjene na magnetometru. Dakako, njemu je bilo savršeno jasno da bi pouzdan odgovor na pitanje jesu li magnetske oluje zemaljskog ili izvanzemaljskog podrijetla mogao dobiti jedino uz pomoć svjetske mreže opservatorija.

Nekako u isto vrijeme njemački matematičar Carl Friedrich Gauss već je započeo organizirati simultano mjerenje magnetskoga polja na postajama u Njemačkoj, Engleskoj i Švedskoj. Humboldt se, pak, 1836. obratio Kraljevskome društvu u Londonu sa zahtjevom da ono osigura sredstva za uspostavu stalnih postaja u britanskim prekomorskim posjedima. Britanska je vlada izdvojila sredstva za opremu promatračkih postaja u Kanadi, Južnoj Africi, Australiji, na Novom Zelandu kao i za opremu antarktičke ekspedicije. Koristeći se upravo podacima prikupljenim kroz opisanu međunarodnu suradnju, jednu od prvih takve vrste u povijesti, engleski je geofizičar Sir Edward Sabine uspostavio korelaciju između pojavljivanja magnetskih oluja u Zemljinoj atmosferi i Sunčevih pjega, te na taj način utvrdio izvanzemaljsku uvjetovanost oluja.

Posljednjih 25 godina života Humboldt je uglavnom posvetio pisanju djela *Kosmos*, jednog od najambicioznije zamišljenih znanstvenih radova svih vremena. Za njegova života objavljena su 4 sveska. Pisan na lako razumljiv način, gotovo literarnim stilom, *Kosmos* nudi razumljivu sintezu tadašnjih spoznaja o svemiru. Da bi to postigao, Humboldt je uložio velik napor ne bi li suspre-gao sklonost pretjeranoj opširnosti koja je u nekim prijašnjim radovima bila razlogom povremenom nedostatku logične koherentnosti. Za svoj trud bio je nagrađen uspjehom svoga djela, koje je za samo nekoliko godina prevedeno na velik broj europskih jezika.

Dočekao je duboku starost. Radeći na petome svesku *Kosmosa* s tek neznatno smanjenom vitalnošću i entuzijazmom, Humboldt je iznenada izdahnuo u Berlinu u 90. godini života.

Počasti ga nisu mimoilazile tijekom života, a nastavile su pratiti njegovo ime i nakon smrti.

Humboldtovo ime ušlo je u nazive nekoliko biljnih vrsta. Prema njemu nazvani su zaljev u sjevernoj Californiji, morska struja u Tihom oceanu ispred južnoameričke obale, rijeke u zapadnom dijelu SAD-a, planinski vrh u Colorado, dva planinska lanca (Istočni i Zapadni) u SAD-u, planine na Novom Zelandu te na Kaledoniji, jezero u SAD-u, ledenjak na Grenlandu, gradovi u američkim saveznom državama South Dakota, Nebraska, Tennessee, Kansas, Nevada, Pennsylvania, Arizona, Iowa, Illinois, okruzi u američkim saveznom državama Nevada, Iowa, Californiji kao i mnogobrojne ustanove, napose obrazovne, u različitim državama Južne Amerike i SAD-a. Nakon njegove smrti prijatelji i kolege ustanovili su u Njemačkoj zakladu nazvanu njegovim imenom (Alexander von Humboldt Stiftung) s ciljem da podupire mlade znanstvenike. Iako su sredstva zaklade izgubljena u dva navrata, u vrijeme hiperinflacije u 1920-im godinama te u vrijeme Drugog svjetskog rata, zaklada je uz potporu njemačke vlade obnovljena nakon Drugoga svjetskog rata. Ona omogućuje velikom broju inozemnih znanstvenika studijski boravak u Njemačkoj, a njemačkim pak znanstvenicima boravak u inozemstvu.

Wilhelm von Humboldt

O raznolikosti gradbe ljudskih jezika i o njezinu utjecaju na duhovni razvoj čovječanstva

(ulomak)

Predmet ovog uvoda

2. Vjerujem da ću ovaj uvod morati posvetiti općenitijim razmatranjima, razvoj kojih će prikladnije pripraviti prijelaz na činjenice i historijska istraživanja. Razdioba ljudskoga roda na narode i plemena te raznolikost njegovih jezika i narječja suovisni su doduše jedni o drugima, ali su u svezi i ovisnosti i o jednoj trećoj, višoj pojavi, o začecu snage čovjekova duha u sve novijem, nerijetko još višem liku. Tu on nalazi svoju valjanost no, ukoliko je već istraživanje uzmoglo prodrijeti u njih i pohvatati im poveznice, i svoje objašnjenje. Ta objava snage ljudskoga duha, uvijek drugačija tijekom pustih stoljeća te glede zemljokruga, stupnja i vrste, najviši je cilj svekolikog duhovnog gibanja, ona zadnja ideja, koja mora težiti da svjetska povijest jasno raste iz sebe same. Jer je to gibanje uvis ili ušir nutarnjeg opstanka jedino na što pojedinac, ima li u tomu udjela, može gledati kao na nerazorivo vlasništvo, a u nekoj je pak naciji ono iz čega se nepogrješivo uzdižu uvijek nove velike individualnosti. Poredbeno proučavanje jezika, točno obrazlaganje mnoštvenosti u kojoj bezbroj naroda rješava istu zadaću jezičnog oblikovanja što su mu je kao ljudi postavili, gubi svaki viši interes ne nastavi li se na točki na kojoj je jezik u tijesnoj vezi s oblikovanjem duhovne snage nacije. No i uvid u pravo bivstvo neke nacije te u nutarnji sklop svakog pojedinog jezika, isto tako u njegovo

odnošenje prema zahtjevima jezika uopće, posvema je ovisan o motrenju na sveukupna obilježja duha. Jer se tek po tim obilježjima, a dala ih je narav te potom utjecala na njihov položaj, okuplja značaj nacije, na kojemu počiva sve čime baš ona posljeduje glede čina, uredaba i misli, te na čemu joj se zasniva snaga i dostojanstvo što kao nasljeđe zastalno traje u pojedincima. Jezik je s druge strane organ nutrine bitka, sam bitak, te on postupno dolazi do nutarnje spoznaje i do izraza. Odatle pušta najtanahnije niti svog korijenja u duhovnu snagu nacije; i što primjerenije povratno djeluje na nju, to mu je zakonitiji i bogatiji razvoj. A kako je u prepletu svog sklopa samo posljedica jezičnog smisla nacije, upravo se na pitanja koja se tiču oblikovanja jezika u njegovu nutarnjem životu, odakle i proishode ponajvažnije različnosti, ne može temeljito odgovoriti ne uzdignemo li se do tog stajališta. Svakako se tu ne će tražiti gradivo za poredbeno proučavanje jezika kojim se već po naravi stvari moguće baviti samo historijski, međutim samo se tu može steći uvid u iskonski sklop činjenica te proniknuće u jezik kao iznutra povezan organizam, što tad opet potiče ispravno vrjednovanje pojedinosti.

Ono što će me zaokupljati u ovome spisu bit će motrenje na povezanost jezične raznolikosti i podjele na narode s rađanjem snage ljudskoga duha, koja se postupno sve više razvija u uzajamno smjenjujućim stupnjevima i novim oblicima, u koliko se naime obje te pojave mogu uzajamno osvjetljivati.

Općenita razmatranja o tijeku ljudskoga razvoja

3. Pozornije će nas motrenje na današnje stanje političke, umjetničke i znanstvene izobrazbe voditi dugim lancem uzajamno uvjetovanih uzroka i posljedica, a odvijao se tijekom mnogih stoljeća. No u potrazi za njima uskoro ćemo otkriti da je tu riječ o dvama raznovrsnim elementima, s kojih istraživanje ne će biti sretno na isti način. Jer čim komu pođe za rukom dio daljnjih uzroka i posljedica dovoljno objasniti jedne iz drugih, s vremena će na vrijeme, kako to dokazuje svaki pokušaj oblikovanja povijesti kulture ljudskoga roda, naići tako reći na čvorove koji se protive daljnjem rješavanju. Razlog je tomu upravo u onoj duhovnoj sili, u koju već s njezina bivstva nije moguće dokraja prodrijeti, i nije joj moguće proračunati učinke. Nastupa zajedno sa svime što se uobličilo prije i radi nje, no potom ga njeguje i oblikuje prema sebi utisnutim svojstvima. Svjetskopovijesni bi razvoj mogao početi od svakog velikog pojedinca nekog doba, na kojoj god on podlozi nastupio i koliko god nju postupno bio izgrađivao rad proteklih stoljeća. No dokazati se tu može samo način na koji ga je tako uvjetovana i poduprta djelatnost učinila onim što tvori samosvojni mu kov, a i to je manje moguće prikazati a više osjetiti, nipošto pak izvesti iz čega drugoga. Prirodna je to i posvuda navratna pojava ljudskog djelovanja. Isprva je sve unutar njega, osjećanje, žudnja, misao, odluka, jezik i

čin. Ali dok dodiruje svijet, sve to u nutrini djeluje i dalje te u sebi svojstvenu obliku određuje i kakvo drugo, unutrašnje ili vanjsko djelovanje. U nastupajućim se vremenima stvara i osigurina onomu što isprva djeluje tek kao nešto prolazno, pa se za nadolazna stoljeća gubi sve manje rada onih proteklih. To je eto područje kojim se istraživanje mora kretati stupanj po stupanj. No istodobno je isprekrižano i djelovanjem novih a dotad neuračunatih nutarnjih sila, pa bez ispravna lučenja i promišljanja o tom dvojnem elementu, gdje tvar jednoga može biti tako snažna te prijeti opasnošću da će potisnuti snagu drugoga, ne će biti moguća ni prava procjena onoga najplemenitijeg što ima pokazati povijest svih vremena.

Što se više spuštamo u prošla vremena, to se naravno više topi masa stvari koju su pronosili susljedni naraštaji. Ali ćemo tada naići na još jednu pojavu, koja nam potragu donekle seli na novo polje. Pred nama sve rjeđe i neizvjesnije stoje pouzdani pojedinci, znani po vanjskim životnim položajima; sudbine su im, pa i imena, nepostojana, nije dapače izvjesno ni što je od onoga što im se pripisuje u njih više, djelo, ime, ili točka u kojoj im se sjedinjuje djelo. Gube se tako reći u nekom razredu silhueta. U Grčkoj je to slučaj s Orfejom i Homerom, u Indiji su to Manu, Vyâsa, Wâlmiki, a ima i drugih slavni imena iz davnine. No koračamo li još dalje unazad, određena će se individualnost gubiti još više. Jedan tako zaokružen jezik kakav je homerski jamačno se morao dugo njihati tamo amo na valovima pjeva, tijekom čitava razdoblja o kojemu do nas nisu doprle nikakve vijesti. Još se to jasnije očituje u iskonskom obliku samih jezika. Jezik je duboko uronjen u duhovni¹ razvitak čovječanstva, prati ga na svakom stupnju njegova mjesnog koračanja naprijed ili nazad, i u njemu se vazda prepoznaje stanje kulture. No postoji i epoha u kojoj ćemo ugledati samo njega, u kojoj ne samo da prati duhovni razvoj, nego zauzima i njegovo mjesto. Jezik doduše niče iz određene dubine čovječanstva, iz koje je posvuda zabranjeno gledati na nj kao na samosvojno djelo ili tvorevinu narôdâ. U posjedu je neke vidljivo nam objavne, makar vlastitim bivstvom i neobjašnjive samodjelatnosti, pa gledamo li s te strane on nipošto nije proizvod djelatnosti, nego nehotećna emanacija duha, nije posao nacija nego dar koji ih je zapao s njegove nutarnje osposobljenosti. Njime se služe a da i ne znaju kako su ga istesale. No i bez obzira na to jezici su se uvijek morali razvijati zajedno s procvatim narodnosnim stablima i na njima, tkati se iz duhovne samosvojnosti, koja im je nametnula mnoga ograničenja. I nije nipošto prazna igra riječima prikazuje li se jezik kao samodjelatnost koja izvire iz same sebe i božanski je slobodna, a jezike naprotiv kao sputane i ovisne o nacijama kojima pripadaju. Tad su naime ušli u stanovite granice. Time što su govor i pjev isprva strujili slobodno, jezik se oblikovao po mjeri oduševljenja i slobode i jakosti sudjelatnih duhovnih sila. To je moglo proizlaziti samo od svih pojedinaca istodobno,

¹ Dalje usporedi § 9, 10, 35.

pri čemu je svakog morao nositi onaj drugi, jer oduševljenje nov polet zado- biva samo ako je izvjesno da su ga razumjeli i osjetili. Ovdje se eto, sve ako nejasno i slabo, otvara pogled u vrijeme kad nam se pojedinci gube u masi naroda i kad je sam jezik djelo intelektualne stvaralačke snage.

4. U svakom se pregledu svjetske povijesti bani i ovdje nagoviješteno napredovanje. A ipak mi nakana nipošto nije uspostavljati sustav svrha ili kakvo usavršavanje koje bi išlo do u beskraj; naprotiv, na putu sam posve različitu. Narodi i pojedinci tako reći bujaju, razmnožavaju se kao biljke šireći se po svem tlu, te svoj opstanak uživaju u sreći i radinosti. Nesmetano to tako biva sa svakim minulim životom, bez obzira na posljedice za iduća stoljeća; ispunja se tu nalog naravi da sve što diše ima dovršiti svoju putanju do posljednjeg daha; ispunja se svrha dobrohotno odredbene dobrote da svaki stvor stigne uživati svoj život, a svaki nov naraštaj protrči kroz isti krug radosna ili turobna op- stanka, uspješne ili zapriječene djelatnosti. No gdje nastupa čovjek, on djeluje na ljudski način, sklapa veze, uspostavlja pogone, izdaje si zakone; a gdje se to zbiva na manje savršen način, oni koji su na drugim mjestima bolje uspjeli presadit će tu i novopristigle pojedince ili čitave narodnosne skupine. Tako se s nastankom čovjeka sadi i klica uljudenosti koja raste zajedno s razvojnim mu opstankom. To očovječenje možemo zapažati u sve većim pomacima u napretku, dapače mu je to djelomice u samoj naravi, djelomice pak u opsegu do kojega je sazrelo već dotle da ga je u daljnjem usavršavanju teško moguće bitno omesti.

U obim ovdje iznesenim točkama neka je nezatajiva sukladnost planu; bit će prisutna i u drugima, gdje nam se ne nameće na taj način. Ali ne valja je pretpostavljati ne odvodi li joj potraga obrazlaganje činjenica krivim smje- rom. O čemu zapravo govorimo može joj se bar podvrgnuti. Pojava duhovne snage čovjekove u njezinu uvijek različitu liku ne vezuje se uz napredovanje vremena i prikupljanje svega danoga. Jednako joj je malo moguće objašnjavati iskon kao i proračunavati djelovanje, a ono najviše u toj vrsti nije i najkasni- je pojavom. Kani li tko sad pogledom slijediti tvorevine stvaralačke prirode, neka joj ne podmeće ideje nego uzme kakvom se pokazuje. U svim svojim stvorenjima ona proizvodi stanoviti broj formi, u kojima se očituje sve što je od svake vrste naraslo do zbilje te je dovoljno da dovrši svoju ideju. Ne valja pitati zašto nema drugih formi, ili više njih; pa drugih zapravo i nema, – bio bi jedini prirodni odgovor. Ali razgledavši što li to živi u duhovnoj i tjelesnoj prirodi, zapazit će se djelovanje neke snage koja joj je u temelju a razvija se u nama nepoznatim uvjetima. Sve ako i ne možemo odustajati od svakog otkri- ća kakva sklopa pojava unutar ljudskog roda, ipak ćemo se morati vraćati na nekakav samostojan i iskonski uzrok, koji sebe ne uvjetuje i ne pojavljuje se tek prolazno. To će nas međutim na najprirodniji način dovesti do unutrašnjeg načela života koje se slobodno razvija u svom obilju a da mu pritom pojedina

razvojna obilježja, prem izoliranih izvanjskih pojava, nisu nepovezana. Taj se nazor posve razlikuje od svršnosti, jer se ne ravna prema kakvu obilježenu cilju nego polazi od uzroka za koji se priznaje da je neobjašnjiv. I on mi se jedini vidi primjenljivim na raznoobličnost snage ljudskoga duha, jer, ako je dopušteno tako lučiti, putem sila prirode i, recimo, putem trajne mehaničke izobrazbe ljudskih djelatnosti u dovoljnoj se mjeri ispunjaju uobičajeni zahtjevi čovječanstva, no nikakav tu izron veće individualnosti u pojedinaca i širokih narodnih masa, koji bi se objašnjavao ma i zadovoljavajućim izvodom, ne zahvaća ponovno, iznenada i nepredvidljivo, u onaj put što ga vidljivije uvjetuju uzrok i posljedica.

Isti se nazor naravno da primijeniti i na ponajglavnije učinke snage ljudskoga duha, poimence tu gdje kanimo zastati, u jeziku. Na raznolikost im je pak moguće gledati kao na težnju kojom više ili manje sretno izbija snaga govora, utisnuta u čovjeka uopće a pogoduje joj ili je ometa i duhovna snaga što s više ili manje sreće suboravi u narodima.

Jer motrimo li na jezike genetički, kao na rad duha usmjeren određenoj svrsi, od prve nam upada u oči da je u većem ili manjem stupnju moguće postići tu svrhu, dapače se otkrivaju i pojedine glavne točke na kojima će stalno opstati ta nejednakost u postizanju svrhe. Bolje će to naime ispasti kad uspjeh bude ovisio o jakosti i punini duhovne snage što općenito djeluje na jezik, no potom i o njezinoj prilagođenosti jezičnoj tvorbi, primjerice o posebnoj jasnoći i zornosti predodžaba, o dubini prodora u bit nekog pojma kako bi se iz njega moglo začas izlučiti ponajznačajnije obilježje, o razrađenosti i tvorbenoj jakosti mašte, o ispravnoj osjetilnosti kojom se ima dopasti harmonija i ritam tonova, u što dakako spada i lakoća i okretnost glasovnih organa te oštrina i istančanost uha. Nadalje tu valja obraćati pozornost na sastav naslijeđenih tvoriva i na povijesnu sredinu u kojoj se, između djelatna učinka prošloga doba i još spokojnih klica daljnjeg razvoja, zatekla neka nacija u epohi kakve znakovite jezične preobrazbe. A osim toga u jezicima ima i stvari o kojima je moguće zapravo suditi tek s obzirom na težnju prema njima, ne i s obzirom na uspjeh te težnje. Jer jezicima ne uspijeva baš uvijek dokraja provesti neku težnju, pa bila u njima i jasno nagoviještena. Spada tu npr. svekoliko pitanje fleksije i aglutinacije, u kojem je bilo toliko neslaganja, i još ga uvijek ima. To da sretnije obdarene nacije i pod povoljnijim okolnostima imaju jezike povlaštenije od drugih, u samoj je naravi stvari. Svest ćemo to na netom spomenuti dubinski uzrok. Proizvodnja jezika unutrašnja je potreba čovječanstva, nipošto izvanjska, namijenjena možda održavanju društvenog ophođenja, nego potreba pohranjena u samoj naravi, i neophodna za razvitak njegovih duševnih snaga te za stjecanje svjetonazora, do kojega čovjek može doći samo dovede li svoje mišljenje, a uz mišljenje koje je zajedničko i drugima, do jasnoće i određenosti. Pogledamo li sad svaki jezik kao nekakav pokušaj, a jedva da je što drugo moguće, i sastavimo li niz od svih jezika kao prilog ispuni te potrebe;

lako ćemo zapaziti, da se jezikotvorna sila u čovječanstvu ne smiruje dokle god, bilo pojedinačno bilo u cjelini, ne proizvede ono što najviše i najpotpunije odgovara izazovima na koje joj valja tvorno odgovoriti. U smislu te pretpostavke, i među jezicima odnosno jezičnim stablima koja ne odaju nikakvih povijesnih sveza dade se iznaći, stupnjem različit, proboj načela njihove tvorbe. A gdje to nije slučaj, ta će se sveza izvanjski nepovezanih pojava morati naći u kakvu općem nutarnjem uzroku, koji onda može biti samo razvitak sile djelatnice. Jezik je jedna od strana s kojih opća snaga ljudskoga duha ulazi u stalno djelatnu zbilju. Rečeno drugim riječima, tu ćemo ugledati nastojanje da ideji jezičnog usavršavanja pribavimo opstanak u zbilji. Ići za tim nastojanjem i prikazati ga, posao je jezikoslovca u njegovu zadnjem, ali najjednostavnijem rješenju.² Studij jezika uostalom za podlogu uopće ne treba taj nazor, koji se čini možda odviše hipotetičnim. Ali ga može i mora rabiti kao poticaj ispitivanju može li se u jezicima otkriti nekakvo stupnjevito približavanje dovršenoj im tvorbi. Mogao bi naime postojati niz jezika jednostavnije i sažetije gradbe, koji bi u načelima svoje tvorbe, usporedi li ih se, odavali postupno približavanje tom dospijeću do najuspjelije jezične izobrazbe. Organizam bi tih jezika tad morao, čak i glede zamršenijih oblika, u dosljednosti i jednostavnosti nositi na sebi i način njihove težnje jezičnom dovršenju, koji bi bio i lakše prepoznatljiv no što je to slučaj s drugima. Napredovanje tim putem u takvim bi se jezicima postiglo prvenstveno u odjelitosti i dovršenoj artikuliranosti njihovih glasova, odatle i u tvorbi slogova što o njima ovisi, u njihovu čistom razlaganju na elemente, te u tvorbi najjednostavnijih riječi; nadalje u poimanju riječi kao glasovnih cjelina, ne bi li se, kako je to s jedinstvom pojmova, dobila i zbiljska riječ jedinica; konačno u primjerenu lučenju između onoga što se u jeziku ima pojavljivati samostalno i onoga što je od toga samostalnoga tek forma, pri čemu se dakako hoće postupak kojim se pravi razlika između onoga što je u jeziku jedno drugomu samo priklopljeno, od onoga simbolično staljena. Ni ovdje se, iz već navedenih razloga, ne ću poblize upuštati u to, tek želim da se glede iznesenih motrišta prepoznaju ona koja su me vodila i glede predstojećeg mi zauzimanja stajališta o kaviju u malajskom jezičnom stablu. No pri tom ću razmatranju promjene koje se u svakom od jezika, već njihovom sudbinom, razvijaju jedna iz druge potpuno odvajati od njihova nama prvog, iskonskog oblika. Krug tih praoblika kao da je zatvoren, i kao da ga iz položaja u kojemu sad slijedimo razvoj ljudskih sila više ne možemo prepoznati. Jer koliko god jezik u nutrini bio posve svoj, on istodobno posjeduje i nekakav neovisan, izvanjski opstanak, koji vrši vlast i nad samim čovjekom. Nastanak takvih praoblika dakle već bi pretpostavljao neku razdvojenost narodā, koja se sada, navlastito u savezu s gibljivijom snagom duha, više ne može ni zamisliti, sve

² Usp. moju raspravu o zadaći historiografovoj u Raspravama Historičko-filološkog razreda Berlinske akademije 1820. do 1821, str. 322.

ako, što je još vjerojatnije, vanshajanju novih jezika još nije dodijeljena određena epoha, ni u ljudskom rodu ni u čovjeku pojedincu.

*Učinak izvanredne snage duha:
civilizacija, kultura i izobrazba*

6. Snaga duha što iz svoje nutarnje dubine i punine zahvaća u tijek stvari svijeta, doista je u skrivenom i tako reći otajnom razvojnom hodu čovječanstva tvorno načelo, o kojemu sam, sučeljenom onom općepoznatom, već govorio kao o nama vidljivo ulančanu uzrocima i posljedicama. To je ono odlično svojstvo duha koje širi pojam ljudske intelektualnosti, a izbija neočekivano i u dubini svoje pojave neobjašnjivo. Odlikuje se osobito time što mu čini nisu puke osnove na kojima se može dalje graditi, nego pronose sobom stalno zapalni dah koji ih stvara. Razmnažaju biljke, jer izbijaju iz punog života. Jer sila koja ih proizvodi djeluje naponom svekolike svoje težnje i u punom svom jedinstvu, istodobno i doista stvaralački, motreći na vlastitu začetnu djelatnost kao na narav neobjašnjivu i samoj sebi; nije tek pukim slučajem prigrabila ono novo ili se samo nadovezala na već poznato. Tako je nastala egipatska plastika, kojoj je ljudski lik uspjelo izgraditi iz organskog središta svojih odnosa, čime je vlastitim djelima utisnula pečat prave umjetnosti. Na isti taj način indijska poezija i filozofija te klasična starina uza svu svoju blisku srodnost goje u sebi različit značaj, a glede potonje takva ga nose grčka i rimska misaonost i način prikazbe. Baš je tako u kasnija doba iz romanskog pjesništva i duhovnog života, koji se nakon propasti rimskog jezika iznenada razvio na nanovo osamostaljenju europskom Zapadu, nikla ponajglavnija čest moderne izobrazbe. Gdje do takvih pojava ne bi dolazilo, ili bi ih gušile suprotne okolnosti, tu ni najveća plemenština, zakočena jednom u svom prirodnom tijeku, ne bi uzmogla oblikovati nešto veliko a novo, kako to vidimo u grčkom jeziku i tolikim preostacima grčke umjetnosti za pustih stoljeća tijekom kojih je Grčka, ne svojom krivnjom, tavorila u barbarstvu. Stari se oblik jezika tad drobi i miješa sa stranim, pravi mu se organizam raspada, a nasuprotne ga snage ne uspijevaju preoblikovati za početak nove neke staze i udahnuti mu novo životno načelo koje bi oduševljavalo. Radi objašnjenja svih takvih pojava moguće je navesti okolnosti povoljne i zakočne, koje pripravlja i koje usporavaju. Čovjek se uvijek nadovezuje na nešto postojeće. Glede svake ideje čiji izum ili provedba udjeljuje ljudskim težnjama nov polet, oštroumnim se i brižljivim ispitivanjem može pokazati kako je ona u glavama ljudi postojala već od ranije te rasla malo pomalo. Ali gdje u pojedinaca ili naroda nema rasplamna daha genija, igra svjetla i tame svjetlucava tog ugljena ne će se nikada razbuktati u svijetle plame. Koliko god narav stvaralačkih snaga malo dopuštala da se u njih doista

pronikne, toliko ipak biva razvidno da tu uvijek boravi neka moć ovladavajuća iznutra danim tvorivom, moć pretvorbe u ideje ili podvrgnuća njima. Još u svojim najranijim stanjima čovjek nadilazi trenutak sadašnjosti i ne ostaje samo pri osjetilnom užitku. I u najsirovije pučke rulje naići ćemo na ljubav prema kićenju, plesu, glazbi i pjevanju, potom i na zazivanje nadzemne budućnosti i na njoj zasnovanih nada i briga, predaja i bajki, koje obično dopiru do čovjekova postanka i njegova boravišta. Što snaga duha snažnije i svjetlije, djelujući samostalno po vlastitim zakonima i oblicima zrenja, bude lila svoju svjetlost u svijet prošlosti i budućnosti, a njime čovjek okružuje trenutni svoj opstanak, to će čišće i mnoštvenije svoj oblik poprimati i masa. Tako nastaje i znanost i umjetnost, pa je oduvijek i cilj čovjekova razvojnog napretka stanje svega samostalno začeta u nutrini s onim danim izvana, a jedno i drugo shvaćeno u svojoj čistoći i savršenosti i povezano odnosima podređenosti, za kojima već po svojoj naravi teži svako nastojanje.

Kao što smo ovdje duhovnu individualnost prikazali kao nešto izvrsno i odlično, možemo, i moramo dapače, pa i ondje gdje je dosegla najviši stupanj, istodobno gledati na nju i kao na neko ograničenje opće prirode, kao neku stazu na koju je pojedinac prisilno rinut, budući da svaka samosvojnost može to biti samo putem kakva vladajućeg, i odatle isključna načela. No snaga se baš tim sužavanjem uzvisuje i napinje, pa se isključnost može voditi nekakvim načelom totaliteta, te se više takvih samosvojnosti opet sklapa u neku cjelinu. Na tome se svojim najdubljim razlozima osniva i svaka viša ljudska veza, u prijateljstvu, u ljubavi, ili u veličanstvenoj zajedničkoj težnji posvećenoj dobru domovine i čovječanstva. Da ne bih dalje razlagao o tome kako čovjeku baš ograničavanje individualnosti nudi jedini put kojim će se uvijek moći približavati totalitetu, neka mi ovdje bude dovoljno samo upozoriti, da snaga koja čovjeka zapravo čini čovjekom, pa je zato i najjednostavnija definicija njegova bivstva, sebe i svoje mnoštvene težnje, a u novim oblicima što šire njezin pojam, objavljuje u dodiru sa svijetom, u onom, neka mi se dopusti izraz, vegetativnom i, na zadanoj stazi, donekle mehanički razvojnom životu ljudskog roda te u pojedinačnim pojavama. Tako je npr. izum algebre bio novo oblikovanje u matematičkom smjeru ljudskoga duha, a slične ćemo primjere naći u svakoj znanosti i umjetnosti. U jeziku ćemo ih kasnije ispitati opširnije.

No one nisu ograničene samo na način mišljenja i predočavanja, nego se posve uzorite nalaze i u oblikovanju značaja. Jer što proishodi iz cjeline ljudske snage ne smije se smiriti prije no se opet vrati u tu cjelinu, a ukupnost nutarnjih pojava, osjećanja i mišljenja, povezana s onima koje ih ozračuju izvana, mora nam dopustiti prihvrat tvrdnje da ona, prožeta utjecajem širih pojedinačnih težnji, u proširenu liku objavljuje i cijelu ljudsku prirodu. Baš tu dolazi do učinka koji je najopćenitiji i koji najdoličnije uzdiže ljudski rod. S tim je pak značajem u najtješnjem i najgiblјivijem uzajamnom sudjelovanju upravo jezik, to središte u kojemu se priopćavanjem vlastitih težnji i nutarnjih

zamjedaba sjedinjuju najrazličitije individualnosti. Pa najkrepkije i najosjetljivije, najprodornije i najplodnije duše, koje žive u sebi, ulijevaju u njega svoju jakost i krhkost, svoju dubinu i nutrinu, a on radi daljnjeg oblikovanja odašilje iz svog okrilja srodne zvuke. A značaj, što se više oplemenjuje i profinjuje to više poravnava i sjedinjuje pojedine strane duše te im, kao u likovnim umjetnostima, daje oblik koji ih zahvaća u jedinstvu, no iz nutrine im vazda sve čišće tvori drugi obris. Za to oblikovanje međutim najprikladniji je jezik, koji svojim tanahnim, glede pojedinosti često nevidljivim no u cjelini predivnim simboličnim tkanjem ima prikazivati i poticati isprepletenu harmoniju. Sračunati učinke u oblikovanju značaja neusporedivo je teže no sračunavati učinke intelektualnog napretka, koji često počiva na tajinstvenim utjecajima koji jedan naraštaj povezuju s drugim.

7. Postoje dakle u razvoju ljudskoga roda stupnjevi napretka do kojih je moguće dospjeti samo zato jer im uzlet k njima iznenada stane nositi neka neobična snaga, slučajevi kad se umjesto uobičajena objašnjenja proizvedena učinka mora uzeti pretpostavka nekog njemu sukladna iskaza snage. Svako duhovno porinuće može proizaći samo iz tog iskaza unutrašnje snage, pa zato uvijek posjeduje nekakav skriven i, jer je samodjelatan, neobjašnjiv temelj. No čim ta unutrašnja snaga stane sama iz sebe stvarati tako silno, da je dosadašnji tijek više uopće ne može voditi, prestaje i svaka mogućnost objašnjenja. Želim da te rečenice budu jasne sve do uvjerenja, jer su primjenom vrlo važne. Pa se sad samo od sebe nadaje, da gdje se mogu zapaziti pojačane pojave jedne te iste težnje, a činjenice to strogo ne zahtijevaju, ne valja pretpostavljati postupnih koraka, budući da svako znatnije jačanje spada više na neku samosvojno tvorbenu snagu. Primjer nam tu može biti gradba kineskog i sanskrtskog. I tu je moguće zamisliti postupni put od jednoga k drugome. Osjeća li međutim tko doista bit jezika uopće, posebice ovih dvaju, probije li se do točke na kojoj se misao u obima stapa s glasom, otkrit će u njoj iskaz tvorbenog načela različitih im organizama. Potom će, iznijevši mogućnost postupna razvitka jednoga iz drugog, svakome od njih dodijeliti vlastiti temelj u duhu narodnosnog stabla, promatrat će ih dakle samo idealno, kao stupnjeve uspješne jezične oblikovanosti. Ne provede li se tu podrobna rastava neposredno stvaralačkog napredovanja snage ljudskoga duha, napretka inače neproračunljivih stupnjeva i nimalo pretpostavljiva, iz svjetske se povijesti dokraja izgoni djelotvornost genija, a on se objavljuje koliko u danim momentima puka toliko i u pojedincima.

No tu postoji i opasnost da se ova ili ona stanja ljudskog društva vrjednuju netočno. Pa se civilizaciji i kulturi često pripisuje nešto što nikako ne može proizići iz njih, nego je to učinak snage kojoj i same zahvaljuju svoj opstanak.

Glede jezika postoji posve uobičajena predodžba po kojoj sve njegove prednosti i svako širenje njegova područja valja pripisati njima, tako reći kao da je posrijedi tek razlika među obrazovanim i neobrazovanim jezicima. Pozovemo

li se na povijest, za takvu moć civilizacije i kulture nad jezikom nema nikakvih potvrda. Višu kulturu i civilizaciju Java je primila očito od Indije, i to obje u znatnom stupnju, ali domaći jezik zato nije izmijenio svoj nesavršeniji i potrebama mišljenja manje primjeren oblik, nego će prije biti da ga je preoteo tom toliko plemenitijem sanskrtu da bi ga narinuo svom. Pa ni Indija, koliko god bila zarana civilizirana, i to ne stranim posredništvom, nije time poprimila svoj jezik, nego je načelo tog jezika, stvoreno iz dubine najpravijeg jezičnog smisla, poteklo kao i svaka civilizacija iz genijalne duhovne usmjerenosti puka. Zato jezik i civilizacija i nisu uvijek u istom omjeru. Peru, a granu njegovih ustrojbi možemo promatrati u Inka, bio je možda najciviliziranija zemlja Amerike; ali mu nijedan znalac općeg peruanskog jezika, koji su nastojali širiti ratovima i osvajanjima, jamačno ne će davati prednost pred drugima iz tog novog dijela svijeta. Poimence on, po mom uvjerenju, znatno zaostaje za meksičkim. A s druge strane navodno grubo i neobrazovani jezici mogu u svojoj gradbi imati, i doista ih imaju, zamjetnih vrsnoća, i ne bi bilo nipošto nemoguće da njima nadmašuju i izobraženije jezike. Već i usporedba barmanskog, u koji je pali neosporno utkao dio indijske kulture, s jezikom delawarskih indijanaca, da i ne govorimo o meksičkom, jedva da ostavlja dvojbi o prednostima potonjih.

Stvar je međutim odviše važna a da je ne bismo poblizje istražili i iz njezinih unutrašnjih razloga. Dokle god civilizacija i kultura dovode nacijama iz tuđine dotad im neznane pojmove ili ih razvijaju iz njihove nutrine, rečeni je nazor s jedne strane neoborivo točan. Potreba za nekim pojmom i njegovim razjašnjenjem mora uvijek prethoditi riječi, koja je samo izraz svoje savršene jasnoće. No ostane li tko jednostrano kod spomenuta nazora te vjeruje da je razlike u prednostima jezika otkrio samo tim putem, glede prave prosudbe jezika zapada u pogubnu pogriješku. Samo je po sebi nezgodno već i to, što se krug pojmova nekog naroda u određenoj epohi hoće ocjenjivati iz njegova knjižnog rječnika. I ne iznoseći ovdje prigovor kako je očito nesvrhovito pokušati to činiti iz nepotpunih i slučajnih zbirki riječi što ih inače posjedujemo iz tolikih izvaneuropskih nacija, samo od sebe mora upadati u oči da je velik broj navlastito besmislenih pojmova na koje se odnose rečene tvrdnje moguće izraziti nama neobičnim pa odatle i nepoznatim metaforama ili i opisima. Puno je međutim tu presudnije, da u opsegu neograničene izobrazbene sposobnosti ljudi, bilo u pojmovima bilo u jeziku svakog pa i najneobrazovanijeg naroda, postoji nekakav odgovarajući totalitet, iz kojega se i bez strane pomoći ima stvoriti svaka pojedinost koja obuhvaća čovječanstvo; i ne može se proglasiti jeziku stranim ono što pozornost usmjerena na tu točku nepogriješivo zatekne u njegovu okrilju. Tvorni su tu dokaz jezici nekultiviranih nacija koji su, primjerice filipinski i američki, bili obrađeni davno prije misionara. I prije no su u njih pristigli strani izrazi naći ćemo tu oznaka za vrlo apstraktne pojmove. Svakako bi bilo zanimljivo doznati kako te riječi poimaju urođenici. No budućići da su oblikovane od elemenata svojih jezika, s nekakvim analognim smislom

neophodno moraju biti u vezi. No spomenuti je nazor uglavnom u zabludi ondje gdje se na jezik odveć gleda kao na neko prostorno područje koje se izvama imalo širiti osvajanjima, pa se tako ne shvaća prava mu narav u njezinu najbitnijem svojstvu. Zapravo se i ne radi o tome koliko pojmova neki jezik označuje vlastitim riječima. Zbiva se to samo od sebe slijedi li on i inače pravi put što mu ga je prethodno zacrtala priroda, i to nije strana s koje ga se mora najprije prosuđivati. Prava mu se i bitna djelotvornost u čovjeku svodi na samu mislenu i u mišljenju tvornu snagu, te je imanentna i konstitutivna u znatno dubljem smislu. Potiče li ona, i koliko, jasnoću i točan poredak pojmova, ili im poteškoćama prijeći put što ga, iz predodžaba prenesenih iz svjetonazora u jezik, poprima sunazočna im osjetilna zornost, i kojim blagoglasje njegovih tonova djeluje na osjećaje i misao čas harmonično i umilno čas opet energično i uznosito, u tome je i u mnogim drugim takovrsnim raspoložbama svekolikog mišljenja i misaonosti nastanjeno sve što odlučuje o pravim prednostima te im određuje utjecaj na razvoj duha. Sve to međutim počiva na ukupnosti njegovih iskonskih temelja, na njegovoj organskoj gradbi, na njegovu individualnom obliku. Kultura i civilizacija ni tu ne prolaze mimo bez ploda. Porabom ideja proširenih i oplemenjenih do izraza, jasnoća i preciznost jezika bivaju na dobitku, zornost se pročišćuje u mašti uzdignutoj na viši stupanj, a od prosudbe uvježbana uha i povećanih mu zahtjeva na dobitku je i blagoglasje. No svekoliko se to napredovanje jezične izobrazbe može dalje kretati samo u granicama što mu ih propisuju iskonski temelji jezika. Oruđem rađanja ideja, za koje ranije nije imala izvornih pobuda, nacija može učiniti i kakav nesavršeniji jezik, ali ne može ukloniti nutarnje međe koje su joj duboko u temelju. U tom je smislu i najviša izobrazba nedjelotvorna. Pa i ono što kasnija vremena pridodaju izvama prilagođuje se izvornom jeziku i preinačuje po njegovim zakonima.

Sa stajališta unutrašnjih odlika duha, na civilizaciju i kulturu ne može se gledati kao na vrhunac do kojega se može uzdići ljudski duh. U najnovije su se doba obje razvile do najviše točke, i do najveće općenitosti. No je li se zato jednako silno, pa možda čak i u povećanu stupnju, u isti mah povukla i nutarnja pojavnost ljudske naravi, kako to znamo zapaziti primjerice glede nekih epoha staroga vijeka, teško da bismo htjeli tvrditi s većom sigurnošću, još manje je li to baš slučaj nacija kojima upravo širenje civilizacije i određene kulture zahvaljuje najviše.

Civilizacija je očovječenje narodâ u njihovim izvanjskim uredbama i običajima te njihove duševnosti u odnosu prema njima. Tom oplemenjivanju društvenog stanja kultura pridodaje znanosti i umjetnost. Kad međutim mi u svom jeziku velimo *Bildung*, izobrazba, pomišljamo na nešto istodobno i više i duševnije, naima na vrst razmišljanja koja se iz spoznaje i osjećaja svih duhovnih i čudorednih težnji izljevaju na osjetilnost i karakter.

Civilizacija može proizlaziti iz nutrine nekog naroda, te uskoro počinje svjedočiti o rečenu, ne uvijek objašnjivu duhovnom uzdignuću. Kad se naprotiv

u neku naciju presadi iz tuđine, širi se brže, prožima možda i više sve grane društva, ali povratno na duh i značaj ne djeluje jednako energično. Lijepa je prednost ovoga najnovijeg doba što civilizaciju raznosi u najudaljenije dijelove Zemlje, taj trud vezuje uz svaki pothvat i tu se, daleka svakoj drugoj svrsi, služi vlastitom snagom i sredstvima. Načelo općeg humaniteta koje tu vlada napredak je kojemu se doista vinulo tek naše doba, i sva velika iznašašća zadnjeg stoljeća zajedno teže tomu da ga ozbilje. Kolonije Grka i Rimljana bile su tu daleko manje učinkovite. Bilo je to zbog neimanja mnogih vanjskih sredstava povezivanja zemalja i same civilizacije. Ali nedostajalo im je i unutrašnje načelo, iz kojega jedinog može izrasti pravi život toj težnji. Posjedovali su jasan i u osjećanje im i nazore duboko utkan pojam više i plemenitije ljudske individualnosti, ali misao da čovjeka moraju poštivati samo zato jer je čovjek, u držanju im nikad ne bi dobivala na valjanosti, puno još manje osjećaj prava i obveza koji bi proizlazio iz nje. Važna ta čest opće uljuđenosti njihovu je odviše nacionalnom razvoju ostala strana. I u svojim su se kolonijama dapače manje miješali sa starosjediocima a više ih potiskivali izvan njihovih granica; no starosjedioci bi se u izmijenjenu okolišu prilagođavali na različite načine, pa bi tako, vidjeli smo to u Velikoj Grčkoj, na Siciliji i u Iberiji, u udaljenim zemljama nastajale narodnosne tvorevine nove značajem, političkim osvjeđenjima i razvojem znanstva. Izvrsno su to poimali Indijci, koji su vlastitu snagu razvijali i oplodivali na narodima kojima bi se pridružili. Znakovit nam tu primjer daje Indijsko otočje, a navlastito Java. Jer tu, naišavši na indijstvo, vidimo kako je i običajem postalo da se ono domaće njega dokopa i dalje gradi na njemu. Skupa sa svojim savršениjim vanjskim uredbama, većim bogatstvom sredstava za više životne užitke, svojom umjetnošću i znanošću, indijski su novonastanjenici ponijeli sobom u tuđinu i životvorni dah, a snaga tog nadahnuća sve je to tek oblikovala i u njih samih. Pojedine društvene težnje u starih još nisu bile tako razdvojene kao u nas; što su posjedovali mogli su puno manje priopćavati bez duha koji im je sve to stvorio. A budući da se u nas sve zbiva puno drugačije, sila pak koja je u podlozi vlastitoj nam civilizaciji i nadalje nas sve određenije tjera u tom smjeru, pod našim utjecajem i narodi poprimaju puno jednoličniji oblik, a oblikovanje izvornih narodnih osobina često se, pa i ondje gdje se zbude, guši u začetku.

Sudjelatnost pojedinaca i nacija

8. U dosadašnjem pregledu duševnog razvoja ljudskog roda promatrali smo ga u slijedu mnogih naraštaja te pritom naznačili četiri glavne odrednice: spokojan život naroda u skladu s prirodnim uvjetima življenja na zemlji, djelatnost kojom su se bavili, sad s nekom nakanom ili iz strasti i navira iz nutrine, sad pak jer im je bila silom narinuta u seobama, ratovima itd., niz

faza duhovnog napretka koje se uzajamno ulančuju kao uzroci i posljedice, konačno i duhovne pojave kojima će se objašnjenje naći samo u snazi objavljenoj u njima samima. Preostaje nam sad drugo razmatranje, kako naime do razvoja dolazi u svakom pojedinom naraštaju, koji sadrži i razlog svom svaki put drugačijem napretku.

Djelatnost pojedinca uvijek se prekida ali se, naizgled, a do stanovite točke i doista, kreće istim smjerom kojim i sav rod, jer je, uvjetna i uvjetujuća, u nerazdvojivoj svezi s prošlim i nadolazećim dobom. No iz drugačijeg osvrta i s obzirom na dublje mu prozrijetu bit, smjer pojedinčev sučeljen smjeru roda ipak je razrožan, pa se tkanje svjetske povijesti, koliko se već odnosi na čovjeka, sastoji od obaju tih smjerova, koji se uzajamno križaju no u isti mah i isprepleću. Divergencija se neposredno očituje time što sudbinske zgode roda, neovisno o uminuću čitavih generacija, nepodijeljene kreću i dalje, smjenjujući se no, koliko možemo uočiti, cjelinom ipak u procesu uzlaznog usavršavanja, dok se pojedinac naprotiv od svakog udjela u tim zgodama izdvaja ne samo, i često neočekivano, usred svoga najznačajnijeg djelovanja, nego i zato jer vjeruje da stoji iza svoje najdublje svijesti, svojih nagnuća i uvjerenja, nipošto na kraju i iza svog životnog puta. Na njih on dakle gleda kao na nešto što se izdvaja iz zbivanja spomenutih sudbina, pa u njega već za života nastaje ona nasuprotnost samoizobrazbe i oblikovanja svijeta kojim svatko u svom krugu zahvaća u zbilju. A ustrojstvo ljudske naravi jamči da ta nasuprotnost ne škodi ni razvoju roda ni individualnoj izobrazbi. Samoizobrazba se pak može nastavljati samo putem oblikovanja svijeta te, nadilazeći i vlastiti život, ljudima uz sudbinu koju on napušta vezivati potrebe srca, slike iz mašte, obiteljske veze, slavičnost i vesele izgleda na klice posijane za buduća vremena. No uz tu se nasuprotnost, zasađena dapače iskonski u njoj, oblikuje i neka prisna nutrina duše, na kojoj počivaju najmoćnija i najsvetija čuvstva. A djeluje to zahvatnije što čovjek ne promatra samo sebe nego i sve svoje srodnike kao jednako osuđene na samotno samooblikovanje, koje se proteže daleko onkraj njihova života, pa tako sve spona što vezuju dušu s dušom zadobivaju drugo i više značenje. Iz različitih stupnjeva do kojih se uzdiže rečena nutrina koja jastvo, pa u svezi s njim i samu sebe, uzdiže nad zbilju, i iz njezine više ili manje isključive vladavine potječu nijanse prevažne za svekoliki ljudski razvoj. Upravo nam Indija daje znakovit primjer bistrine koja se može postići, ali i primjer surih kontrasta u koje se može izroditi, a indijsku je starinu moguće objašnjavati uglavnom s tog stajališta. To duševno raspoloženje posebno utječe na jezik. Drugačije se oblikuje u narodu koji se rado kreće pustim stazama razmišljanja u samoći, drugačije u nacijama koje radi vanjske poslovnosti goje priopćavanje i razumijevanje. Simboličnost prvi shvaćaju posve drugačije, u potonjih pak čitavi dijelovi jezičnog područja ostaju neobrađeni. Jer jezik kroz još nejasan i nerazvijen osjećaj valja uvesti u krugove nad koje se tek ima izliti njegovo svjetlo. Kako se taj odmetnuti pojedinčev opstanak sjedinjuje s daljnjim razvojem

roda u nekoj nama možda neznanjoj oblasti, ostaje naraskritom tajnom. No učinak osjećaja te neprobojnosti silno je važna čest individualne unutrašnje izobrazbe, budeći strahopoštovanje pred nečim nespoznatim što nestankom svega spoznatljiva ipak preostaje. Moguće ga je usporediti s dojmom noći, kad nam se umjesto svega inače vidljiva javlja tek pojedinačno razasuto svjetlucanje nepoznatih nam tijela.

Isto tako vrlo znakovito djeluje zbivanje sudbine roda i otpad pojedinih naraštaja, s različita poimanja prošlosti u ovih potonjih. Koji nastupaju kasnije stavljeni su, usavršavanjem sredstava kojima se pohranjuje zavještaj prošlosti, tako reći i poglavito pred pozornicu na kojoj se odvija bogatije i jače osvjetljena drama. A i pustošna struja događaja, naizgled slučajno, premješta generacije u tamnije i sudbonosnije, ili pak u svjetlije i lakše življene periode. Zbiljskom, živom, individualnom naziranju ta je razlika manja no što se čini povijesnom promatranju. Nedostaju tu mnoge poredbene točke, svakoga se časa doživljuje samo dio razvoja, laća ga se s užitkom i djelatno, a prava sadašnjosti vode se onkraj njihovih neravnina. Baš kao što se oblaci pomalaju iz magle, tako i neko razdoblje zaokružen svoj lik poprima tek viđen iz daljine. Samo po utjecaju svakoga od njih na sljedeće razdoblje bit će raspoznatljiv i onaj što ga je od vlastite prošlosti iskusilo i ono samo. Naša se moderna izobrazba primjerice velikim dijelom zasniva na protivštini kojom nam se sučeljuje klasična starina. Ako bismo se imali rastati od svega što spada na tu starinu, žalosno bi nam i teško bilo reći što bi od nje moglo preostati. Istražimo li u svim podrobnostima stanje naroda koji su to obavili, tada zapravo ni oni ne bi odgovarali slici koju o njima nosimo u duši. Jak utjecaj na nas vrši tu naše shvaćanje koje polazi od središta njihovih najvećih i najčišćih težnji, izdiže više duh no zbilju njihovih uredaba, ne obazire se na kontrastne točke, i ne postavlja na njih nikakvih zahtjeva sukladnih ideji što su je bili prihvatili. Takvu poimanju njihovih osobitosti ne vodi međutim nikakva samovolja. Za pravo mu daju stari; ne bi bilo moguće ni u kojem drugom razdoblju. Duboko čuvstvo njihova bivstva možda i nama tek daje sposobnost da se uzdignemo do njega. A jer je u njih sretnom nekom lakoćom zbilja uvijek prelazila u ideju i fantaziju te je putem obih povratno djelovala na nju, s pravom je premještamo isključivo u to područje. Jer već po duhu koji im se oslanja na spise, na umjetnine i na djelatne težnje, oni u posvemašnjoj čistoći, totalitetu i harmoniji, sve ako im to nije uvijek sukladno zbilji, opisuju krug dodijeljen čovječanstvu u najslobodnijim mu razvojnim činima, namrijevši nam na taj način sliku koja na nas, kao čovjekova viša narav, djeluje poput ideala. Kao i među sunčanim i oblačnim nebom prednost im u odnosu na nas nije toliko u oblicima života, koliko u predivnom svjetlu koje se izlijeva nad njih. Samim je Grcima, čak i prihvatimo li da su bili pod još toliko velikim utjecajem ranijih naroda, očito nedostajao takav obasjaj koji bi im svijetlio iz daljine. Nešto su tomu slično imali u sebi u homerskim i njima susljednim pjesmama. Baš kao što se nama

i svojom naravi i temeljima vlastite oblikovanosti vide neobjašnjivima, pa su nam uzor vrijedan nasljedovanja, izvor silnoj množini duhovnih blaga, tako je i njih u tolikim uzorima iz daljine obasjavalo ono zatamnjeno doba. Rimljanima nisu bili nešto slično onome što su nama. Na Rimljane su djelovali samo kao istodobna no oblikovanija nacija, čija je književnost započela još u davna doba. Indija nam sviće u odviše tamnoj daljini a da bismo bili u stanju suditi o njezinoj pradavnini. Na zapadno je mišljenje, a takav se utjecaj na nj ne bi bio mogao prebrisati tek tako, u prastaro doba djelovala ne toliko samosvojnim oblikom duhovnih tvorevina, koliko predajom prenošenim mnijenjima, izmišljotinama i pričama. Sad, od kolike je važnosti uzajamna razlika u duhovnim utjecajima među pojedinim narodima, imao sam prigodu pobliže se pozabaviti u svom spisu o jeziku kavi. Indijcima će se njihova vlastita starina pokazivati kao Grcima njihova. Puno je to razgovjetnije u Kini, gdje su utjecaji i protivštine drevnostilskih djela te u njima sadržani filozofski nauci još uvijek razvidni.

Budući da jezike, ili bar elemente im (razlika tu nipošto nije zanemariva), svako razdoblje predaje u pohranu drugom, pa samo prekoračimo li posvema područje našeg iskustva možemo govoriti o novozačetim jezicima, odnos prošlosti prema sadašnjosti zahvaća u najdublju od njegovih gradbi. Razlikovanje položaja u kojemu se zatječe neko razdoblje s obzirom na mjesto što ga zauzima u slijedu nama znanih razdoblja bit će silno jako i glede jezika posve oblikovanih, jer je jezik istodobno i način poimanja svekolike misaonosti i osjećajnosti, pa to poimanje, objelodanjujući se narodu od davnina, ne može biti od učinka na nj ne bivajući mu istodobno od utjecaja i na jezik. Pa bi tako, da je na nas umjesto jezika klasične starine trajno i prodorno bila djelovala Indija, i današnji naši jezici u znatnom broju ulomaka bili poprimili drugačiji lik.

9. Čovjek pojedinac uvijek je u vezi s nekom cjelinom, njegove nacije, plemena kojemu pripada, cijeloga njegova roda. Život mu se, s koje god strane gledali, nužno vezuje uz društvenost, a vanjski nazori nižega, i nutarnji, višega reda, svode se, vidjeli smo na sličnu primjeru, na istu točku. Tijekom čovjekova tako reći tek vegetativnog življenja na zemlji potreba za pomoći nagoni pojedinca da se povezuje s drugima, a da bi se omogućili zajednički poslovi poziva ga i na sporazumijevanje jezikom. No i duhovna je izobrazba, pa i za najveće samoće duše, moguća samo kroz jezik, koji pak ište da bude upućen vanjskom biću koje ga razumije. Artikulirani se glas oslobađa iz prsa kako bi u drugom individuumu pobudio suzvučje koji se obraća uhu. Time čovjek u tili čas otkriva da i njega okružuju bića istih potreba iz nutrine, i stoga sposobna dočekati množtvu čežnju što mu boravi u osjećajima. Slutnja naime nekakva totaliteta i čežnja za njim dana je neposredno s osjećajem individualnosti te se pojačava u istom stupnju kojim se izoštruje potonji, jer svaki pojedinac u sebi ipak nosi skupno čovjekovo biće, samo na kakvoj pojedinačnoj stazi. A neri-

jetko njegujemo i vrlo udaljenu čežnju za nekim drugim kao za individualnom svijeću. No ta težnja i ta klica neugasive čežnje koju je u nas usadio pojam čovječanstva ne dopušta da u nama propadne i osvjedočenje, kako je izdvojena individualnost uopće tek pojava uvjetna opstanka duševnih bića.

Vežanost pojedinca uz neku cjelinu koja krijepi snagu i pobude prevažna je točka u duhovnoj ekonomiji ljudskoga roda, ako si smijem dopustiti taj izraz, a da ovdje ne bi morala biti jasno nagoviještena. Povezivanje nacija i narodnosti, što uvijek začas izazove i razdvajanje, isprva ovisi dakako o povijesnim zbivanjima, no velikim dijelom i o sastavu njihovih prebivališta i selišta. No htjedne li tu tko, i bez moje nakane da opravdam taj nazor, ukloniti svaki utjecaj unutrašnje ma i tek instinktivne usuglašenosti ili odbojnosti, tad na svaku naciju, još uvijek odvojenu od vanjskih svojih odnošaja, može i mora gledati kao na ljudsku individualnost koja se kreće vlastitom duhovnom stazom. Što se više uviđa da je učinak pojedinaca, pa uzdizali oni svoj genij na koji mu drago stupanj, zahvatan i trajan tek u onom stupnju u kojem ga istodobno uzdiže i nosi duh nastanjen u njegovoj naciji i u kojem pak njemu s njezina stajališta uspijeva dati nov polet, to se više objelodanjuje nužnost da temelj objašnjenja našem današnjem stupnju naobrazbe potražimo u nacionalnim duhovnim individualitetima. Povijest nam ih u određenim obrisima nudi posvuda gdje nam izručuje podatke za prosudbu te unutrašnje izobrazbe naroda. Civilizacija i kultura postupno ukidaju oštre kontraste među narodima, a još je uspješnija težnja prema općenitijem čudorednom obliku one dubljesežne, plemenite izobrazbe. S tim je u skladu i napredak znanosti i umjetnosti, koji uvijek teže za općenitijim idealima, lišenima nacionalnih pogleda. Pa ide li tko u potragu za njima, može ih izboriti samo u duhu različitosti, a mnoštvenost kojom bez pogrešne jednostranosti uspijeva progovoriti ljudska samosvojnost ide do u beskraj. I upravo o toj različitosti bezuvjetno ovisi uspjeh svega što teži općem. Jer ona zahtijeva cijelo, nepodijeljeno jedinstvo snage koju u njezinoj potpunosti nikako nije moguće objasniti, no nužno djeluje izrazitom svojom individualnošću. Odatle, a radi plodna i snažna zahvata u opći obrazovni tijek, u nekoj naciji ne samo uspjeh pojedinih znanstvenih nastojanja, nego navlastito sveukupna opuštenost u svemu što čini središte ljudskog bivstva, a najjasnije se i najpotpunije izražava u filozofiji, pjesništvu i umjetnosti, da bi se iz njih izlijevalo na svekoliku predodžbenost i mišljenje puka.

S obzirom na razmotrenu povezanost pojedinca i mase kojom je okružen svaka njegova značajna duhovna djelatnost, premda tek posredno i u stanovitij mjeri, pripada istodobno i njoj. No život jezika dokazuje nam da ima i duhovnih tvorevina koje nipošto ne prelaze s nekog individuuma na sve ostale, nego mogu proishoditi samo iz istodobne samodjelatnosti svih. U jezicima su dakle, a oni uvijek imaju neku nacionalnu formu, nacije kao takve zbiljski i neposredno stvaralačke.

No ipak se valja kloniti toga da se takvo naziranje prihvati bez dolična ograničenja. Budući naime da su jezici nerazlučivo srasli s čovjekovom naravi te iz nje niču daleko više samostalno no što bi ona od svoje volje stvarala njih, intelektualnu bismo samosvojnost pojedinih naroda mogli isto tako nazvati i njihovim učinkom. Istina je nadalje da oboje istodobno i uzajamnom usklađenošću proishode iz nedohitnih dubina duše. Za takvu jezičnu tvorevinu ne znamo iz iskustva, a nigdje nam se ne nudi ni kakva analogija za njezinu prosudbu. Kad govorimo o izvornim jezicima, oni su nam to samo s našeg nepoznavanja njihovih ranijih sastavnica. Neki se sklopljeni lanac jezika valjao tisućama godina prije no je dospio do točke za koju naše oskudno znanje drži da je najstarija. Pa nam je neobjašnjivo, baš glede točke nastanka, ne samo primitivno ustrojstvo doista izvornog jezika, nego i sekundarna ustrojstva kasnijih, koja zapravo znamo samo rastavljati na sastavne dijelove. Svekoliko postajanje u prirodi, navlastito ono organsko i živo, krati se našem promatranju. Koliko god bismo rado htjeli istraživati priprema stanja, uvijek između onoga zadnjeg i naše pojave postoji jaz koji dijeli nešto od ničega; a isto je tako i s momentom prestanka. Svekoliko poimanje čovjekovo tek je u sredini između toga dvoga. U jezicima nam neka epoha nastanka, iz posve dostupnih vremena povijesti, daje čudnovat primjer. Moguće je naime poći tragom mnoštva najraznovrsnijih promjena što ih je rimski jezik doživio tijekom svog tonuća i propasti, moguće im je pridodati i primjese iz novonaseljenih naroda: no time se nipošto ne će bolje objasniti nastanak žive klice koja se u ovom ili onom obliku razvila iz organizma novorascvalih jezika. Neko je nutarnje novonastalo načelo u svakom od njih obnovilo ruševnu zgradu, a mi koji se vazda zatječemo na području postignutih učinaka, pregradnje joj zapažamo tek kad ih bude mnoštvo. Pa bi se moglo činiti da tu točku valja radije ostaviti nedirnutom. No kani li tko ma i u najgrubljim obrisima ocrtati razvojni put ljudskoga duha ne će mu to biti moguće, jer je oblikovanje jezika, pa i onih pojedinih glede svih vrsta izvedenica ili složenica, činjenica koja ga najbitnije određuje, i u njoj se individualčev udjel pokazuje u dotad nepoznatu obliku. Čim dakle tko prizna da se nalazi na granici koju nije u stanju prekoračiti ni povijesno istraživanje ni slobodna misao, valja mu vjerno orisati tu činjenicu i iz nje izvući neposredne zaključke.

Prvi je i najprirodniji taj, da sveza pojedinca i njegove nacije počiva u središtu iz kojeg skupna duhovna snaga određuje svekoliko mišljenje, osjećanje i htijenje. Jer jezik je i cjelinom i pojedinostima u srodstvu sa svime što je u njoj, i ništa mu tu nije ili ne će biti strano. A nije ni tek pasivan pa bi primao samo dojmove, nego slijedi određen intelektualni smjer među mnoštvom mogućih, te vlastitom samodjelatnošću modificira svaki izvanjski utjecaj na nj. No suoči li ga tko sa samosvojnošću duha, ne će se na nj moći motriti kao na nešto izvana odijeljeno od nje, i od nje se, makar na prvi pogled izgledalo drugačije, ne da jednostavno poučavati nego samo buditi u duši; moguće mu

je samo pružiti nit po kojoj će se sam razvijati. Sve ako jezici u smislu riječi lišene svakog nesporazuma³ i jesu tvorevine nacija, oni ipak ostaju i tvorevine individua, a začetak im može biti samo u svakom pojedincu, no i u njemu samo tako da svatko pretpostavlja sporazumijevanje svih i da to očekivanje zadovolji svakoga. Držali mi jezik svjetonazorom ili spletom misli, a u sebi sjedinjuje oba ta smjera, on uvijek nužno počiva na čovjekovoj ukupnoj snazi; iz njega se ništa ne da isključiti, jer obuhvaća sve.

U nacijama je ta snaga individualno različita, koliko uopće toliko i u različitim epohama, već prema stupnju i vlastitoj stazi koja može voditi u istom općem smjeru. No različitost se mora vidjeti na rezultatu, jeziku, a odlikovat će se naravno pretežitosti bilo vanjskih utjecaja bilo nutarnje samotvorbe. Odatle i ovdje slučaj da, motri li se poredbeno na niz jezika gdje se objašnjenje gradbe jednoga iz drugoga nadaje više ili manje lako, to će motrenje izdržati samo oni, za koje se vidi da između njih i ostalih postoji zbiljski jaz. Baš kao što pojedinci snagom svoje samosvojnosti daju ljudskom duhu nov polet u smjeru dotad još neotkrivenu, tako to mogu i nacije oblikovanju jezika. No među jezičnom gradbom i svim drugim uspješnim intelektualnim činima postoji neosporna veza. Navlastito je nazočna, a ovdje je promatramo samo s te strane, u oduševljujućem dahu što ga jezikotvorna snaga jezika činom preobrazbe svijeta slijeva u misli da bi se harmonično širila diljem svih česti svog područja. Ako se može zamisliti da jezik u nekoj naciji nastaje baš kako se riječ na najsmisleniji i najzorniji način razvija iz nazora na svijet, nanovo ga prikazuje u najvećoj čistoti te i samu sebe oblikuje takvom da najlakše i najbestjelesnije uđe u svaki sklop misli; onda i taj jezik, dokle god u se prima nekakvo životno načelo, mora pobuđivati istu snagu u istom smjeru, uspijevajući u svakom pojedincu. Zato ulazak takva ili tek njemu bliska jezika u svjetsku povijest mora biti važna epoha u razvojnom hodu ljudi, utemeljena posebice u najvišim i najčudesnijim mu tvorevinama. Prije nastanka tih jezika nije moguće zamisliti stanovitih putanja duha ni poleta koji nosi i njega sama. Stoga i znače prekretnicu u nutarnjoj povijesti ljudskoga roda; a ima li se u njima gledati vrhunac jezične tvorbe, upravo su početni stupanj izobrazbe duše i mašte, i u toliko je posve točna tvrdnja da bi djelo nacija nekako moralo prethoditi djelima pojedinaca, iako sve ovdje rečeno nepobitno dokazuje koliko je u tim tvorevinama djelatnost obih uzajamno isprepletana.

Prijelaz na poblize promatranje jezika

10. Dospjeli smo eto do točke na kojoj u prvobitnim ustrojbenim oblicima ljudskog roda prepoznamo jezike kao prvi neophodni stupanj, s kojega su

³ Usp. str. 305, 17, pod § 35.

tek nacije bile u stanju poći nekim višim ljudskim smjerom. Na jednako se uvjetan način uzdižu zajedno sa snagom duha, oblikujući pritom i njezino živodajno načelo. Oboje međutim ne ide jedno za drugim i ne ide odvojeno, nego su posve i nerazlučivo isti posao intelektualnih moći. Čim neki narod razviku svog jezika, tom oruđu svekolike ljudske djelatnosti u sebi, iz vlastite nutrine stvori slobodu, on smjesta traži i doseže stvar samu, dakle nešto drugo i više; a čim na putu pjesničkog stvaranja i misaonih slutnji dotle i dospije, povratno djeluje i na jezik. Kad se prvi, ma i sirovi i neotesani pokušaji intelektualnih nagnuća obilježe imenom književnost, jezik je s njom uvijek na istom putu, pa su oboje uzajamno nerazlučivo povezani.

Duhovna samosvojnost i jezično oblikovanje nekog naroda uzajamno se stapaju toliko prisno, da kad postoji jedna, iz nje bi se morala moći izvesti i druga. Jer intelektualnost i jezik dopuštaju i potiču samo oblike koji se uzajamno potvrđuju. Jezik je tako reći vanjska pojava duha naroda; njihov je jezik njihov duh i njihov duh njihov jezik, i nikada ne će biti dovoljno držati ih istobitnima. A kako to u zbilji jedno i drugo zajedno boravi u izvoru nedostupnu našem poimanju, ostat će nam nerazjašnjeno i skriveno. Ali prije no se ushtjednemo odlučiti o prvenstvu jednoga ili drugoga, moramo kao stvarno objasnidbeno načelo i kao zbiljski odredbeni temelj raznolikosti jezika razvidjeti duhovnu snagu nacija, jer jedino one samostalno žive i stoje pred nama, dok se jezik naprotiv njih tek čvrsto pridržava. Jer dokle god nam se objavljuje stvaralački samostojan, on se ponad područja pojava gubi u nekom idealnom bivstvu. Historijski se tu imamo baviti samo s čovjekom koji doista govori, ali zato ne smijemo gubiti iz očiju zbiljski odnos. Sve ako mi i lučmo intelektualnost i jezik, takva razdioba u zbilji ne postoji. Vidi li nam se jezik s pravom kao nešto više, ne bi li mogao sloviti kao ljudsko djelo ravno drugim proizvodima duha; odnošaj stvari bio bi drugačiji kad snagu ljudskoga duha ne bismo srećali samo u pojedinačnim pojavama, nego bi nam iz njihove nedokučive dubine zračila sama njihova bit, a mi bismo tad mogli nazrijeti opći sklop ljudske individualnosti, jer se i jezik uzdiže nad izdvojenošću pojedinaca. Za praktičnu je primjenu osobito važno ne ostajati pri ikojem nižem objasnidbenom načelu jezika nego se vinuti do onog najvišeg i konačnog, a zadnjom točkom sveg duhovnog oblikovanja držati stavak, da je gradba jezika u ljudskom rodu raznolika zato, i u toliko, što je to duhovna osobina samih nacija.

Pozabavimo li se međutim, a ne možemo drugačije, vrstom te raznolikosti pri pojedinačnom oblikovanju jezične zgrade, tad potragu za duhovnom samosvojnošću, zacrtanu isprva kao nešto zasebno, više ne ćemo moći ograničiti na jezična ustrojstva. U ranijim epohama, u koje nas eto vraćaju sadašnja razmatranja, nacije i poznajemo uglavnom samo po jezicima, ali glede svakog od tih jezika ne znamo uvijek točno na koji nam to narod s obzirom na podrijetlo i opću uklopljenost valja pomišljati. Pa nam je dodijeljeno zemljište doista jezik neke nacije, koji поближе možemo odrediti samo nagađanjem. Među svim

očitovanjima s kojih se prepoznaju duh i značaj, jezik je jedini prikladan oba razložiti do u najskrovitije im tijekove i bore. Motri li tko dakle jezike kao temelj objašnjavanju sukcesivna duhovnog razvitka, morat će držati da su nastajali zajedno s intelektualnim obilježjima te im u gradbi iznalaziti samo vrst tih obilježja pa, valja li nam ova uvodna razmatranja učiniti donekle potpunima, zadaća će nam biti pobliže ući u narav jezika i mogućnost njihove povratno učinkovite raznolikosti, kako bismo poredbeno proučavanje jezika povezali s njegovom krajnjom i najvišom relacijskom točkom.

Preveo: Ante STAMAĆ

Drago Štambuk

Pognuta riža

Zadaća vladara uvećati je kami*

Zrela, oteščala riža
prigiba se tamnoj zemlji.
Tako i pravedan čovjek.

Cvijet
zvan cosmos.
Cio svijet.

Leptir
na cvijetu.
Drugi cvijet.

Susuki trava,
povijana vjetrom.
Tako japanska.

Haiku.
Neizravan
kano Japan.

Zrela riža,
naklon
sve to dublji.

Kišom prizemljena
riža.
Dobrodošlica gostu.

Božanstvo riže.
Na končiću poredana zrnca,
u staroj brvnari.

* kami, duhovna supstancija zemlje

Blag čovjek,
ruke pruža
uplakanom djetetu.

Tsumari,
zlatna polja riže.
Ilya Kabakov.

Gdje si sunce?
Iza oblaka,
zad planinom?

Vilin konjic.
Tamna zelen
ponad mutnih voda.

Bijela dlaka
na zapešću.
Znak vremenosti.

20. rujna.
Palača Štambuk.
Rujan, 20.

Kucanje čašama.
Pazi da njegova
bude malo niže.

Cvijet,
svit.
Cvit.

Divlje povrće,
gorčina Niigate.
Sunce na stolu.

Susuki,
rubom puteljka.
Niotkud, nizakud.

Zapečaćen vrt.
Van svijeta,
oslobođeni svijet.

Božanska žudnjo,
vestalkom budi
na momemu grobu.

Zrikavci
bubnjiće buše.
Besana noć.

Krijesnico,
zaboravi
svoj kratak život.

Hram
okupan kišom.
Svijetao dan.

Bračka zvona,
iako prodorna,
ne stižu do Splita.

Gol u noćnom moru.
K fosfornom djetinjstvu
roni.

Iz ušiju
brončanoga cara
dim prostire se trgovom.

U bušku kapara
zakopano leži
blago davnih godina.

Trenutak u Belnatiju,
zapamćen
za čitav život.

Tokyo, 2009.

Esad Jogić

Dänak

Od Carigrada preko tjesnaca Bosfora, Drinopolja, kroz Skoplje, Kosovo i Sjenicu, na granice bosanskog kraljevstva izbija put, koji kroz Podrinje vodi do tvrdog grada Bobovca i stolne Kraljeve Sutjeske. Mjesto gdje je u banski dvor u proljeće 1463 g. zasjeo sultan Mehmed II. Osvajač.

Tim opasnim i teškim putom šibali su konje dvojica važnih putnika. Bili su to mrki i pouzdani Tatari, sultanovi glasnici koji nose samo važne poruke, rijetko dobre i radosne, a za žrtve i pokorene sudbonosne i smrtonosne.

Kad su pregazili bistru Trstivnicu napuštajući Kraljevu Sutjesku nosili su na dar u Carigrad povijesnu sultanovu poruku: Bosna je pala! Pala je i glava posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića. Pao je i tvrđi grad Bobovac i razorena stolna Kraljeva Sutjeska.

Mjesto na kome su za sobom ostavili brdovitu nesretnu Bosnu i pregazili plahovitu Drinu zovu vrata Bosne, gdje se krojila sudbina onih koji su negdje putovali, dolazili, i u nepoznate daljine odlazili. Kroz ova nesretna vrata uvijek se nešto kretalo i migoljilo, vazda se putovalo. Svakome od putnika s utvrđenih kula i bedema, s vrata nesretne zemlje osorno i zapovjednički se dovikivalo:

– Stoj! Tko si? Odloži oružje!

Kad naiđu nemoćni, nesretni, prognani i siromašni koji su osuđeni na nevolje, ukopali bi se od straha u mjestu čekajući odluku i presudu onih s bedema, koji odlučuju o njihovom nastavku puta i nesretnim sudbinama. A silni, moćni i osvajači nisu slušali zapovijedi s kule i zidine. Topom i sabljom bi provaljivali, razarali, posjekli i rasjekli ono što je trebalo, što im je bilo na putu. Njima se nije moglo reći: stoj, tko si?.

Takav je bio Mehmed II. Osvajač, koji je u proljeće sa silnom turskom vojskom provalio i osvojio Bosnu, kako bi dokinuo bosansko kraljevstvo u krvi, i proširio Tursko Carstvo.

Malo podalje od tih vrata počinjala je klisura. U njoj je sve otišlo gore, visoko ka nebu, ili je otišlo sve dolje nisko ka dnu. Kao da su se graditelji zemlje posvađali i ostavili je ovakvu kakva je. Od tog vremena dograđuju je pljuskovi i nevrijeme, povjetarci, oblaci, mjesočina i sunce. Razdire je ledena kiša i oluje, slamaju gromovi i nagrizaju ljuti mrazovi. Stresaju sa sebe strašne lavine kao zemljotresi koji joj kidaju kamene žile u temelju.

A, klisura sura, golema visoka i duboka gleda kako joj se stijene s grudi krune kao kameni behar, lomi se i pada u beskrajno vrijeme.

Od puta kroz nju zaziru i putnici namjernici i gorski hajduci. Počinje kao bunar u koji se sve sunovraća s visine u nizinu. Otvorena je škrto pred ljudskim okom, kao rasap ili rana na zemlji, duboka i ravna. U čudokazu iz tog kraja stoji da je to velikom nebeskom sabljom rasjekao neki ljutiti posvađani svetac, i to još u vrijeme kad se zemlja u stvaranju još nije bila stvrdnula niti ohladila. Kad gromovi nebom slamaju, klisura tamom dubine odgovara, dok kamen šuti, samo se stresa i bijesnom munjom se umiva. Tu ne leti niti galeb bijeli, niti krilima moćnim ne šestari ždral, putnik nebeski. Tu se vječno svađaju oko nje orlovi i sokoli.

Na mjestu gdje klisura naglo prestaje, kao da je uronila u zemlju, nastaje beskrajna šumska tama. To je srce Bosne. S tog mjesta se upravlja i u svijet odlazi i dolazi. Tako su iz dalekog bijelog svijeta u to srce bosansko došli na poziv Kotromanića 1308 g. fratri franjevci.

Načinili su nešto što neće biti bosanska heretička, nego rimska crkva. Dvorjani i kralj su išli u crkvu, a sa njima i dubrovački konzul. Ali narod, onaj brđanski, ostao je vjeran svojoj staroj vjeri – onoj što se naziva bogumilskom, heretičkom, jer nije primila niti Rim niti Carigrad, nego je ostala sama za sebe, bez kanona i kanonika, bez fratra, crkve i oltara. I dalje su se molili u svojoj crkvi napravljenoj od blata i žilavog pruća.

Na najvišoj stijeni klisure koja gleda na Milodraževu polje stajao je čovjek Bio je u molitvi. Molitvom je molio i mjerio visinu i dubinu klisure u tamnoj šumi kroz koju se provlačila sudbina Bosne. Okrenut istoku i ponoru smireno je molio. Bio je visok mršav i uspravan. Habit mu je dosezao do gležnja. Ispod škapulara i kukuljice, malo niže, imao je oko struka pojas. Iz Vrhbosne je došao u Fojnicu i kao poklonik Jakova Markijskog, katoličkog misionara i franjevca koji je propovijedao protiv krivovjerja u Bosni, prihvatio katoličku vjeroispovijest i stupio u franjevački red. Bio je poglavar bosanske kustodije, redovničke pokrajine koja je imala četiri samostana kojom je kao kustod upravljao.

U rukama na prsima držao je pokaznicu, svečanu ukrašenu posudu za izlaganje posvećene hostije, za klanjanje vjernicima i nošenje u ophodima. Unutar ovalnog obruča, zaštićena prozirnim staklom bila je lunula, mali mjesecić kao kopča koja pridržava hostiju.

Smirena i odlučna pogleda uranjao je u sjećanja, svoju bosansku fratarsku sudbinu, i beskrajnu šumu koja se prostirala kao tamno zeleno more. Po obič-

nom vremenu boja ove šume je tamna, mijenja se onako kao što se mijenja boja mora, prema nebu i oblaku. S večeri su mrke i sure, izgledaju beskonačne i tajanstvene. Kao da se negdje tajno dodiruju s nekim starim bosanskim vremenom ovoga kraja, i s njim postaju jedno te isto, tama i dubina, zagonetka Bosne nadnešena nad svojim crnim bunarom. Nad nečim što možda nema kraja i o čemu čovjek nema riječi. Ali ima osjećaj da stoji pred nečim neizmjernim, kao da stoji pred beskrajnim tamnim debelim morem. Osjećao je da dolazi iz prošlih vremena u nemilosrdnu bosansku sadašnjost, da sklopi vjerski savez s nečim što tek treba da se rodi ili nastane.

Tada još mladom fratru navirala su sjećanja, iskakale i rađale se teške i crne misli. U Bosni se sve javlja i događa iznenada, kao što se zbilo s Kraljevom Sutjeskom, Bobovcem, Jajcem i cijelom kraljevskom Bosnom. Sjeća se tog zlokobnog sultanskog vremena kad je Mehmed II. Osvajač u Kraljevoj Sutjesci čekao ishod borbe na Bobovcu. Kad je tvrdi grad pao, na ruševinama samostana, u koji se inače više unosilo nego iznosilo, dao je izgraditi spomen džamiju.

Sad mu iskače tužna misao, iz ovog granja i lišća, koje uranja u šumsku tamu, u jednom još tamnijem vremenu, kad su se odigrale strašne scene. Radilo se o sudbini četiriju žena.

Prva je bila Katarina, kći vojvode Stjepana Vukčića Kosače-hercega Stjepana, žene kralja Tomaša, koja je bježeći od turske vojske lutala ovim šumama i napokon im pala u ruke. Martolozi su je obeščastili i ubili. Od tog dana u tom kraju postoji neobičan spomen, neobičan i jedinstven. To je spomen u crnim krpama koje žene, djevojke i djevojčice, tako reći od kolijevke nose oko glave u znak žalosti zbog nesretne sudbine Katarine, majke posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića.

A druga nesretna žena je posljednja bosanska kraljica Jelena. Bila se sklonila u ove šume oko Fojnice u grad Kozograd od turske vojske. Tu su joj u smiraj proljetnog dana donijeli iz pokorenog Jajca poruku pisanu bosančicom, da joj je Mahmud-paša Anđelović u Ključu na rijeci Sani na prijevaru zarobio i odрубio glavu mužu, kralju Stjepanu, a to je značilo i da je Bosna pala. Janjičari su joj djecu zarobili i odveli u Stambol da od njih prave još bolje i okrutnije janjičare, a kako su plave kraljevske krvi možda paše i vezire.

Nesretnoj kraljici Jeleni časnici su prenijeli sultanovu milost: da može živjeti gdje želi. Kroz tamu ove bosanske šume u pratnji janjičara i dubrovačkog konzula prošla u crnini, kao sjena bosanskog kraljevstva i otišla je u Dubrovnik pun sjaja i fenjera, da u izgnanstvu dokusuri preostale dane tuge i žalosti.

Pisao je tada prvo Ahmed-paši Hercegoviću, najmlađem sinu hercega Stjepana Kosače, koji je prešao na islam i u Turskom Carstvu postigao visoki položaj. Kako odgovora nije bilo, pisao je sultanu Mehmedu II. Osvajaču o događajima koji su zaredali u pokorenoj Bosni.

Poslije tih događaja kao odgovor na pismene pritužbe koje je slao u Carigrad, na Milodraževu polju sultan Mehmed II. Osvajač, izdao mu je Ahd-

namu – svečanu povelju – kojom je franjevcima zajamčena sloboda rada, „u mom carstvu”, da se izbjegli franjevci mogu slobodno vratiti, – te: Ni moje visoko Veličanstvo, niti moji veziri, niti moji službenici i podanici ni itko od stanovnika moga carstva neka ih ne vrijeđa i uznemiruje, ni njih, ni njihov život, imetak, ni njihove crkve.

Zabrinut je razmišljao o nečemu, o čemu se opet pismeno žalio u Carigrad. Nešto što je bilo gore od same turske vojske – bili su to martolozi. Nadiranjem i haraćenjem turske vojske katolici su se našli pred sudbonosnom odlukom: prihvatiti islam i sultana, ili se naći bez ikakvog prava u rođenoj zemlji koja je sad postala dio Turskog Carstva u ponižavajućem položaju. Odluke su bile sudbonosne i dalekosežne. Na islam su najprije prešli bosansko-hercegovački velikaši bogumilske vjeroispovijesti. Bosansko plemstvo i njihovi podanici katoličke vjeroispovijesti prihvaćali su islam sporije i u manjem broju. Bosanski Hrvati koji nisu prihvatili islam postali su obespravljenom rajom.

Iz mnogih dijelova Bosne koji su osvojeni, mnogo se Hrvata iselilo u susjedne zemlje. O onima koji su ostali dijeliti zlu sudbinu s osvajačkom vlašću, jedino su se brinuli bosanski franjevci. A svima njima zajedno su bili stalna opasnost i velika nevolja, nepredvidivi martolozi. Kako je dosta naroda pred najezdom bježalo i spašavalo glavu, Turci su u te napuštene krajeve dovodili veliki broj pravoslavnih Vlaha koji su prije toga živjeli u Starom Vlahu i južnoj Raškoj. Većina ih je bila iz Rumelije i bavili su se pokretnim stočarstvom.

Postajali su odmah pomoćne naoružane turske čete, pod zapovjedništvom janjičara, koje su harale i radile što su mogle i htjele. Od njih je u strahu bila i hrvatska i turska raja. Pored pljačkanja, kažnjavanja i silovanja bili su omraženi što su zajedno s janjičarima skupljali – adžđami oglan, a to je – danak u krvi! Tuđa zarobljena i odabrana djeca su odvođena u Tursku kako bi u vojnim školama postajali vojnici, janjičari, a oni bolji i visoki vojni časnici.

Fratar Anđel pri pomisli na tu strašnu sudbinu djece, malo izmaknu pokaznicu s lunulom pa je nježno prigrlji. Što će mu pokaznica bez izbjeglih i nesretnih vjernika – mislio je – došla su teška vremena u nesretnoj Bosni i za narod i fratre, a najviše za majke kojima su otimali djecu.

Dok je šaputao molitvu gledajući klisuru i modrinu u tišini šume oko sebe, trgnu se, kad mu se iza leđa kao da je iz zemlje iznikao, iznenada obrati jedan od janjičara koji su došli po njega.

– Hoćemo li, fratre Anđele. Ideš s nama u Bobovac, Mahmud, paša Anđelović hoće da te čuje i vidi. Na tvoje pismene pritužbe oko adžđami oglana, a ti si napisao da je to danak u krvi. Tamo ćeš dobiti odgovor. Sutra u Bobovcu bit će skupljena djeca iz cijele Bosne. Visoki vojni časnici i komisija odabrat će one koji će imati sreću da idu u Stambol na vojne škole. Dobit ćeš priliku razgovarati, da pred velikim pašom zboriš, a to je da znaš velika čast. Sve što te pita, ti ćeš kao mudar čovjek i pismen fratar mudro i pošteno odgovarati.

Fratar Anđel je među janjičarima jahao i osjećao se više kao zarobljenik ili čovjek vjernik koji čeka presudu zbog svoje vjere i imena. Bila mu je čudna susretljivost i pažnja inače opakih janjičara. Čak su mu i nogu pridržali kad je zajahao usplahirenog zekana. Mirni i zabrinuti fratar nije znao da je sultan dao naredbu da se on, fratar Anđel Zvizdović koji je od njega ishodio Ahd–namu, ne uznemiruje i štiti.

Dok su putovali do Bobovca odigravala se drama i treće žene, Kate Mata-nović iz Bronzanog Majdana u zapadnoj Bosni. Četu koja je otimala djecu u tom kraju, predvodio je ozloglašeni martoloz Kempijan Lazar iz Vlaške. I ako je bio poturčen i dobio ime Šero, njegovi kojima je bio nadređen zvali su ga i dalje Lazar.

Kad su pokušali oteti malodobnog Krešimira, sina joj, muž Stanislav im se ispriječio s vilama u ruci.

– Samo preko mene mrtvoga. Prije toga, Boga mi moga, jedan je moj – tako je jadan i uplašen govorio uobručen nemilosrdnim martolozima, dok mu Lazar s leđa nije sasuo kuburu u zatiljak, a zatim ga s jataganom dokrajčio.

U tom je Kata zapomagala i istrčala iz kuće. Razderane bluze na sisama, još zdravim pohotnim i rumenim, stala pred martoloza Lazara.

– Evo uzmite mene, radite što hoćete, samo mi ostavite moga sina Krešimira, vidite koliko je slabašan i nježan.

Za čudo, valjda od straha, Kata je odjednom prestala plakati. Blijedog lica i raširenih nosnica izgledala je kao tigrica koja brani svoje mladunče. Lazar zadjenu jatagan za pojas i kažiprstom na kojem se još pušila krv Stanislava, pomilova usukani garavi brk i obori Katu na travu. Krešimir je u suzama začuđen gledao kako mu siluju majku. Cijela četa se izredala na nesretnoj ženi, koja je odjednom postala izobličena i natečenog lica.

Pred večer u smiraj dana na dan hoda od Katine kuće, otimači djece su se zaustavili na konak. Dok su okretali i pekli otete janjce, Lazar je svirao zarobljenoj djeci Panovu pastirsku frulu. U tom se začu vika i galama, a zatim i pucanj. Stražari iz mraka dovedoše nesretnu Katu, iscrpljenu, izgrebenu izranjavanih bosih nogu. Sad već izbezumljena opet je stala pred Lazara plamenog pogleda i tiho mu šaputala.

– Rekla sam vam, evo me uzmite me opet, radite što hoćete, samo mi moje dijete ne vodite!

Lazar iznenađen i zatečen hrabrošću žene, koji tren je razmišljao gledajući Katu ispod oka i čupkajući brk, a onda se odlučio. Naredio je da je stave na konja i u pratnji je odvedu natrag kući. Gledao je u krhkoga Krešimira i odmahivao glavom te nastavi svirati frulu. Do Bobovca ima još dva dana hoda.

Već sljedećeg dana pred večer dok je Lazar uz vatru svirao, sad već dobro iscrpljena, posrćući opet se pojavila Kata. Skoro bez odjeće, izbezumljena, možda pomračena uma, pjevušila je neku nerazumljivu bugaršticu. Krešimir

se otrgnu, poteče k njoj, ali ga martoloz udari kundakom kratke puške i dječak se s jaukom sruši na zemlju.

– Rekla sam vam, evo uzmite me opet, radite što hoćete, samo mi moga Krešimira ne vodite.

Lazar samo na tren prestade svirati frulu i glavom pokaza da je vode. Nedaleko od djece, vatre i janjaca uz umilni zvuk frule počеше je martolozi opet silovati. Ostavili su je izmrcvarenu s posudom vode i komadom mesa, i nastavili svoj harački put.

Sljedeće večeri na dan hoda od Bobovca dok su otmičari prebrojavali djecu pred konak i raspoređivali straže, iz tame bosanske šume opet se pred Lazarom stvorila Kata. Modra i podbula lica, izbuljenih očiju ruku prekrizanih na izgriženim dojčkama, drhtureći kao zgaženi cvijet, jedva je šaputala.

– Ili mi pusti dijete, ili me ubi! Tako ti Boga!

Kakva je to vatra sijevala iz očiju majke? Koliko je bila nemoćna pred ovim vlaškim zlom. Lazar je prestao svirati frulu, malo je otpuhnuo i otresao o dlan, i mirno se pridigao. Kroz tamne stisnute trepavice, kao kroz vizire smrti strijeljao je Katu pogledom koji samo žrtva razumije. Prstom je pokazao na dvojicu. Dugo je zatim gledao u tu ženu i majku koju je samo prije nekoliko dana prvi u četi silovao, a potom dao znak, bio je to znak smrti! Za koji tren na svilenom gajtanu nesretna Kata visjela je na grani. Samo se blago stresla, s grimasom na podbuhlom licu kao da se smješka i ispustila ojađenu i napaćenu dušu majke.

To je bio kraj njezinog bosonogog i krvavog hoda po mukama. Križni put joj je bio kratak i krvav. Ispod nje kao šakal, neodređen i pomalo iznenađen čučao je uzdignutih obrva martoloz Lazar. Stiskao je vilice tamnog vlašskog lica i odmjeravao žrtvu, a potom je onom istom rukom koja je ubila Stanislava, blago zavrti. Katino tijelo u pirueti napravi nekoliko krugova i zaustavi se licem prema krvniku. Izbuljene mrtve oči iz kojih je pred tamom smrti bježala svjetlost, opet su ga gledale. Ne zna se što je mislio i domislio, ali se naglo uspravio i pozvao onu dvojicu.

– Skinite je – pokazivao je mjesto pod ocvalom lipom – tu je zakopajte, brzo.

Dok su je s grane skidali jedan suhonjavi i bezubi počne drapati po mrtvoj i izgriženoj Katinoj sisi. Lazaru se viziri naglo raširiše, iz njih bljesnu ružan i taman bljesak oka. Zamahnu sabljom, i do lakta odsječena ruka bezubog martoloza tresnu u travu.

Dok su Katu ukopavali, Lazar je pokušavao svirati, ali nije išlo, nije mogao, nije to bio više onaj umilni zvuk njegove svirale iz Vlaške, nešto se prelomilo u njemu i njegovoj fruli. Još dugo je gledao u svježi Katin grob kao u neki grijeh, koja je do smrti branila svoje dijete.

Taj strašni dan u Bobovcu osvanuo je sunčan i vedar. Svi su čekali dolazak Mahmud-paše Anđelovića. Uz svirku zurni i talambasa i silnu zveku u grad je ujahala pašina prethodnica. Okružen i zaštićen stražarima jahao je silni paša. Srednjih godina, mršav i visok, plave puti, teškog olovnog pogleda, s okrugla-

stim tamno crvenim turbanom na glavi. Tirkizno modra dolama žarila je na njemu, od zlatnih gajtana, širita i kopči. Jednom rukom je držao uzde sjajno crne arapske kobile kojoj se dlaka presijavala na svibanjskom bosanskom sunču. U njegovoj uspravnoj pojavi, licu i kratko podšišanoj bradi bilo je nečeg ponosnog i aristokratskog, ali i opasnog, i prezrivo.

Najednom iz svjetine i raje, pred pašu iskoči bolesni ratni invalid janjičar, pijani Orhan. Pašina kobile se uznemiri i prope na zadnje noge. Orhan gadno pijan je isukivao batrljak ruke i buljio u pašu govoreći neku nerazumljivu kletvu. Bilo je to ono mračno i strašno bosansko pijanstvo od kojega čovjeka hvata strah, u kojem se očekuje samo nesreća i krv. Pašin tjelohranitelj Kurd, Togan, iz pratnje jurnu konjem na nesretnog Orhana i posiječe ga sjajnom vitkom sabljom.

Kad su Turci završili s molitvom, počelo je postrojavanje i skidanje djece za liječnički pregled. Jedni su samo šutjeli odrvenjeli od iznenađenja i straha, drugi su plakali, naricali i kroz suze dozivali majke. Na ovom mjestu djeci se čupaju riječi iz grla, ostaju im samo krici. Razmak između njihovih krika postaje sve manji, prerasta u dječji zbor s melodijom tragedije i užasa.

Na ćilimu ispred narančastog šatora sjedili su Mahmud-paša Anđelović i fratar Anđel, koji je mirno prebirao krunicu. Iza njihovih leđa stajao je kastrirani Arap, eunuh, i mahao perjanicom. Kad je vidio koliko je to djece oteto ili zarobljeno, naglo se uznemiri, prestade prebirati krunicu i pogleda u pašu. To nije istina – pomislio je – nije znao da je to samo uvertira pred konačnu odluku. Nije mu se smio obratiti dok mu se to ne dozvoli. Paša je to primijetio te mu se s osmjehom obrati.

– Poštovani fratre Anđele, pogledajte tu ljepotu od mladosti. To je budućnost i uzdanica naše vojske.

– Uvaženi pašo Anđeloviću, ako mi dozvolite, to nije ljepota, nego tuga i bosanski teški jad. Najveća kazna za čovjeka je kad mu oduzmete vjeru, a još veća je kad mu otmete iz materinskog naručja dijete. Ovi mladi robovi bi trebali biti budućnost vaše vojske. Vi im ubijate dječjačke snove.

– Moj fratre, snovi su za one koji se boje stvarnosti. Pusti snove, neka se njima bave neodgovorni tumači snova. A što ste vi fratri radili u ovoj Bosni prije nas? Zar i vi niste neka vrsta okupatora na ovim prostorima? Okupirani se religijom vežu za okupatora. Na koncu svi smo mi otpadnici ili ako hoćeš, konvertiti. Svi smo mi promijenili vjeru, bili smo nešto pa smo sad nešto drugo, to vrijedi i za tebe i za mene. Je li uopće važno u kojoj će te vjeri neko okupirati? Religija je samo jedno od sredstava da se uvede neki red u okupirane prostore, makar djelomično. Cijelo more ne možeš zahvatiti u jednu čašu, ali i ono što zahvatiš i to je more.

Ukidali ste i na kraju dokinuli bogumilsku bosansku heretičku vjeru i crkvu, što je dobro, jer ste nama olakšali posao. Na ovom malom prostoru jedna vjera manje. Veća riba uvijek pojede manju ribu, tako je i rimska cr-

kva dokinula malu heretičku bosansku crkvu. Rob ti je opasna riječ, ovi ovdje ispred nas nisu skupljeni da to postanu. Sve će dobiti da im se omogući da postanu ono što treba, školovani i profesionalni vojnici. Ovo je prelijepa zemlja koju je sam Bog za ljude stvorio, bistrim i zdravim vodama i šumama. Nesreća je u tome što je pusta i skoro prazna. Svaku osvojenu zemlju treba urediti i uspostaviti red. Zapravo red ne možeš ograničiti, to je beskrajn posao. A, nered opet nema smisla. Zato se i plaća džizija ili glavarina za nemuslimane za zakonsku zaštitu obitelji, imovine i slobodnog obavljanja vjerskih obreda. Oni koji pređu na islam to ne moraju. U ovoj zemlji Bosni upravo je tako. Nered je što ljudi bježe i iseljavaju se ili se skrivaju, zapuštaju obradivu zemlju i uzgoj stoke.

– Narod se u strahu povlači u brda i šume. Bježe od janjičara i martoloza koji prelaze svaku mjeru. Mnogi se žale na martoloza Kempijana Lazara koji je okrutan i nemilosrdan, boji ga se i turska i kristijanska raja. Bježi narod u susjedne zemlje, naročito u Hrvatsku. Postaju nesretni prognanici, i u tuđoj zemlji zakopavaju svoje nesretne sudbine.

– Strah je protuteža nemoći. Ne trebaju bježati, neka ostanu ili se vrate i prihvate tursku vlast i žive mirno. Ovo je spas za ove mlade ljude koje ti nazivaš robovima. Što bi ovdje postali ako ostanu? Ništa! Jad i bijeda, postajali bi sluge i kmetovi. Ovako će za sigurno postati dobro plaćeni vojnici, vojskovođe, begovi, paše i veziri. Uvaženi fratre, to je prava istina.

– Istina je da je narod u strahu. Prije nego se počeo povlačiti u pustare i šume, odvedeno je u ropstvo na desetine tisuća ljudi. A od straha da spase glavu sebi i obitelji preko stotine tisuća katolika prešlo je na islam. Sad se u Bosni sve izmiješalo. Jedan dio se zadržao u šumi i brdima. Oni koji su prešli na islam imaju djecu u turskoj vojsci, a što je tek s onima koji su odvedeni u ropstvo? Bosna sad izgleda kao groblje u koje treba ostaviti svjetlo kršćanske vjere kao putokaz da vječno gori. Na kraju, odvodite samo najbolju kristijansku djecu.

– Jeste, to je istina, biramo i uzimamo najbolje. Ali, nešto vam želim reći; pogledajte – pokazivao je prstom na jednog visokog mršavog čovjeka koji je stajao među okupljenom rajom – ono je poznati kovač i najbolji sabljar u cijelom pašaluku. Njegov sin Rešad odveden je u Stambol i na vojnoj školi postao visoki časnik za fortifikaciju i još dobro napreduje.

– Znam, Vi govorite kao vojnik, nemate osjećaj za običnu ljudsku bol. Kako će narod ostati da pati ili vraćati se da u strahu živi, kad mu uzimate ono najdraže, djecu uzimate.

– Lako, moj fratre. Ova su djeca genetski vezana za ovo tlo i podneblje, vratit će se oplemenjeni u rodnu zemlju da služe carevini. Pravo da kažem, i ja sam u Stambol otišao iz ovih krajeva. Fratar Anđel bio je nemoćan kad se preko sablje razgovara, to je tako, bude samo jedna istina, a to je istina sile.

– Što će biti s onima koji ne budu izabrani, ne prođu liječnički pregled?

– Oni su na raspolaganju svojim, a ako su sirotinja bez roditelja, može ih se usvojiti, tko hoće, samo mora potpisati papire.

Hećimi, vojni liječnici, su pažljivo pregledali svakog otetog dječaka. Krešimir je stajao posljednji u redu. Visoki sijedi liječnik ga je pažljivo pregledao i kad mu je s rukom u bijeloj rukavici podignuo penis, okrenuo se komisiji i odobravajući glavom rekao: mašalah, a zatim dugo slušalicom osluškivao mršava prsa. Uspravio se i pomilovao Krešimira po kosi.

– Astma, možda i sušica. Ovaj mladić neće dugo – pokazao je prstom na stranu, što je značilo da je odbijen. Nije taj koji može izučiti za opasnog janičara, ili u najboljem slučaju postati paša, vezir ili možda bolehljiv sultan.

Krešimir je stajao ostavljen i sam. Krhka ljudska biljka, ostavljen klas u njivi poslije bljeska srpa, poslije krvave žetve. Izrasta iz ljute bosanske tuge, boli i jada, povija se na povjetarcu koji je dolazio iz tamnih čamovih šuma. Držao je svoju robu na mršavim prsima i tako gol, ostavljen, isprepadan i kažnjen drhturio pred svojom zlom sudbinom.

Zašto je kažnjen? I da su ga izabrali i ukrkali u karavan danku u krvi, opet bi ostajao kažnjen, jer su mu ubili oca i majku. Bio je svjedok počinjenog zla, vidio je ono što kao dijete nije smio niti trebao vidjeti.

Malo zatim zapovjednik straže pred pašu Anđelovića dovede sabljara Dauta. Tražio je da sobom povede ostavljenog Krešimira. Paša je samo blago podignuo ruku u znak odobravanja i smiješkom pogledao fratra Anđela.

– Jesi li zadovoljan, uvaženi fratre?

– Mogu li toj nesretnoj djeci za puta, u amanet izreći molitvu? Očenaš, Molitvu Gospodnju?

– Radi fratre što hoćeš, oni će uskoro biti poturčeni, dobiti će novu carsku vjeru i identitet. Sultanu će služiti i moliti se Alahu. Biti će pripadnici elitnih jurišnih jedinica Turskoga Carstva. Dragi moj fratre, biti će im sigurno bolje nego da ostanu u ovoj pustari od ljepote.

Sutradan su krenuli svako svojim putom. Karavan s dankom u krvi je odlazio kao ružna zmija što se našderala mladih žrtava i sad se uvija prašnjavim putom kako bi uskoro postala točka na horizontu koja nestaje u tami klisure koju škrto zasijeca nebesko svijetlo.

Fratra Anđel u molitvi putuje u svoju kustodiju i svoj samostan, nezadovoljan razgovorom s pašom Anđelovićem, a i onim zlom koje je vidio. Dugo je ojađena srca molio za nesretnu bosansku djecu.

U suprotnom smjeru već izmoreni jahali su stari sabljara Daut i uz njega nesretni i isprepadani Krešimir. Što je on sad? Zna samo da jaše na konju uz dobrog i nepoznatog čovjeka. Niti je izbjeglica niti je prognanik. On je iščupan iz naručja života, otet iz vrisaka oka majke i trebao je biti presađen, kako bi rastao tamo gdje ne treba. Postao bi ono sjeme koje nije dosanjalo sunce zavičaja i raslo bi u tamu zemlje. Hoće li se prilagoditi ili osušiti pa uvenuti? Hoće li ruka koja kuje sablje znati zalijevati tu krhku biljku?

Zaustavili su konje iznad Kozje ćuprije da malo predahnu. To je kamen na kamenu a sve skupa jedan kamen. Bijel i čist kao i voda što teče ispod njega. Kamen za kamen prirastao, a preko njega samo noge tabanaju i kopita kopiraju. Za sunčanih dana luk mu se ogleda u vodi kao da ga rukom ne možeš dodirnuti, samo okom gledati i to samo njegovu sjenu. Onu sjajnu lepršavu i nestvarnu.

– Gledaj, Krešimire, dijete moje, Saraj Ovasi. Miljacka ga dijeli na dva dijela, iznad se nadnio Trebević. Malo dalje su stari gradovi Vrhbosna i Hodidjed. Pogledaj kako je čaršija puna barjaka. Svaki obrtnik ima svoju. Najčešće ih razvijamo u jesen i proljeće – kad pod barjacima idemo na izlete u brda iznad grada, vidjeti ćeš moj Krešimire kako je to lijepo. Cijelim gradom upravlja Isabeg-Ishaković Hranušić, veoma učen i po dobroti na dobrom glasu poznat.

Tamo desno je moj čardak, gdje nas čeka moja Zejna, koja ni poslije toliko godina ne može prežaliti kad su našega sina Rešada istim ovim putom janjičari odveli. Imam kovačnicu i lijep zanat, dobro zarađujem, i previše. Naučit ću te tajni kovanja sablji, za koje se daje suho zlato. Pokazat ću ti ono što nisam stigao naučiti svog rođenog sina. Eto vidiš, u nesreći ima i Božje pravde. Bogu dragome fala pa su te odbili, pruža ti se prilika da započneš novi život. Otkrit ću ti tajne za koje osim mene nitko ne zna.

Niz Miljacku krenuli su u grad koji čeka da ga upozna. Radoznalo oko Krešimirovo samo je gledalo i čudilo se. Nad gradom digla se planina, dolje ispod poglelo polje. Oko nogu, kud god kreneš žubore potoci i izvori vode. Bašče, vrtovi, cvijeće i veselje duši za uživanje. Kuće i čardaci koji su se popeli uz brdo, da sa brijega gledaju niz to usko polje sve do pod Igman suru planinu, gdje na svijetlo dana izbija vrelo plahe Bosne. Bio je to neobičan grad koji je imao dušu. Kao dobro sročena knjiga u kojoj ima puno ljubavi, ljudske mudrosti i puno slika. Sve to izgleda kao šareni vez. U koju šaru da pogledaš, kojem filigranu da se diviš?, koje djelo od majstora odabрати?, posudu od bakra ili ukrašenu sablju. Sve je to išarano, iskovano i oslikano. Koje narukvice, hamajlije i đerdani od sjajnog ćilibara za bijela ženska grla.

Nigdje toliko majstora niti pjevača hrvača. I tko se ovdje sve nije hrvao; majstor s majstorom, trgovac s trgovcem, pisar s pisarom, a znalac s znalцем, a opaki kadija sa rajom i presudama.

Sve je to sad stajalo pred okom Krešimira i njegovom dječaćkom ojađenom dušom. Čekalo ga je i nudilo mu se kao ljeto za kojim je u snijegu bosanske zime nespvesno čeznuo. Kad se sutradan probudio, dočekalo ga je ugodno iznenađenje. Veličina sobe i kreveta u kom je spavao. Sve miriše na čistoću i bjelinu zidova, na čistu posteljinu i ćilime na podu. U prozorima i na verandi cvijeće. Dočekao ga je i osmjeh starice Zejne. Kupao se u hamamu koji do tad nije vidio. Kad je završio s obilnim jelom, tek su onda razgovarali.

– Drago dijete, ti si umoran, isprepadan, vidio si ono što nisi niti smio niti trebao vidjeti.

U ovoj nesretnoj Bosni djeca kao da se žure da se rode prije vremena, iz raja majčine utrobe žure se u život, u bosanski pakao. Ali nemoj se brinuti, za tebe sutra postoji, mi smo tu. Daut je otišao u kovačnicu, uvijek rano ode, ima puno posla i previše. Kad se odmoriš koji dan i dođeš malo k sebi, ići ćeš s njim u kovačnicu. Dogovorili smo se da već od sutra ideš kod pisara Ahmeda, učiti čitati i pisati. Ne možeš nepismen hodati po bijelome svijetu i živjeti i raditi u ovolikoj čaršiji. Kad naučiš čitati i pisati i znadneš računati, bit će i tebi i nama lakše. Trebaš izučiti zanat, a onda eto ti alat i kovačnica pa s Božjom pomoći radi. Naš je Rešad u Stambolu neki časnik i Bog zna kada će i hoće li se ikada pojaviti na kućnom pragu.

Krešimir se osjećao sretan i zadovoljan. Koliko god su ga radovale vještine kovanja kojima ga je zdušno i strpljivo uči majstor Daut, toliko ga je oduševljavalo pisar Ahmed, koji mu je otkrivao tajne koje sanjaju u kukama slova. Omirisao je zvuk čekića i nakovnja, cijuk sjajne sablje, i zvuk i ljepotu riječi koje spavaju u knjizi. Za nekoliko godina pretvorio se u pravog mladića, smirenog i poštenog, željna znanja i ljubavi.

U ušima su mu odzvanjale Dautove riječi: željezo je kao i žena, moraš s njim polako, trebaš znati što radiš. Upoznaj čekić, kliješta, nakovanj i mijeh koji raspiruje svetu vatru onoliko koliko tvoja ruka osjeti. Kad se željezo užari u kliješta ga pa s njim na nakovanj, pa slaži čekićem po njemu, niti jako niti slabo. Pazi, udarac mora ići jedan do drugoga kao da slažeš užarene dukate, da se samo dodiruju, pa onda između njih. Odjednom vidiš kako izranja oblik, smješka se buduća sablja koja još ne zna tko će je u ruci za balčak držati, hoće li za dugo ostati u koricama o pojasu da sanja mir, ili će se razuzdati i početi sjeći već prve dočekane prilike.

A onda, iznenada opet se dogodilo nešto ružno. Glasnici su na konjima dojahali u ovu uzavrelu čaršiju s dobrim ljudima koje je Krešimir zavolio, i prenijeli vijest i sućut: u Antiohiji, u žestokoj borbi izgubio je život kao visoki časnik Rešad, nesuđeni nasljednik u kovačnici i miljenik majke Zejne. To ih je slomilo. Dugo su sjedili na verandi i šutjeli, a onda je progovorio stari Daut.

– Krešo, dijete moje drago. Ovako ćemo se dogovoriti ako se ti slažeš; sutra idemo kod kadije. Prije toga moraš nešto znati. Moja Zejna i ja smo se dogovorili da sve što imamo prepíšemo na tebe, na tvoje ime. Međutim, uvjet je da pređeš na islam i promijeniš ime. Ponavljam ti, ako se slažeš, takvi su propisi. Našem sinu bilo je ime Rešad, a ti si naš Krešo. Kako bi zadovoljili opakog kadiju, predlažem ti da uzmeš ime Krešad. Drukčije ne može biti jer te inače ne bi mogli uvesti u knjige i posjed.

Kad su sutradan krenuli do kadijinog čardaka koji je blistao u ružičnjaku, Krešimir nije niti sanjao da će se izravno uplesti u sudbinu četvrte žene. Kadija je bio neobičan čovjek. Sitan, krhkog tijela, sjedio je na sećiji prekrizanih nogu, lica žutog kao vosak i naboranog od starosti i dosade i silnih presuda i nepravdi koje je nanio ljudima i još uvijek nanosio. Okružen smotcima i

zapisnicima koji su se bacali u vreće i tako čuvali, po kojima je prebiraio pisar, crnomanjasti eunuh Arnaut. Duž cijeloga zida, obješene o čavle visjele su vreće s presudama. A kad bi pisar tražio neki potrebnii spis ili ti presudu iz neke vreće, onda bi se sve izručilo na ćilim i prebiraloo. Ovaj – nije, ovaj – nije, nije ni ovaj, niti ovaj, i mogao bi tako po cijeli dan, imao je vremena.

Kadija je iz plave keramičke šalice otpio malo čaja i napravio čudnu grimasu, kao da će zaspati, ili možda trpi neku nevidljivu bol, podignuo je iznad pospanih očiju male tanke obrve kao male zmijice i preko volje prijeteći počeo.

– Majstore Daute, pitam te još jednom. Ja znam dobro da si pod pašinom zaštitom, zato se odluči. Jesi li siguran u to što si rekao i predložio, pa to ti je cijelo bogatstvo.

Daut je upro pogled u pospanog kadiju pa u svoga Krešimira.

– Sve što sam rekao to stoji, i da mi to s Božjom pomoći obavimo i upišemo.

– Dobro, kad je tako, piši – naredi pisaru – Ja Karahasan Daut svojem usvojeniku Krešimiru Matanoviću, od oca Stanislava i majke Kate, kao svom nasljedniku dajem ime Krešad Matanović-Karahasan. Kovačnicu s alatom, čardak s bašćom i ružičnjakom, šljivik i hrastovu šumu, prepisujem mu u nasljeđe. Poslije naše smrti dužan nas je sahraniti i grob nam uređivati.

U crkvi u Staroj Rijeci, Krešimiru je podijeljen prvi sakrament, kao vidljivi znak nevidljive milosti Isusa Krista. Djelitelj krštenja bio je svećenik Kavelj, a krsni kum samardžija Jorde. Sve što je tim krštenjem u materiji i formi u Krešimirov duh ugrađeno, sad je silom i sabljom razgrađeno. Žigosan je dva puta, žig na žig. Spletena dva mala čudovišta, čudni znakovi vjere, koji se gnijezde u svojim dogmama, u ovome krhkom tijelu začuđena duha. Što je to Krešimir sad? Može li zaista postati Krešad nasljednik dobroćudnog kovača Dauta?

Kad su izlazili iz kadijinog čardaka, desilo se čudo. Na vratima su se sudarili Krešimir i Fatma, kći jedinica opakog suca kadije. Oboje su bili zburnjeni i zatečeni, gledali su se netremice, kao da su se već poznavali. Dok je Krešimir gledao u Fatmine usne kao pupoljak ruže i u dragulj koji joj je na zlatnom tankom lančiću bljeskao na čelu za trenutak se zanio. Možda je gledao u plavi jelek koji je podvezivao bijele dojke, u kojima je sanjala njegova sudbina. Zašto je morao doći do opasnog kadije da vidi i čuje svoju presudu?

Nečija ženska ruka naglo za mišicu povuče Fatmu u ružičnjak. Krešimir se trgnu, uplaši se da je to samo priviđenje i san. Otrgnu jednu ružu i pomirisa je, kao da je mirisao Fatmino srce koje je počelo otkucavati njihovu sudbinu.

Stari Daut je to sve gledao, pomalo se smješkao i pogledao u ružičnjak kamo je Fatma nestala.

– Miriše li ruža, Krešimire moj? Eh, Rešade sine moj, gdje si mi sad da vidiš ovu ljepotu... A ti se ne brini, dijete moje, ti si za mene i dalje moj Krešimir. Nešto ću ti usput reći: čuvaj se zabranjene ljubavi i ženske ljepote!

Kad bi god starica Zejna nosila baklave i tufahije kadinici, koja je inače bila visoka, jaka i predebela, nosila je poruke Fatme i Krešimira. Tako je bilo sve

do jednog jutra kad je u molitvi s krunicom od ćilibara u rukama izdahнула od tuge za svojim nikad prežaljenim sinom jedincem.

Nedugo iza toga Dautu se iza brda pojavila plamteća zvijezda smrti. Stajala je i treperila na vrhu prve sablje koju je Krešimir iskovao.

– Imaš, Krešimire moj, blagoslov, što god napravio, i kakvu god sablju iskovao. Ne kuj ni previše ni premalo. Dijete moje, živi za moga Rešada čije kosti sad trunu a duša luta u nekoj tuđoj zemlji. Živi za nas, živi za Fatmu koja te voli. Bog ti dragi pomogao u svemu.

Tako je u smiraj dana gledajući u zalazeće sunce, izdahnuo Daut veliki majstor i Krešimirov dobrotvor. Krešimir je ostao sam. Nešto ga je presjeklo, sjetio se trenutka u Bobovcu kad je gol i sam s robom na prsima stajao ostavljen pred liječnicima i pašom Anđelovićem. Ostale su mu samo dvije ljubavi, kovačnica i Fatma, krhka i nesigurna.

Sad već kao gazda odlazio je u sam u kovačnicu. U džepu novoga prsluka od plave čohе otkucavao je njegovo vrijeme zlatni sat U drugom džepu gazdinski ključ koji otvara vrata, raja kovačnice. Kad bi god navijao sat i provjeravao na sahat kuli točno vrijeme sjetio bi se svoga majstora i dobrotvora Dauta, koji mu ga je poklonio dan prije nego mu se ukazala plamteća zvijezda. Znao je točno, od kaldrme u sokaku tri koraka i već je pred vratima. Zakoračio bi i žmireći došao pred vrata i napipao bravu. Žmireći u transu, otvorao bi vrata i zamišljao da su to vrata Fatmine sobe, one njezine što gleda na ružičnjak i njegovu kovačnicu. Čuo bi njen mazni glas i poziv. Ona bi stajala na sred sobe i čekala. Što je čekala? Njegove ruke da je grle, njegove usne da je ljube. Krešimir bi padao u trans i od straha i požude pokidao đerdane ispod bijela grla, raskinuo kopče na plavom izvezenom jeleku, a vrele rumene dojke bi iskočile i čekale. Krešimir bi se od strasti izbezumio, kleknuo pred Fatmu. Prisionio bi joj glavu na mali trbuščić, baš na pupak i osluškivao, od strasti bi jecao. Čuo bi plač nerođenog djeteta. Stavio bi ruke na uši da ne čuje sav taj život što tunji u Fatmi, koji ga budi. Otvarao bi oči tako strašću zanesen i preplašen od ljubavi ne bi stigao ni do rumenih dojki niti crvenih usana kao pupoljak ruže. Počinjao bi osjećati ljubav.

Zatekao bi sebe kako kleči pored nakovnja i grli ga. Garava čela i prsluka sjeo bi na tronožac i spustio glavu među koljena. Opet se nadnosio nad klisuru i svoj vlastiti bunar. Kad bi se odmaknuo od bunara i podignuo oči vidio bi samo kuke i sablje obješene kako ga gledaju. Vidio bi zapis koji je ostavio majstor Daut na zidu, crnom bojom ispisan: – vrijeme kule u snovima gradi, vrijeme gradi, vrijeme razgrađuje, i malo niže: – kovač sablju u vatri kuje, oštrim sjajem sablja vatru gasi.

Prvi put je vidio zelenu guštericu na kamenom zidu kako se odmara na riječi – sablja. Onu sudbonosnu riječ koja donosi zlatnike i odsijeca glave. Kad je to Dautova ruka ispivala, Bog zna koliko je bio zabrinut, tužan i nesretan.

Od tada bi na svaku iskovanu sablju ispisivao hamajliju, zapis, i počeo vjerovati da su ta slova čudotvorna i čuvaju onoga sretnika koji je nosi. Čuvaju od kletvi i uroka, od nesretne ljubavi i smrti. Čuvaju je i od njega samoga.

Iznenada bi pomislio kako Fatma ne može biti njegova, da voli drugoga i nije mu vjerna. Počinjao bi uranjati u sebe i svoju sudbinu, u svoju vlastitu ranu. Prestajao bi izrađivati sablje, branio se da je bolestan. Misli bi mu silno išle prema kadijinom čardaku u ružičnjak pod prozorom koji je u zadnje vrijeme zatvoren, do smeđeg oka i usana kao pupoljak ruže koje cvatu i mirišu iza prozora. Osjećao je da postaje sve bolesniji kad je iznenada među mršava koljena na pod iskašljao krv. Šutio bi tako neko vrijeme, i gledao među noge u klisuru. Sablju bi tada ispuštao iz ruke, pustio bi da se vatra ugasi i zaboravljao bi na mijeh, kliješta i čekiće. Više ne bi čuo što mu to mušterije govore i naručuju. Na nakovnju bi mu stavljali kese dukata, na uho mu s njima zveckali i mahali, što je bilo i previše za jednu sablju, ali Krešimir je i dalje svojim mislima i srcem bio u ružičnjaku i provirivao na Fatmin zatvoren prozor.

Spremačici Mejri je stavio dukat na starački dlan kad mu je došapnula vijest da će ga Fatma čekati sutra ujutro u ružičnjaku. U zanosu je ostavio alat i kovačnicu otvorenu, i prije vremena otišao da je čeka, da je napokon vidi. Fatma je izvela bolesnog oca u jutarnju šetnju. Kad je kadija sjeo na klupu da predahne, došetala je do same ograde i mirišući ružu došapnula mu: Volim te! Vjerna sam ti! – i vratila se bolesnom ocu.

Krešimir bi tad kao riba izranjao iz dubine čežnje i nevjerice na svijetlo ljubavi i opet bi žmireći ulazio u kovačnicu zamišljajući da je Fatma konačno njegova, u njegovoj sobi. Nježno joj je trgao haljine i bluzu, a ona se u zanosu i strasti povijala u dahtanju do strastvene boli, jeca i moli Krešimira: – Uzmi me, tvoja sam, do groba ću ti biti vjerna! A on nije žurio da je uzme, od straha i ljubavi htio je da taj trenutak vječno traje.

Počinjao bi opet kovati još bolje sablje. Kad bi je završio i položio sjajnu oštricu na dlan, na njoj bi se pojavio svijetloplavi trag kao duga na kojoj bi plesali leptiri. Na drugoj bi cvjetalo proljeće u kojem lebdi osmijeh Fatme. Na trećoj bi se bijela plahta vijorila s rumenim Fatminim znakom poslije prve bračne noći. Iluziju bi razbio začuđeni vrisak oka ratnika u kojem će poslije bljeska sablje umrijeti svijetlost. Javlja bi se i vrisak preplašenog konja kad u strahu od sablje da mu znojne sapi ne probode, projuri kroz goru i vodu spašavajući onoga koji ga je pred sablju i doveo.

Kad je taj dan na vrhu sablje vidio martoloza Lazara kako čuči i svira frulu, i pored njega sebe kako stoji gol u Bobovcu, zastao je postišen i preplašen. Nije čuo zapomaganje majke Kate dok ga bespomoćno brani. Karavan s dankom u krvi nestajao je u vrhu sablje na kojem se gasio posljednji treptaj duge. Tu je sablju ispuštio iz ruke u žeravicu od bola i čemera, da se tako iskovana vrati u svoj prvobitni oblik, u komad željeza. Mijeh bi poslije ispuštio dah i vatra bi se ugasila. Zašto sabljar kažnjava i sebe i sablju?

Sutradan oko podne u kovačnicu stigao je Togan, zapovjednik straže paše Anđelovića. Naručio je sablju za svog gospodara.

– Paša će uskoro u Stambolu stati pred sultana Mehmeda II., i hoće da opaše baš tvoju sablju. Drago mu je što si postao veliki majstor. Doći ću u petak – potapšao je Krešimira po ramenu i s pratnjom odjahao.

Dok je u petak pred podne iskovanoj pašinoj sablji udahnjivao onaj neobični plavičasti sjaj, na vratima se pojavio čovjek. Zastao je u do vratku raskrećenih nogu i pijanim tupim pogledom odmjeravao kovača i kovačnicu. S krajeva usta curila mu je bijela pjena i palucao je jezikom, a crni raščupani brci visjeli su niz bradu. Hodajući raskrećenih nogu prišao je Krešimiru.

– Hoću sablju! I to odmah, najbolju koju imaš. Čuješ li ti mene ... ili ti glava ode!

– Trenutno nemam, ovo su sve naručene sablje, dođi za mjesec dana, pa ćemo se dogovoriti – pokušavao ga se riješiti.

– Kako nemaš, držiš je u ruci, hm! Ti meni, majstore, lažeš.

– Ova sablja koju držim u ruci je iskovana za Mahmud-pašu Anđelovića.

– Kojeg pašu, hm. Ja sam ti Bog i paša – pogled mu se zažario.

– Po sablju će doći Togan, danas u podne.

– Slušaj ti mene, kopile tursko – naglo se uspravi gledajući ispod oka Krešimira i desnim kažiprstom odozdo pogladi brk.

Krešimir se strese. Prepoznao ga je, bio je to ozloglašeni martoloz Lazar, poturčeni Šero. Sveza mu se uzo u grlu, krv mu udari u glavu. Počne stiskati sablju. Mislio je, prvo ću mu odsjeći onu desnu ruku, pa i drugu, a zatim na vrhu sablje iščupati njegovo vlaško srce, isjeći ga na komade... nije znao bi li to malo osvete smirilo duše oca i majke?

Ali Krešimir ništa o tog nije napravio. Stajao je paraliziran i nemoćan, ukopan u svoju nesretnu sudbinu i strašne uspomene. U tom času na vratima, Lazaru iza leđa pojavi se Togan. Bio je tih kao pauk, pokazivao je Krešimiru da šuti. Lazar istrgnu sablju Krešimiru i pijano prosikta.

– Ruku na nakovanj. Nikad više nikome nećeš iskovati sablju, da pamtiš kad si odbio poslušati martoloza Kempijana Lazara.

Učini mu se da čuje vrisak ili gleda smrtonosni ples sablje. To nije vrištala sablja, nego Kata majka njegova, bugarila je nad njegovom sudbinom. Istrgnuta sablja bila je Lazarova pravda koju je svirala frula. Nije ni shvatio da mu je ruka već na nakovnju. Kad Lazar zamahnu sabljom, na trenutak je izgledao kao neki ne isklesani pijani spomenik. Na vrhu sablje ukaza se lik Kate i začuše se riječi: – Ili me ubi, ili mi ostavi moga Krešimira. Lazar još više zamahnu sabljom, odlučio je, presuda je pala i biti će izvršeno brzo i nemilosrdno. Krešimir zažmiri. Ruka Lazarova tresnu o pod. Još je drhtala i u grču držala sablju. Togan je došao slučajno na vrijeme, ili je već pratio Lazara.

– Tko digne ruku na pašinog kovača, digao je ruku i na pašu. A podići ruku na pašu znači biti kažnjen, kući će nositi neposlušne ruke u bisagama. Što je

Božje – Božje je. Što je sultanovo, bogami sultanovo je – pokretom sablje pozva stražare i Lazaru položiše ruku na nakovanj – da vidimo kako siječe pašina sablja.

Zamahnu sa sabljom svom silinom i lijeva ruka Lazarova skliznu s nakovnja na zemljani pod, pored desne koja još i mrtva držala sablju, kao da su se optuživale koja je više zla napravila. Bile su odrezana krila ptice koje više neće letjeti.

Sablja cijuknu a nakovanj muklo zveknu. Od siline udarca na nakovnju ostade usjeklina, kao klisura kroz koju vodi put do srca Bosne, one iste iznad koje je stajao i molio fratar Anđel. Pored nakovnja, odjednom otriježnjen u strašnom bolu uz noge Toganu klečao je Lazar. Gledao ga je sad zbunjen i sa strahom odozdo, isto onako kad je gledao o svileni gajtan obješenu Katu. Shvatio je kako izgleda svijet kad se poniženo gleda odozdo.

– Na konja – zapovijedi Togan – stavite mu njegove ruke i sablju u bisage, vežite mu noge ispod, remenom zategnite uzengije. Vrhom sablje Togan trknu konja u stegna a ovaj se uz njisku prope i dade se po kaldrmi u trk. Uskoro je bio na vrhu brda iznad sokaka. Na horizontu se propinjao i pokušavao izbaciti Lazara iz sedla. Lazar je od bola kriknuo da se čulo možda i do Vlaške i Rumelije iz koje nije trebao niti dolaziti.

Kad je Togan odnio pašinu sablju, na nakovnju je čekala cijela kesa dukata, a ispod njega u pepelu šutjela je Lazarova frula. Krešimir blijed i preplašen viđenim povuču prstom preko posjekotine koju je sablja ostavila na nakovnju. Da li je to most koji mora prijeći, ćuprija koja spaja obale dobra i zla? Na koju obalu da krene? Na koju obalu ga to vodi i usmjerava njegov nemilosrdni fatum? Podignuo je frulu iz pepela i zbunjeno je gledao. Prsti i ruke koje su prebirale po njoj i proizvodile umilni zvuk kao pratnja tuđoj nesreći, sad su mrtve i zagrljene spavale u bisagama koje je po brdima nosio preplašeni konj.

Starica Mejra nekako je saznala da se spremaju veliki i za čaršiju neviđeni svatovi. Kako graditelj grada Saraja Isabeg Ishaković – Hranušić, svoga sina Hajrudina ženi. Odabrana snaha je kadijina kći Fatma.

Požurila je do Krešimira. Već na prve staričine riječi je zastao s čekićem u ruci izdignutoj iznad glave i začuđen gledao u užareno željezo na nakovnju. Ono što mu je jedino u životu ostalo, a što je prvi put u životu osjetio kao ljubav, moćni i bogati beg mu uzima.

– Poručila ti je da sutra pred večer dođeš pred bašču, nešto ti ima reći.

Krešimir je mirno odložio čekić i na pola iskovanu sablju vratio u žeravicu. Sjedeći na tronošću s glavom na koljenima gledajući u svoju klisuru, nadnesen nad bunarom, šutio je i iskašljavao krv. Tako je dočekao vrijeme sastanka.

Kad se u ružičnjaku pojavi Fatma, s njom je bio visok i uglađen mladi beg Hajrudin. Stajali su i pričali, nije mogao čuti razgovor. Oko njega se okrenuo cijeli grad. Još malo je čekao, a kad su ušli u čardak zario je lice u ruke i muklo

zaplakao. Onako tiho i muklo kako plaču ponosni ljudi, jecaji nisu izlazili iz njega, ostajali su u njemu i množili se i valjali kao nevidljiva lavina tuge i nesreće.

– Bože jedini, Svemogući, što sam to skrivio, kakva je to optužba? Što sam to skrivio pa me kažnjavaš? Zar ti ni moje molitve nisu dovoljne?

Tog dana donio je konačnu odluku. Preskočiti će ogradu, provaliti u čardak, posjeći svakoga tko mu se ispriječi na put, ugrabiti Fatmu i pobjeći što dalje iz ovog grada i pašaluka, pobjeći iz Bosne ni sam ne zna gdje. Ne, prvo moram iskovati pravu sablju, biti će to posljednja u ovoj mojoj nesretnoj kovačnici. Tako je i bilo. Otišao je u kovačnicu, zatvorio se i počeo kovati nešto što do tad nije nikad iskovao. Tri dana i tri duge noći je radio, i kad je oštricu položio na dlan začuo je kucanje na vratima. Odlučio je da nikome ne otvara. Na vratima je bila starica Mejra. Jedva ga je nagovorila da joj otvori.

– Drago dijete, radi što hoćeš, Fatma ti je na samrti. Ne želi da se uda za begova sina, a kako su sve više prosoci navaljivali pala je u komu i vrućicu već drugi dan bez svijesti leži. Nekako se čudno odjednom od nečeg razboljela. Oborilo joj je glavu na jastuk, sva u vatri gori, od nečeg se trese i kopni, a ti, kaže da nisi došao na sastanak.

Krešimiru udariše suze i nekoliko ih skliznu s brade na sablju. Kao djevojački dragulji sjajili su na oštrici. Praporci bola i ljubavi, nepravde i zla polako skliznuše niz oštricu, na sam vrh. Jedna se dugo klatila, i prije nego udari o pod i pepeo u svoje nestajanje, opraštala se od tužnog Krešimirovog oka, bila je to vjerojatno njegova posljednja suza. Plakala je i starica Mejra dok je maramom brisala suze.

– Tako ti Boga, ponesi ovu sablju i reci im da je preko nje napoje medovinom od ruže. U ovoj sablji je iskovana moja nesretna duša, mora biti čudotvorna. Daj Bože da joj pomogne, meni nema pomoći – iz ormara je izvadio kesu dukata i dao starici – uzmi, dobro će ti doći, obiđi grobove mojih i malo ih uredi. Meni od danas više ništa ne treba.

Kad je ostao sam, zabravio je vrata, pomeo pod, posložio alat, pomilovao i ispustio mijeh, još jednom pogledao oko sebe. Na kamenom zidu na istom mjestu odmarala se na riječi sablja zelena gušterica. Sjeo je na tronožac, spustio glavu na koljena, nadnio se nad svoj bunar i zagledao u klisuru. Sablju koju mu je poklonio majstor Daut stavio je među koljena i na dršku oslonio vrelo čelo. Posljednji put je iskašljao svoju mladalačku krv koja je polako klizila niz sablju. Kad je stigla do samoga kraja, s kule se oglasi prasak topa. Još jednom je ispljunuo krv. Ugrušak je dugo padao kroz klisuru dok nije dodirnuo dno bunara.

Oko Krešimira se počela ispredati paučina od vječnog sna, i ispredala mu je vječnu postelju. Iz dubine klisure dopirala je pjesma bugarštica majke Kate. Njezin zagrljaj mu se kao jeka sve više približavao iz dubine, dok ga nije prvo nježno a onda čvrsto zauvijek zagrlilo.

Počeo se osjećati blaženo i nije se opirao. Odlučio je otići sa ovoga svijeta u sebe, u svoje rađanje, u vlastitu ranu, nestanak iz kratkog ovozemaljskog sna, kao da je rođen i nestao u istom danu. Vrata kovačnice sutradan nisu se otvorila.

Čudotvorna Krešimirova sablja je učinila svoje. Kad su Fatmu koja je bunčala u vrućici napojili preko sablje nekoliko puta, odjednom se probudila. Vratio joj se sjaj u oko i vrućica je prestala. Starica Mejra koja joj je sjedila uz nju nešto joj je šaputala. Na njene poruke Krešimir više nije odgovarao. Gledajući oko sebe vidjela je ono što nije željela vidjeti. Čekali su je prosci.

– Pustite me da se odmorim, dođite sutra pred večer.

Bilo je podne. Fatma je znala put do obližnje kule s koje je na sokak gledao top. Krišom je izašla iz čardaka i kroz ružičnjak puteljkom ispela se na kulu. Kad je topnik zapalio dugi fitilj, spustio se niz stube i čekao. A pred topovsku cijev iskočila je Fatma, da pokaže svoju vjernost. Svi su je začuđeno gledali ali nitko nije mogao niti smio prići. Fitilj je gorio a Fatma je stajala pred topovskom cijevi i govorila.

– Krešimire, gdje si da me čuješ posljednji put. Vjerna sam ti! Morao si mi vjerovati. Nisi me smio ostaviti – topovska cijev je gledala u nju – Vjerna sam ti – i dalje je šaputala dok fitilj nije dogorio.

Bijesna kugla raznijela je bisere i đerdane, zlatni jelek i jedno zaljubljeno žensko srce. Još vrela topovska kugla se odbila od zida i počela se kotrljati stubama kule niz kaldrmu, i točno na mjestu gdje je Krešimir žmireći stopom gazio, skrenula i udarila o vrata. Kao da je pokucala, odbila se kratko i zaustavila se uz prag.

Fatmina krv se polako skupljala na kamenu. Prvo u lokvicu, a onda u nestrpljivi rumeni djevojački potočić nevinosti i vjernosti, krenula istim putem kao crvena zmija koja je živjela u tami krvotoka, sad zasljepljena svjetlošću tužnog dana, spustila se niz kaldrmu i stube, zaobišla topovsku cijev i ispod vrata zaronila u mrak kovačnice. Zaustavila se Krešimiru između stopala. Napokon su se dvije ljubavi u krvi zagrlile.

U klisuri bola i nestajanja, zagrljena krv dvoje mladih postajala je vječna. S dna Krešimirovog bunara jecao je glas – Vjerna sam ti!

Siniša Vuković

Opera *I due Foscari* Giuseppea Verdijau kontekstu njegovih rjeđe izvođenih opernih naslova
Festival Verdi, Parma 2009.

Italija kada se naj snažnije sama u sebi reflektira u svojim malim gradovima! Parma, mjesto radnje koje je povod ovom tekstu, jedan je od tih gradova; grad, koji nije predestiniran isključivo sladostrasnim sirom, parmezanom, koji je jedan od eklatantnijih brendova Italije, nego je rečena urbana tvrđica na mundijalnoj razini itekako uočljiv punkt kad je govora o opernoj umjetnosti *en général*.

Riječ-dvije o fenomenologiji reflektiranja Italije same u sebi.

Milano je dobroano poprimio germansku hladnoću i običaje; Venecija je i bizantinski farabutski prefrigana i sjevernjački kičasto nakićena; Trst je podjednako i austrougarski i slavenski, Napulj je često sve ono što Italija nije (izim po mentalitetu i temperamentu); Palermo je arapska proteza na italskom korpusu; Rim je sve ovo pomalo, a toliko je velik, doslovce kolosalan, da se pokatkad čini kako je veći i od Italije same. Osim jezika – i to na službenoj razini, ne na levelu regionalnih ili sasvim lokalnih dijalekatskih idioma – ovim (vele)gradovima kao da ništa nije zajedničko. Firenca je, čini mi se, jedini veliki grad na Apeninskom poluotoku, koji je istodobno i povelik i omalen; u njoj je kao na apotekarskoj tezulji postignut skladan ekvilibrij osobina grada i intime gradića. Velikost Firence, zapravo kolikoća odraza duha Italije u njoj, sadržana je baš u komornosti njezinih prostornih protega.

Žrvanj svakodnevce melje gradski život naočigled njegovih promatrača! Kad se taj masivni kameni koloturnik promatra u Milanu ili Palermu, ne primjećuje se neka bitna, naoko izvanjska razlika u odnosu na klesani zamašnjak koji tare dnevnu vrevu Barcelone ili Pariza, Praga ili Berlina, Budimpešte ili Beča, Londona ili Osla. U manjim gradovima, ili većim gradićima svejedno,

život je usporeniji, pa se u mirnijim okretima zupčanika života u njima može zapaziti kakvih naročitosti koje se u megalopolisima utope, istisnu i izgube. Zato se Italiju ponajbolje može oćutjeti u sredinama koje nisu velegradske. Takvi su municipiji gradovi kao što su Bergamo ili Bolzano na sjeveru, Parma, Modena, Cremona ili Mantova nešto niže, zatim Ancona, Pisa, Siena ili Perugia po sredini, te Foggia, Pescara i Bari prema jugu, odnosno Lecce sasvim dolje na potpetici apeninske čizme. Verona i Bolonja nešto su između duhovnog ozračja svih zadnje spomenutih gradova i osobina koje sam pridao Firenci: dovoljno su velike da ne budu male, i dostatno su male da ne bi bile prevelike. A da ne govorim o tome da su poneki talijanski minigradići – primjerice, veličine našeg Trogira – meni najdublje uklesani u srcu: poput San Gimignano u Toskani ili Gubbija u Umbriji. Usput, prvi nam je dao pjesnika Folgorea da San Gimignano (kojeg začinjavca hrvatski prepjev imamo izvrsno proizašao iz manufakture Željke Čorak), dok se drugi zrcali u Splitu, dva koraka od Peristila, u Palazzo d'Augubbio. Šteta što je ovo kulturološko „pobratimstvo gradova u svemiru” (nek’ mi oprostite veliki Tin Ujević na parafrazi metafore!), ostalo nepoznato među Splićanima; ostalo je samo, poput one alegorijske pšenice iz jedne od Isusovih prisposoba notiranih u testimonijalnim pohranama suputnika i supatnika njegovih: evanđelistâ.

Italija je imala tu sreću da je čitavo njezino biće sazđano od kulture i tragova uljudbe. Ona je, jednostavno, prostor na kojem otisak – ne prsta, nego – rada ruke, njezinog produkta – živi! Pamćenje i vještina koje su nekoć, sve donedavno bili pohranjeni u umijeću stvaranja ruke, odlaze postupno u zaborav: kompjutor je izbacio nekoliko prstiju iz uporabe, a mobitel je sveo većinu funkcija na broj manji nam i od broja očiju – na palac! Što se može očekivati u, figurativno rećeno, eri patrljaka, u gumb-eri kad je za mnogost stvari i realizacija svega i svaćega dovoljno, istom, pritisnuti puće na kakvoj upravljaćkoj ploći? Italija je jedna od onih svjetskih destinacija u kojoj su očuvane, okamenjene, petrificirane uspomene na – žao mi je zbog patetike! – sve one blagopoćivajuće mogućnosti ruku. I to ne bilo kojih, ćijih ili kakvih ruku, već onih ruku koje nisu tek usputni refleks razvoja nekog kralješnjaka u hodu evolucije, već onih ruku, o kojima su s udivljenjem pisali i koje su na antologijske stranice hrvatske književnosti fiksirali Miroslav Krleža i Ranko Marinković. Tu, preko puta nama, u prekojadrđu, koncentrat je kulture vidljiv na svakom koraku, u svakom, tome manjem, gradu. Zato, za Italiju proživjeti i opipati treba je tražititi u nekim od spomenutih urbanih centara srednje velićine.

Osjećaj koji me je sad potaknuo napisati ovo razmišljanje što dugo već klija i fermentira u meni, uskrsnuo je za ovog mojeg najnovijeg, višestruko opetovanog boravka u Parmi. Gradiću, dakle, u kojem se ticalima ostentativnosti dohvaćaju sve one tipićnosti navlastite Italiji i svemu talijanskom.

Meni osobno, pokazalo se da je Parma u zadnje vrijeme itekako izdašna talijanska destinacija! Bio sam ovdje lani u desetom mjesecu, na Festivalu Verdi,

gdje sam gledao raritet *Giovanna d'Arco*; bio sam ovdje i u siječnju ove godine, u sezoni, kad sam gledao opet rjeđe izvođen komad, *I Lombardi alla prima crociata*; stigoh ovdje, srećom, evo, još jedanput ove godine, nazočiti također ne pretjerano često uprizoravanom komadu – *I due Foscari* (*Dvojica Foscarijevih*). Festival je Verdijev, dabome i dakako, pa je on i tvorac sviju spomenutih djela.

Promakao mi je ovaj potonji naslov, *I due Foscari*, već nekoliko puta dosad: vrlo živo se sjećam prigode otprije tri-četiri godine, kad je u Piacenzi ovu operu trebao dirigitirati naš Vjekoslav Šutej, a glavnu baritonsku rolu tumačiti proslavljeni Renato Bruson. Već sam bio spakirao kofere! Na nesreću, taj je projekt bio otpao, ali se iznovice revitalizirao ljetos u njemačkom Düsseldorfu, gdje je Šutej – baš s Brusonom – dirigitirao tim djelom netom što se poslije teške operacije i inače upitne zdravstvene slike vratio svojem matičnom zanatu: pletenju čarobne glazbene čipke po zraku mašući dirigentskim štapićem. Ja sam, pak, imao popravni ispit ovog proljeća, kad je spomenuta opera bila na programu milanskog Teatra alla Scala. Imao sam čak i akreditacije za predstavu, ali je viša sila primorala me da se s ovim djelom – jerbo partituru ionako otprije znam gotovo napamet – osobno upoznam baš ovdje, na licu mjesta, u maestru nekako navlastitoj Parmii.

A i meni je Parma neobično prirasla srcu, jer sam pored spomenute dvije operne rijetkosti samog domaćina Verdija, ovdje prethodno gledao Rossinijev raritet *La Pietra del Paragone* (*Kamen kušnje*), kao i Gershwinov *trade mark* – operu *Porgy and Bess*. Tako je ovaj moj recentni dolazak u kolijevku sira parmezana – ali i ponajboljega talijanskog pršuta; no, još uvijek lošijeg od našeg drniškog! – zasad jubilarni: peti! Ne računajući, pritom, moj prvi dolazak ovdje, i poznanstvo s upraviteljem ureda *ufficio stampa*, vršnjakom mi Paolom Maierom, koji me je 2004. godine bio proveo kroz sve dvorane i prostorije Teatra Regio, kad se ovdje spremala premijera Verdijeve opere *Il Corsaro*. A bio sam ovdje i u zimu 2005. godine, kad sam po prvi put osobno upoznao maestra Riccarda Mutija, koji je te studenačke večeri održao jedan u nizu javnih pokusa sa svojim orkestrom „Luigi Cherubini”.

Obično se smatra kako Verdijev opus – koji broji ukupno 26 opernih djela, ne računajući tri veće preradbe i pompozni oratorij *Messa da Requiem* – ima dva nedostatka, dva velika manjkamenta: opere *Stiffelio* i *Simon Boccanegra*. Mnogi je muzikolog, hoću reći, koji smatra kako je djelo velikog meštra iz Busseta moglo jako dobro preživjeti i bez tih dvaju naslova. O keji, potonji naslov osobno ne smatram lošim djelom; dapače, mišljenja sam kako je u njemu Verdi polučio na svoj način neka od antologijskih mjesta u vlastitoj opernoj radionici. *Stiffelio*, pak, sasvim je druga priča; jerbo, em je neatraktivno djelo, em ni preradba (pod imenom *Aroldo*) nije doprinijela boljitku u estetskom ili recepcijskom smislu. Doduše, uvertira operi sasvim je simpatična i mogla bi se češće izvoditi samostalno u različitim koncertnim prilikama, jer se u njoj nalazi

nekoliko jako lijepih, upravo verdijanskih belkantističkih melodija. Pojedine solističke numere iz te opere također zavrjeđuju povremeno provjetravanje od naftalina. Nažalost, gvozdeni repertoar neumoljiv je, uvijek se izvode manjeviše isti naslovi ili izbori iz njih, a ove rijetkosti još su daleko od sveopće i percepcije i recepcije.

U red pacerskih Verdijevih djela, ne baš rijetki glazbolog svrstat će i prve dvije njegove opere: *Oberto, conte di San Bonifacio* (*Oberto, grof San Bonifacija*) i *Un giorno di regno* (*Jedan dan kraljevanja*), djelo također predstavljano pod imenom *Il finto Stanislao* (*Lažni Stanislav*). Potonji komad komična je opera, koju je Verdi dogotovljavao u ozračju tragičnih mu obiteljskih događaja: preminuća supruge i dvoje djece! Nije teško zamisliti kako je izgledao njegov rad na partituri u žanru *opera buffa*, koju je – vezan ugovorom – morao ispunjavati notama nerijetko u vremenskim intervalima među dvama sprovodima! Pa ipak, bez obzira na to što je konkretna opera doživjela posvemašnji fijasko, ne nalazim razloga za takvo što; tim prije i tim više što je posrijedi jedno doista simpatično djelo, prepuno prpošne glazbe i rossinijada komponiranih po mustri velikog mu prethodnika iz Pesara. Dobro, kazat će mnogi analitik kako je dramaturški agens ovog djela iščašen i febrilan, kako se sve svodi na glazbeni supstrat dobro odalečen od književno-dramatskog ukopišta!? Uostalom, nije li i opera *Il Trovatore* – ta najmelodioznija njegova opera, apoteoza belkanta što ono uzdiže isti na olimp vječnosti: dostiže kultnu, gotovo nasušnu glazbenu potrebu za njim, belkantom, kao za kruhom! – nije li i ona sazdana na labilnim dramaturškim fundamentima, i ne *izvlači* li se i ona na argument prekrasne glazbe, onako samodovoljno i larpurlartistički kao što je Vincenzo Bellini gradio svoje partiture: bez otvorene koegzistencije na relaciji između teksta i glazbe? Stoga ne prihvaćam omalovažavanje opere *Un giorno di regno*, kao ni prvijenca *Oberto*, u kojem je puno prekrasnih zbornih partikula za koje je šteta što se nekad ne izvode samostalno, u prilikama kakvih prigodničarskih koncerata. Reći mi je i to da je Verdi ovu operu većim dijelom bio prepisao iz svoje inicijalne partiture, na čijoj je korici pisalo – *Rocester*.

Spomenih preradbe. Budi mi dopušteno reći kako je Verdi ranije temeljito bio preradio operu *I Lombardi alla prima crociata*, te ju je iznovice bio predstavio pod naslovom *Gerusalem*, a zatim je i svoje također relativno rano djelo, operu *Macbeth*, nedugo potom i glazbeno i tekstualno bio preformulirao, pritom zadržavši isti naslov. U ovoj hijerarhiji ne smatram važnim uvrštavati operu *La Forza del destino* (*Moć sudbine*), u čiju je teksturu Verdi također bio intervenirao, pa uz verziju s praizvedbe u ruskom Petrogradu (danas Sankt Petersburgu), postoji i takozvana „milanska”, koja se i dandanas postavlja.

Međutim, u ovom razmatranju o Verdijevim slabo znanim operama (iz faze u talijanskoj literaturi poznatoj kao *gli anni di galleria* iliti *godine sužanjstva*, a misli se na domovinu Italiju, tada razjedinjenu, koja je jedinstvo iskala u nacionalnom pokretu Risorgimentu), znatizelju mi žulja jedna druga opera, opera

Il Corsaro (*Gusar*), koja u Hrvatskoj, kao i ove prethodno imenovane, baš nikad izvedena nije. Situacija s operom *Il Corsaro* naslanja se na skepsu koja proizlazi iz maloprijajšnjih misli. Osobno smatram kako je upravo ta opera najmanje važna u obimnom opusu nenadvladivog Verdija. U njoj nema onih zaraznih momenata kakvih nam je u njegovim masterpisima opaziti doslovce na svakom koraku. Nema pamtljive arije čije će motive slušatelj zviždukati po izlasku iz kazališne zgrade, nema tu melodija ili harmonijskih spremuta nad kojima će se savijati muzikolozi i diviti se, nema tu ljepotnih taktova koje će u svoje solističke koncerte uvrštavati poznate i popularne operne vedete diljem svijeta... Opera *Il Corsaro* djelo je koje *horribile dictu* nije trebalo Verdiju; djelo je to koje se ne može usporediti s ostatkom skladnih i skladanih partitura u njegovoj radnoj sobi; djelo je to koje ni po čemu ne može konkurirati općeprihvaćenom jeziku svojega autora, makar se u njemu i prepoznavali potezi rukopisa vrlog maestra iz malog sela Le Roncole nedaleko od gradića Busseta u pokrajini Emilia Romagna.

Ta opera nastala je kao jedna u nizu opera kompozitora koji se bio stvaralački poprilično razmahao. Statistički gledano, što nije nevažno, ovo je 12. vokalno-instrumentalna partitura darovitog Verdija, a to znači da se ona nalazi negdje točno po sredini sveobuhvatnoga njegovog djela. U to vrijeme već obilato slavni Giuseppe niže operu za operom, redovito dovršavajući najmanje po jedan naslov godišnje. U doba praizvedbe ove opere on navršava 35 godina života, a možemo samo zamisliti što to znači kad tako mladi skladatelj iza sebe ima već tucet opernih djela. Pritom, naravno, nije nevažan znatan broj onih naslova iz spomenute duzine djela koji se dandanas izvode; jerbo, i Rossini i Donizetti imali su i hipertofiraniju produkciju u istom starosnom temporalnom odsječku, ali za ta njihova djela, ili većinu njih, izvan faktografske oblige malo pa ništa znaju i upućeniji talijanski muzikolozi. Giuseppe Verdi genij je koji među 26 svojih opernih djela ima preko 15 – hitova!

Praizvedba komada *Il Corsaro* zbila se u Trstu, u ondašnjem Teatru Grande (danas Teatro Verdi), dneva 25. listopada 1848. Dirigirao je maestro Giuseppe Alessandro Scaramelli, koji je istodobno bio i koncertni majstor. Libreto je Verdiju bio spjevao njegov česti i pouzdani (premda nesavršeni) suradnik: Francesco Maria Piave; pjesnik, član literarnoga kružoka znanog kao Scapiagliatura, koji je svoju inspiraciju bio pronašao u drami *The Corsair* engleskog literata Georgea Gordona Byrona. Vrli je dramatičar rečeno djelo bio napisao 1814. godine, što će reći da je sam Verdi jedva godinu dana bio stariji od teksta koji sâm doskora ozvučiti ima (rođen je 1813. godine).

Potonjom operom pozabavio sam se i stoga što ima snažnu poveznicu s operom *I due Foscari*, izvedba koje opere u Parmi i jest zapalila fitilj ovog napisa. Ta jaka konstituenta među dvjema glazbeno-scenskim platoima jest sam dramatičar Byron. Naime, četiri godine prije nego što će Verdi na pozornicu iznijeti operu *Il Corsaro*, on je već bio zapasao intrigantnu oranicu u opusu

znamenitog Engleza. A bio je to spomenuti projekt *I due Foscari*, što ga je Ljeta Gospodnjega 1844. u rimskom Teatru Argentina bio uprizorio Verdi: nastalog prema drami *The Two Foscari* (1821.). I za tu operu libreto mu je bio stihovima spleo pjesnik Piave. Verdijevi biografi još upozoravaju kako je on bio vrlo zainteresiran i za neka druga djela slavnog Engleza, gdje se spominju drame *The Bride of Abydos* i *Cain* prema biblijskoj priči i istoimenom junaku. Ali, sve je na koncu ostalo tek na želji; baš kao što je na želji ostala neuslišana Verdijeva i tlapnja i nada: *Kralj Lear* Williama Shakespearea (to je, uostalom, zasigurno najveća Verdijeva neostvorena želja, lako je to prosuditi prema nekolikim njegovim pismima upućenim bliskim osobama ili suradnicima).

Samo, Byron očito nije bio odveć legao Verdiju, ma koliko mi svi skupa tražili – i nalazili, ili ne nalazili – uzroka za opravdanje njegove silne ljubavi i afiniteta spram dramatičaru s Otoka. I opera *I Due Foscari*, i opera *Il Corsaro*, nisu se izborili za veću naklonost direktora opera po svem svijetu. Tako, ni jedan od ova dva operna brevijara nikad nije bio postavljen u Hrvatskoj! I to je nekakav pokazatelj njihove (makar subjektivne) vrijednosti. Ali, ruku na srce, nisu to ni neke opere što bi mamile pažnju šire publike. Njihovo uprizorenje kod nas imalo bi se shvatiti jedino kao faktografija, kao podatak važan za administraciju i povijest glazbe u našoj zemlji. Jer, nikakav tržišni uspjeh one ne bi polučile, niti bi se stvarale gužve pred blagajnom u kazalištu. Pa ipak, volio bih da se one jednom dogode i Hrvatskoj – poznatoj opernoj destinaciji i zemlji s bogatom opernom prošalošću – volio bih da moji sunarodnjaci, kod kuće, osjete manje znanu i manje uspješnu glazbu velikana skladateljskog pera.

I, kolikogod bio oštar u zadnjim recima spram akribiji koja je pojila Verdija u vrijeme dok je radio na ovim posljednje spomenutim djelima, ne mogu ne kazati kako je, barem u slučaju opere *I due Foscari*, donekle bio uspio polučiti rezultat što ga opažamo kontekstualiziramo li je s ne preveć genijalnim, ali svakako popularnim operama iz iste stvaralačke faze. Ova opera nije nikakva estetizirana Verdijeva aktovka, nego manje razvikana fascikla, koja u mnogoj etapi svojeg pružanja duž notnog crtovlja isijava neporecivi skladateljev metje.

Budući da, kako naznačih, opera *I due Foscari* nikad nije bila izvedena u Hrvatskoj, neka se ovdje bude donijeti njezin sadržaj.

Čin I.: U Sali Duždeve palače u Veneciji vijeće Desetorice i članovi skupštine (Vijeća) imaju se sastati zbog jedne važne odluke. Stižu Loredano, član Vijeća, i njegov prijatelj Barbarigo. Njih dvoje doznaju da je dužd, naizgled miran i vedar, došao prije njih u vijećnicu. Prije ulaska svi pjevaju pohvale venecijanskoj pravdi. Nakon što su iz zatvora izveli duždeva sina, imenom Jacopo Foscari, čekajući da ga pozove Vijeće on pozdravlja voljenu Veneciju, koju odavno nije vidio budući da mu je zabranjen izlazak u grad.

Lucrezia Contarini, Jacopova žena, pokreće suprugovu parnicu ispred dužda, ujedno i njegovog oca; ali, odgovara dužd, ona se može samo nadati i

moliti nebesa za pravdu. Kad joj je Pisana, njezina prijateljica, najavila da su Jacopa osudili na novi egzil, Lucrezija je pobješnjela. Izlazeći iz dvorane senatori komentiraju netom izrečenu presudu. Jacopo nije očitovao svoje priznanje, ali pismo koje je poslao vojvodi Sforza iz Milana, tobožnji je dokaz njegove krivice. Stoga je pravedno da opet ode u progonstvo na Kretu: svima treba biti jasna nepristranost venecijanske pravice, koja ne mimoilazi čak ni sina duždevog.

Dužd Francesco Foscari s gorčinom razmišlja o svojoj sudbini kao vladara, čiju su moć sad već prepolovila Desetorica; ali, proždire ga taj osjećaj i kao oca jer mu sin vene u tamnici, a on ga ne može spasiti. Ulazi Lucrezia i moli svekra za poništenje presude, na što joj on odgovara kako mu to priječe venecijanski zakoni. Kad vidi starca uplakanog zbog usuda koji je pogodio vlastitog mu sina, Lucrezia se počne ufati.

Čin II.: Dok trune u tamnoj ćeliji, Jacopo Foscari u jednom trenutku delirija vidi prikazu Carmagnole, slavnog vođe osuđenog u Veneciji, kako mu se prijeteći približava. Sav prestrašen, onesvijesti se. Došavši k sebi, nađe se opet u Lucrezijinom zagrljaju, koja mu je stigla javiti presudu Desetorice: ne radi se o smrtnoj kazni, već o egzilu, u kojem će doživotno morati živjeti ne vidjevši više obitelj. Ali, izdaleka čuju zvuk s jedne barke koja im daje novu nadu. Uto pristizе i dužd, te se sve troje zagrlе: to je očinska ljubav, a ne strogi autoritet koji Jacopo sada prepoznaje u njemu, odnosno koji će njemu biti utjeha u egzilu. Uz pratnju straže, ulazi u ćeliju Loredano, koji Jacopu hladno objavljuje vijest da se Vijeće već sastalo: za njega je stigao trenutak definitivnog odlaska na Kretu. Njih troje opet se grle, ali ih Loredano bez milosti razdvaja izazivajući bijes u Jacopa i Lucreziji. Dužd ih nagovara na mir. Jacopa odvodi straža.

Vijećnici i skupština opet se sastaju da bi potvrdili presudu. Ulazi dužd da bi predsjedao Vijeću. Zatim uvode Jacopa, koji moli oca da izbori pravdu za jednog nevinog; no, ovom ne preostaje ništa drugo doli savjetovati mu pomirenje sa sudbinom. S Pisanom i drugim prijateljicama stiže Lucrezia, držeći za ruke svoje dvoje djece. Jacopo potrči zagrliti ih i kaže im da kleknu pred duždeve noge, moleći djeda za milost. Barbarigo je dirnut ovim činom pa nastoji smekšati tvrdokornog Loredana. Ali on i senatori su nepokolebljivi: neka se Jacopo vrati na Kretu i tamo krene sam, bez obitelji. Jacopo osjeća da mu je smrt blizu.

Čin III.: Trg svetog Marka u Veneciji popunjava se narodom i maskama: sve je spremno za odvijanje regate. Stižu Loredano i Barbarigo koji promatraju radost puka, koji ne mari za sudbinom Foscarijevih i samog dužda. Loredano naređuje početak utrke. Ali, na iznenadan zvuk trublja puk se prestrašen povlači: stiže s mora galija koja ima odvesti Jacopa na Kretu. Prije ukrcaja pozdravlja Lucreziju i djecu te nagovara ženu da ne plače, kako neprijatelji ne bi likovali. Međutim, Loredano se opet umiješa i požuruje ga. Kad se Jacopo ukrcа na brod, Lucrezia pada u nesvijest.

U privatnim odajama dužd se žali na svoju tragičnu sudbinu: tri njegova sina umrla su prerano, a četvrti mu je otrgnut egzilom. Iznenada ulazi Barbarigo pružajući duždu pismo od izvjesnog Erizza, u kojem ovaj priznaje da je izvršio zločin za koji se nedužno optužuje Jacopo Foscari. Dužd zahvaljuje nebesima. Uto ulaze pred njega vojskovođe, no radost kratko traje: stiže uplakana Lucrezia koja mu obznanjuje Jacopovu smrt, koji je umro u trenutku polaska. Ona odlazi moleći da progonitelje dostigne bijes Boga. Pred dužda dolaze vojskovođe i članovi Vijeća predvođeni Loredanom, koji – zbog podmaklog starosnog doba dužda i tragičnoga gubitka jedinog preostalog mu sina – dođoše tražiti od starog Foscarija njegovo odreknuće od vlasti. Za dužda to je finalni udarac; jerbo, dvaput je u prošlosti iskao abdikaciju i dvaput mu je bila odbijena, budući da je bio obećao umrijeti vršeći svoju dužnost. Ostaje vjeran vlastitoj prisezi. Samo, Vijeće je nepopustljivo: stari Francesco Foscari najposlije će predati i prsten i duždov rog. Stiže Lucrezia koju je on pozvao, pa dok vodi detroniziranog starca iz Palazza Ducale, začuje se zvuk zvona s bazilike svetog Marka. Loredano se približava Foscariju i priopćava mu kako je Malipiero novi dužd. Čuvši to, starac izdahnu.

Kad je govora o rijetko izvođenim Verdijevim operama, onda Hrvatska – s obzirom na svoju veličinu i broj stanovnika – jamačno prednjači među svjetskim zemljama svoje veličine. Naime, puno je država na kugli zemaljskoj koje su i veće od Hrvatske, a da nisu u kartu svoje nacionalne operistike uklesali toliko izvedenih Verdijevih opera, koliko ih je imala sreću udjeljati naša zemlja. Pritom nema smetnji u tome što je Hrvatska država tek zakoračila u punoljetnost, jer je i za vrijeme utamničenja u verigama ex Jugoslavije bila vrlo živo i samosvojno glazbeno kazalište, tobože operište. U toj se kulturi dogodilo jako puno toga, među čim i rukovet Verdijevih opernih rariteta.

U hodu kroz hrvatsku verdijanu, glavni grad svakako je Split. U njemu je, dakako, izvedeno ponajviše domaćih nam Verdijevih praižvedbi. Tih rijetkih opera, naravno. Uzgred budi rečeno, u Osijeku je 29. svibnja 1973. godine hrvatsko sunce ugledala opera *Giovanna d'Arco*. Međutim, Split se u recentno vrijeme zaista prometnuo u najjače operno središte u zemlji – nastranu lokalpatriotizam! – a od osamostaljenja naovamo čak su tri Verdijeva rana rada odzvonila u Dioklesovu gradu. To su opere *I Lombardi alla prima crociata* (1994.), *Attila* (2001.) i *Luisa Miller* (2005.). U ovoj niski Giuseppeovih opera, jedan je veliki naslov ostao nedostižan hrvatskoj publici, jedna od najdužih maestrovih partitura općenito – *I Vespri Siciliani* (*Sicilijanske večernje*). Ne bih ju spominjao da se prije nekoliko godina u Splitu naveliko nije govorilo o njezinoj premijeri na Splitskom ljetu! Šteta što je ostala s etiketom – inedita.

Da bih posvema zadovoljio kronikalnost, u ovoj ću prilici okrznuti i tri splitsko-hrvatske praižvedbe talijanskih opera: *Nerone* (A. Boito, 1989.), *Mosè* (G. Rossini, 1992.) i *Il Turco in Italia* (G. Rossini, 1999.). *Nerone* Arriga Boita

se vrlo, vrlo rijetko izvodi i na svjetskoj razini. Ta je splitska predstava bila od velikog značaja za hrvatsku operu u cjelini; Hrvatska je tada – u to predratno vrijeme! – bila ucrtana u opernu kartu svijeta!

Vratimo se Verdiju. Kao prvo, maestro Ivo Lipanović i redatelj Petar Selem 14. ožujka 1994. postavili su 4. operu po redu iz Verdijeve kajdanke: već spomenutu operu *I Lombardi alla prima crociata* (1843.). To je djelo koje je nastalo neposredno nakon *Nabucca* i prije opere *Ernani*, s kojima umnogome dijeli i osnovne elemente glazbene strukture.

Drugi splitski doprinos hrvatskoj verdijani zbio se u godini kad je svijet obilježavao 100 godina od Verdijeve smrti, a tada je Splitsko ljeto 14. srpnja 2001. otvoreno premijerom njegove opere *Attila* (1846.). Za dirigentskim pultom bio je Nikša Bareza, dok se redateljskog ravnala bio prihvatio Ozren Prohić. *Attila* na Peristilu bila je istinski spektakl: i vizualni i auditivni. Izdržala je još samo dogodine, nakon čega je nepovratno nestala s repertoara. Ovaj je umjetnički dvojac bio pripremio i netom spomenutu produkciju Rossinijeve opere *Il Turco in Italia*.

A tandem Lipanović-Selem ustoličio je i zasad zadnju Verdijevu praiizvedbu u Hrvatskoj: operu *Luisa Miller* (1849.), koja je premijerno bila postavljena u kazališnoj kući, 27. veljače 2005. Znakovito je i to da su upravo ova dva projekta – ove dvojice izvanrednih kazalištaraca – zacijelo dva među najvećim projektima, koji su u dalmatinskoj metropoli bili realizirani zadnjih desetljeća. To su bila dva megaspektakla na kakve se rijetko nailazi kod nas. Oba ova ostvaraja imala je priliku vidjeti i zagrebačka publika, pa se naивно pitam, zbog čega nikad Zagrebačka opera ne gostuje u Splitu s nekom od svojih uspješnica? A imala se čim Opera iz glavnoga grada podičiti i izvan svoje kazališne zgrade. Splitska publika bila bi joj zahvalna, kao što im je zahvalna bila i ona između dva svjetska rata, kad je Zagrebačka opera (uz Ljubljansku operu) bila stalni gost u gradu pod Marjanom.

A sad pohitajmo u Parmu.

Slavna talijanska glazbena manifestacija, „Festival Verdi”, svake se godine održava tijekom desetog mjeseca, jer se baš u njemu obilježava rođendan samog maestra: 10. listopada. Nepisano je pravilo da se svake godine uz koje općepoznato meštrovo djelo nađe i neki raritet, koji nije često na opernim pozornicama. Tako su se prošlih godina izvele opere *Oberto, conte di San Bonifacio* i *Il Corsaro*, a lani sam i sam imao sreću motriti opet ne odveć poznati naslov: *Giovanna d'Arco*. Ove godine to mjesto posebnosti pripada, kako već višekratno rekoh, operi *I due Foscari*. Uz popularizaciju pred općim gledateljstvom onih Verdijevih djela koja nisu znana širem publikumu (ima to u sebi i edukacijsku crtu), organizatori rečenog festivala svake godine ugrade u murus programa i neku općepoznatu opernu ciglu. Takav ljetošnji matun jest *Nabucco* (koji se održao lani u obližnjem gradiću Reggio Emilia, i gledao sam ga), a zbog recesije ljetos je otpao i planirani treći naslov, pa se ovogodišnje

izdanje festivala svilo oko usve dva operna komada, plus pompozni *Requiem* u parmidsanskoj katedrali pod ravnanjem Lorina Maazela, te nekoliko koncertnih programa.

I sad, nakon večerašnje izvedbe opere *I due Foscari* u Parmi, potvrdio mi se po tko zna koji put promišljeni stav: ansambl Teatra Regio jamačno je jedan od ponajboljih u Italiji! Orkestar je, doduše, bolji jedino u milanskoj La Scali, ali za zbor i nisam baš posve siguran. Istodobno, svaka predstava u Parmi ima naboj i kvalitetu premijere! Koju sam god predstavu gledao – bilo premijeru, bilo reprizu – uvijek je izvedba bila na zavidnoj visini, a solisti koji se angažiraju u ovdašnjim projektima odreda sve su to vrhunski tehničari i još bolji interpreti.

Zadnji put kad sam u Italiji gledao opernu predstavu (a bilo je to u srpnju ove godine u Palermu), za dirigentskim pultom bio je Donato Renzetti, koji je ravnao i večeras. On svaku predstavu, doista i dosita, sukladno svojem imenu, pozlati, pa publika ne može ostati ravnodušna poslije njegovog istumačenja kakvog djela. Rekoh da je orkestar izvanredan u Teatru Regio. Maestro Renzetti čitavo je vrijeme njegov zvuk držao naelektriziranim, a posebice se iskazao u kraćem plesnom dijelu početka III. čina, te u ključajućem suspensu kad čitav ansambl privodi operu kraju. Zbor me u Parmi uvijek iznova oduševi, premda pouzdano znam da neće zakazati! Već na samom početku njegov muški dio predstavio se sočnim pjevom: svaki član pojedinačno zaogrnuo se u ornat cje-line! Navlas isto bilo je kad su na pozornicu muškarci izlazili sami. Ženski dio pjevačkoga kolektiva predstavio se nešto kasnije, također već u I. činu. Njihova izvedena izvedbena slatina stopljena je od rastopljenih plemenitih metala! Kad zapjeva kompletni mješoviti zbor ovdašnjega teatra, to stvarno pretoči se u pehar iz kojega isplati se dokraja naužiti. I opiti, ako ustreba! Za takve seanse ilitiga euharistijske pretvorbe u parmidsanskoj opernoj liturgiji, zaslužan je njegov *regens chori*, istinski korifej Martino Faggiani.

Redatelj Joseph Franconi Lee dosljedno je proveo tragizam toliko imanentan ovom Verdijevom glazbeno-scenskom panou; proveo je živčani sustav u tijelu bića ove operne prikazbe od albeda do nigreda, onako precizno i onoliko razvedeno kao što to čine električari kad opremaju stan ili kuću žilnim sistemom kablova. Kriterij koji je zauzeo na incipitu, redatelj je zadržao do terminalnog akorda. Još za vrijeme sviranja kratkodahog preludija samom djelu – u kojem se zrcale tragični momenti u vidu snažnih suzvuka s izrazitom disonantnom potkom, koji će momenti kasnije biti izraženi i izloženi u operi – na vrhu proscenija okupljaju se članovi Desetorice i u šutnji, pogledima se sporazumijevajući, supotpisuju odluku o izgnanstvu Jacopa Foscarija, sina duždevog. Nikakvo diskrecijsko pravo nije bilo na raspolaganju venecijanskom poglavici, niti je ikakav oblik inamovibiliteta bio u asortimanu moći mletačkoga poglavika! Kao neki poganski filiokeve, reklo bi se. Kondemnatorna presuda Vijeća bila je slovo zakona, bila je Rubikon koji se nije smio prijeći,

pa je Foscariju senioru jedino bilo preostalo umrijeti od tuge nakon što mu je dojavljeno kako je iz sličnih pobuda preminuo i njegov potomak, Foscari junior. U najkraćemu, režiser Joseph Franconi Lee logično je posložio sve puzzle ove produkcije, onako konzistentno kako šahist prije meča posloži figure u dvoredu na svojoj strani ploče.

William Orlandi sačinio je scenu i kostime. Premda se u zadnje vrijeme scenografije dobro reduciraju, ostavljajući pozornicu podosta golom, ili se fizička nagost iste supstituira kakvim projekcijama koje vizuri daju perspektivu, Orlandi je zadržao prokušani, ali nimalo starinski – predmnijevam bez pejorativnih primisli! – modalitet u podizanju scenske konstrukcije. Primjere, nazovi profani cenakulum unutrašnjosti Duždeve palače učinjen je po uzoru na originalnu salu u venecijanskom Palazzo Ducale. (Bio sam u njemu prije tri godine, i nikad u životu nisam doživio tako iznenadnu i usto potresnu ćutilnost, koja me poput impulsa živca bez najave i naglo prožela onog časa kad sam stupio u tu salu, približio se duždevoj stolici, i provrtio kroz glavu svu onu historiografsku razvedenost usuda dalmatinskog čeljadeta što se, kao da je štof, ovdje crtala, obilježavala i prekrajala. Osjetio sam neobičan teret, gotovo omaterijaliziranu sasvim taktilnu moć, koja je prije pola milenija tiještila Dalmatince i Dalmaciju poput mošta u turnu! Tu, u tom kolosalnom praznom drobu Duždove palače u Veneciji, donosile su se pune i punopravne odluke o životu koji se odnosio na naše pređe Dalmatince, a većina moćnika iz Vijeća ili Desetorice, izim providura Serenissime, kod nas je osobno nazočna bila jednom ili, češće – nikad!) Vratim li se scenografu, moram naglasiti kako je ingeniozno riješio izmjene u pojedinim scenskim situacijama, koje je provodio zaklapanjem pozornice s objiju strana, onako kako se zatvaraju žvala grancigule ili vrata lifta. Unutrašnjost je svaki put, nakon rastvaranja ovih golemih drvenih brana, bila drugačija, a dojmljivost pojedinih efekata dodatno je akcentuirala decentna igra svjetlima u ideji Valeria Alfierija. Pomalo ledi krv u arterijama i venama avetinjska, grobljanska atmosfera podzemnog zatvora, u kojemu privezan kadenama tavori na egzil osuđeni Jacopo Foscari, onaj isti duždev sin.

Kostimi su, spomenuh, izrađeni prema nacrtima scenografa Orlandija. Njihove boje i krojevi zadržali su korak u hodu današnjeg vremena s vremenom koje prikazuju. Najraskošniji je onaj u samoga dužda, dok su svi ostali predstavljeni u jednostavnim linijama i većinom su monokromatski.

Ulogu venecijanskog dužda odigrao je planetarno poznati bariton i ikona opernog svijeta Italije, bariton Leo Nucci (Francesco Foscari). Dijelom zahvaljujući i njemu, ova je predstava bila itekako magnetizirana. Budući da u opernom univerzumu Nucci ne slovi samo kao vrhunski interpret predivnoga glasa, nego je poznat i kao jedan od ponajboljih glumaca među pjevačima, on je publici ponudio vrlo iscizeliranu partiju, u kojoj je golim okom bila vidljiva cijela skala različitih raspoloženja koje on može pružiti za odvijanja svoje role.

Nastup Lea Nuccija može biti i demonstracija kazališnog pregnuća ne samo za pjevače, nego još više i za glumce. On je bio kičma predstave oko koje su se okačile sve ine pjevačke komponente, ali bješe on i glavna poluga, fleksor, radilica koja je sve kolege poticala na njihov još živodajniji angažman. Nucci, pritom, nije samodovoljnik koji se opija i nadražuje u elektrolitu vlastite taštine; naprotiv, on je pri ruci svakom od kolega, koje nesebično zalijeva svojim enormnim iskustvom i dobrohotnošću. Iako je ovaj vrhunaravni interpret moj favorit u opernom (i ne nužno) baritonskom panteonu, pišem o njemu *sine ira et studio*, premda naočigled panegirički, al' ipak iskreno i objektivno. Ne znam kako drugačije ocijeniti načine na koji se on uživljuje i prikazuje sve one emocionalne paroksizme kroz koje prolazi, sve one ekstaze i eskapade vlastitih osjećaja. Na njegovom licu jasno se čita što misli i kako doživljava dovodenje pred gotov čin, kad infamična koterija u vidu Desetorice donosi osudu poradi koje njegov jedini živi sin nevin odlazi na Kretu u egzil. Iz himbe i nenavidnosti su ga predali – poput Jude kad izda Isusa! – pa je ova baritonska rola krcata nenijskih tužaljki, jeremijada iliti jobovskih baladeskih bugarenja. Nucci ih je svih otpjevao srčano i potresno, što je najposlije rezultiralo neviđenim pljeskom i frenetičnim aklamacijama u III. činu, koje su prestale tek kad je pjevač učinio kretnju htijenja za nastavkom odvijanja predstave. I onda, poslije čitave drame koja je iznutra izjela i rastočila starog Foscarija, dolazi predstavnik Desetorice donoseći priznanje izvjesnog Erizza, koji veli da je Jacopo nevin i da je nepravedno osuđen! Ta je tebrیکنama – u Dalmaciji bi ironično kazali „čestitka” – stigla ipak prekasno... Sve ovo navodim kako bih iskazao još jedno divljenje spram registrima emocija koje je Leo Nucci kadar izvesti *ex abrupto*. Usprkos bremenu ljeta na njegovim leđima, glas mu nije nimalo otešćao, niti se na njemu vidi patina vremena kao što se ona opaža na brončanom spomeniku u kakvom đardinu, nerijetko u korozijijskom slivu niz kameni pijedestal. I u predvečerju više no bogate mu karijere, Nucci je glas svjež je i sočan kao netom iz mora izvađeni zubatac!

Tatiana Serjan (Lucrezia) sopranistica je vrlo prodornoga glasa; on odjekuje kao gvozdo u pećini i prodire kroz kazališno elipsasto-kuglasto grotlo jednako u svim registrima i smjerovima, poput otrova poskoka! Možda malo preakcentirano artikulira tonove unutar fraze, što može izazivati male smetnje kod dijela auditorija. No, tehnika joj je savršena, dikcija primjerena, i s mnogo je patosa otpjevala svoju kantilenu *Tu al cui sguardo onnipossente*. S druge strane, briljantnost tehniciranja došla je do punog izražaja u svim onim melodijsko-koloraturnim kovitlacima garniranim usto vrlo poskočnim ritmičkim podjelama.

Tenor Roberto di Biasio već je u prvim taktovima dao do znanja da je posrijedi vrlo pouzdan pjevač. Timbar njegovoga glasa ima nešto od pozlate Joséa Carrerasa, čak na njega pomalo i fizički nalikuje. U kavatini *Dal più remoto esilio*, iskazao je svoj muzikalitet i razumijevanje ranoverdijanskog belkanti-

stičkog stila, dok se u kabaleti *Odio solo, ed odio atroce* potvrdio kao solist sa zavidnom pjevačkom tehnikom.

Ni Roberto di Biasio, kao ni Tatiana Serjan, nisu se dali baciti u zasjenak zbog žestoke sunčevine karizmatičnog Nuccija. Štoviše, njegova ih je nazočnost dodatno galvanizirala i bili su mu posve ravnopravni kolege.

Tenorski glas Maura Buffolija (Fante) puno je ljepši od onih glasova koji inače uzimaju epizodne uloge u operama. To se, nažalost, ne može kazati i za kolegu mu Gregoryja Bonfattija (Barbarigo), kojemu je kantilacija meketava poput one u janja. U usporedbi sa zlatnom politurom koja prekriva glasne žice većine tumača iz ovog pjevačkog štaba, u njegovoj filigranskoj vitrini izložena je – bižuterija! Mezzosopran kojemu je vlasnica Marcella Polidori (Pisana) valjalo bi ponešto rodnirati, rekli bi zlatari, trebalo bi ga malo pročistiti, odstraniti s njega korozivnu nečist. Bas Roberto Tagliavini (Loredano) nije imao prostora u ovoj se operi iskazati kao istaknutiji protagonist, ali je svejedno ono što je demonstrirao bilo na vrhunskoj profesionalnoj izvidnici. Još manje prostora ostavio je Verdi Alessandru Bianchiniju (Duždev sluga), koji je bio korektan.

Prebirući po prijašnjim iskustvima koje, noseći ih duboko u sebi, gajim sa svake predstave u Parmi, s pravom sam imao očekivati da će baršun sa teatar-skih stolaca optočiti i interpretativni sinkretizam cijele izvedbe. Doista, ova izvedba opere *I due Foscari* do kraja je destilirana predstava, dostojna kakvoće najskupljeg konjaka pohranjenog u stoljetnoj hrastovoj bačvi, kao hostija u tabernakulu.

Bigina zbirka sinteze

Vesna Biga, *Sjenka na uzici*, Meandar, Zagreb, 2009.

Dosadašnje pjesništvo Vesne Bige, vršne prozaistice, moglo bi se smjestiti unutar one struje suvremenog hrvatskog pjesništva zadnje trećine 20. stoljeća koje se obično imenuje neoegzistencijalističkim, što će imati dakako posljedice na planu motivsko-tematskom. Ponajprije je riječ o dominantnim temama – brige, straha, tjeskobe, usredotočenosti na sebestvo. I činjenica da je ona svoju spisateljsku djelatnost počela prije kao prozna spisateljica također ima određenu strukturu konzekvenciju na njezino pjesništvo, kako na tehnologijskom tako i na tematskom planu. Očituje se to u nekoj vrsti „monološke” svijesti lirskog subjekta koji iskazuje stanja nutarnje sfere bića u potrazi za puninom bitka, što je opet poputbina egzistencijalističkoga hrvatskoga romana.

A druga značajka je u činjenici da njezino pjesništvo tematski „izlazi” iz osnovnih značajki njezine proze. K tome valja dodati i treću značajku koja se sastoji, već stručnom kritikom detektiranu karakteristiku, u tome da Biga u svojim zbirkama piše „jednu” pjesmu, dapače „jednu” rečenicu, glede gramatičke, pravopisne uređenosti i frazne ritmičnosti. Navedenih značajki se u biti ne oslobađa čak zbirka *Vidok koža* (2006.), iako manipulira kraćim stihom i kraćim oblicima, jer je ona u biti poemično pisana. Biga, dakle, rabi uglavnom dulji tip stiha i, kako sama navodi u jednoj pjesmi, blagolagoljiva je. A i to donekle vuče recidive iz proze, onog naime načina pisanja koje nastoji zabilježiti

„sve” čega se pripovjedač dosjeti, vidi, misli i osjeća, komentira i reflektira. Otud nerijetko prevelika verbalna naplavina koja kumulacijom motiva proizvodi neku vrstu „odgodnog” nadopunjavanja, čime se zapravo „zatrpava” i sama odgoda koja je trebala pojasniti fenomen.

To u biti ne mijenja niti pozicija lirskog subjekta. Naime, i kad je riječ o okrenutosti nutrini, što je pretežito, i kad je riječ o otvaranju lirskog subjekta svijetu, drugome, nekim povijesnim događajima (rat, primjerice), tehnologija se proizvodnje pjesama bitno ne mijenja. pa bi se moglo reći da autorica upada u neku vrstu tehničkog manirizma, što ima za posljedicu i motivsko-tematski višak. Međutim, s druge strane, moglo bi se reći da ta „neodređenost” i žudnja lirskog subjekta neodredivosti, ili spomenutoj odgodi, govori o „slabosti” subjekta da se konstituiraju iz određenosti, pa se on radije kuša konstituirati iz manjka, iz različitih viđenja i (tuđih) pogleda, koji se osjećaju kao trpnja, nelagoda, a ne radost intersubjektivne komunikacije.

Ako bismo trebali odrediti temeljne teme Bigina pjesništva, one bi se mogle naznačiti trima semantičkim poljima. Prvo je ono što otkriva *vid* (viđenje, gledanje); riječ je o vanjskoj pojavnosti svijeta, njegovih predmeta, biološke datosti prirode, urbana prostora, i dakako viđenja sebe. Drugo, *dodir* s izvanjskim, koji konzekventno provocira doživljajnu sferu subjekta, iskustvenost dakle, što, opet, sa svoje strane provocira kognitivne radnje, „komentare”, nerijetko emotivnoetički obojene. Treći segment tematskog i semantičkog polja je *jezik*, riječ, s jedne strane kao nedoraslosti spram svijeta, a s druge strane kao „uprljanosti” svijetom.

Napomenuto je da bi se zbirka *Sjenka na uzici* (2009.) mogla motriti kao svojevrsna sinteza Bigina pjesništva, i temeljnim tematskim sindromom, posebno okrenutosti nutrini, i tehnologijom, tekstnim materijalom (drugi stih, blagolagoljivost, zapravo narativnost), te sviješću o riječima, u smislu kako, i u smislu funkcije. Čitav je prvi ciklus – *Bijele riječi* – tematski tome posvećen, ne samo kad je riječ o mjestu proizvodnje jezika, nego i analogije tijela i jezika, kao i proizvodnje „mjesta”, krajolika jezikom „izjednačavajući” se s predmetnošću svijeta (*Bijele riječi*). Zapravo, jezik kao „bijele riječi” jest neispisana/neizrečena mogućnost svijeta. U ovoj se zbirci subjekt konstituira „odpozadno”, što znači *tragovima* koje je ucijepio u ono što je prošlo, dogodilo se ili doživjelo (*Vratim li se, Na način moje manje*), pa se na taj način i vremenska dimenzija uočljivije nameće kao nezanemariva. Ona zapravo priprema moduse realizacije bića. No, subjektu, kao i u ostalim Biginim zbirkama, prijete strah, strepnja (*Dan je oblačan*), konstitutivno nerazlikovna izgovorivost (jezikom), što znači svojevrsna unifikacija, pa je to jedno od ponajvećih načina ugroze, te je, iz toga, jasno podrijetlo zebnje.

Krajolici, koji se učestalije pojavljuju kao motivska građa, i to različiti inozemni toposi, po naravi bi trebali „otvoriti” biće, no oni ga naprotiv „zatvaraju” u „razgovore s ljudima / kojih pored mene nema” (*Anđeo brzine*). Pače, i domaći se urbani prostor (Zagreb) doživljuje kao agresija na tijelo, kao onaj prostor koji mnoštvenošću briše tragove koji su lirskom subjektu potrebni da bi se konstituirao (*Zagrebgrad*). Ti su urbani prostori mjesta krajnje usamljenosti (*Novogodišnje drvce u pensionu dr. Gaber*) unatoč mnoštvenosti. Tako se osnovna kierkegaardovska „bolest” može u Bige definirati njezinim stihovima „zato me i ne čudi, / kad sam već takva, što ja u sve, baš sve, ovim svojim očima / mogu gledati, s ove ili one strane kapaka, / i što ja sve, baš sve, mogu ugledati, kad tad” (*Takva kakva sam*). Pritom se ostvaruju i njene ostale značajke – duljina stiha, „blagolagoljivost”, pogled unutra i vani, usmjerenost na osobni prostor subjekta.

Iako i ostali ciklusi zbirke koriste semantička polja „indeterminacije” svijeta i „determinacije” subjekta, „pribranoga” spoznajnom kategorijom (viđenja), subjekta koji se zbog navedenih značajki često nadaje kao „privid”, „napuštanje sebe” (*Ispod površine dana*), središnji ciklus zbirke – *Vodila sam svoju sjenku na uzici* – usmjeren je na, inače, Biginu fundamentalnu pjesničku opsesiju. Prvo, obvezu i dužnost pogleda, „kojemu je dato da prepoznaje / i ucrtava ono što vidi” (*Dvije figure i brijeg*), dakle da vidi takovrnost i takobitak svijeta u njegovoj neposredovanoj fenomenalnosti (*Žižak pogleda*). Zato će doći moć jezika u pitanje, jer ne može neposredovano „odraziti”. Drugo, otpornost s/tvarnosti svijeta i njegove naravite intencije da ostane „kod sebe”, a ne da se sakrije u tuđem pogledu, u smislu posebna viđenja, timačenje (*Izdaja malih stvari*). Treće, subjekt se, poradi „svojevoljnosti” s/tvarnosti, često nalazi u situaciji i poziciji „sjenkovitosti”, prozirnosti, zrnastosti, drugotnosti, to jest u poziciji onog ontološkog statusa koji mu ne jamči niti cijelost, niti homogenost, niti dosljednost, mada je pritom skoro stalno nazočna svijest o tome da se „ne dam zastrašiti sitnim bićima koja stajuju svesvud” (*Putanjama potke*). Tu je očiti hijazam, s jedne strane, između mogućnosti perceptivnih akata svijesti, gotovo po modelu huserlijanske intencionalne svijesti, pa čak i u doslovnom smislu „zu den Sachen selbst”, i vitgenštajnovske moći jezična „obuhvata” svijeta. U tom „cijepu” je i uklješten subjekt, pa se postavlja pitanje kako subjekt dovesti „do sebe”, što i jest temeljna preokupacija Bigina. Ako je prva značajka, fenomenalnost, bila na tragu Dragojevića, druga, sitna bića, na tragu su mihalicevskom. Takav status subjekta dokazuje da se kartezijskim umom ne da homogenizirati, harmonizirati, pače ni ocjeloviti subjekt, a da se pritom ne investira doživljajna sfera, koja svijet prima drugačijim modusima (tijelom).

Pjesništvo se Vense Bige dadne okarakterizirati slijedećim naznakama. U sferi tjelesnosti i u sferi duševnosti, u sferi etičnosti i u sferi emotivnosti, ono je neoegzistencijalistička potraga na izgubljenim humanim vrijednostima. Ono traga za konstituiranjem subjekta

prije svega iznutra, koje kao sebstvo „prikuplja” i izvanjsko, ako ga je ono u stanju konstitutivno suodrediti. Subjekt je na taj način Bigin ucijepljen između fenomenalnosti svijeta, u njegovoj različitoj pojavnosti i otpornosti, s jedne strane, i brige za ontološkom puninom bića, s druge strane, koju priječi nepovjerenje i „izdaja” s/tvari, pa je on (subjekt) egzistentno preplavljen zebnjom i strahom, a psihološki pak „pervertiranošću” svijeta.

Cvjetko MILANJA

Uz šezdesetu obljetnicu rođenja Đuse Šimare – Pužarova (1948.- 1992.)

Đuro Šimara-Pužarov tragična je i nedovršena pjesnička priča među Hrvatima u Mađarskoj. U književnost je ušao 1989. godine zbirkom stihova pod karakterističnim naslovom „Stojim pred vama”. Zbirku je izdao „Demokratski savez Južnih Slavena u Mađarskoj”, uredio Živko Mandić, a vrlo kvalitetno ilustrirao István Nikodémisz Berényi. Kao nakladnik navedeno je poduzeće za izdavanje udžbenika „Tankönyvkiadó”, biblioteka *Dunav*, Budimpešta, 1989. Recenzent zbirke bio je Đuro Franković. Njegova recenzija nije objavljena kao predgovor ili pogovor, dakle, unutar knjige, već je objavljen ulomak recenzije na hrvatskom i mađarskom jeziku na unutarnjim klapnama korica.

Nakon pozitivnog prijema književne kritike (npr. Stjepan Krpan: Stihovi na narodnu, legenda i zbilja, „Vjesnik”, Zagreb, 15. rujna 1989.) očekivao se uspon nove pjesničke osobnosti. Na žalost, desilo se nešto nepredviđeno. Knjiga „Stojim pred vama” nikada nije došla do čitatelja. Negdje se izgubila. Negdje u socijalističkim, činovničkim ladicama. Da li namjerno ili ne, ostaje za istražiti književnim povjesničarima. Na sreću, sačuvano je nekoli-

ko primjeraka. Među njima i jedan u mojem vlasništvu. Kome to mogu zahvaliti više se ne sjećam. Ovakvim nemarom prema knjizi – prvijencu jednog pjesnika, što za njegov razvoj imam veliko značenje, bio neugodan je udar na autorovu samosvijest. Kako na psihološkoj razini tako i u percepciji djela. Tim više što je bila riječ o bolesnom i osjetljivom mladom čovjeku. Drugo izdanje knjige „Stojim pred vama” nije se pojavilo. Onaj koji je skrivio uništavanje prvog izdanja, svoju grešku nije ispravio. Đuro je u svemu tome bio bespomoćan. Bio je bolestan, daleko od Budimpešte i centara odlučivanja, dakle nije imao šanse spasiti knjigu.

Đusin prijatelj i suzavičajnik Đuro Franković javlja se kao recenzent u njegovoj drugoj zbirci „Djeci a ne samo...” Izdavači: „Mladost”; Klub „August Šenoa” i Savez Hrvata. Urednik izdanja bio je Ivica Đurok, dok je naslovnu stranicu uredila Marta Đurok. Franković je zbirci napisao predgovor pod naslovom „Uz malo riječi”.

Godine 2001. Đuro Franković u vlastitoj izdavačkoj kući „Frankovics és Társa Kiadói BT” objavio je treću Đusinu knjigu pod naslovom „Još uvijek stojim i snivam. Izabrane pjesme”, Pečuh, 2001. Mojoj malenkosti pripala je čast izabrati stihove za ovu knjigu i napisati predgovor.

Premda se u navedenim knjigama našlo dobrih pjesama, one su objektivno gledajući ispod razine prve zbirke i šteta je što prva zbirka nije ponovljena, a onda iza nje objavljene navedene zbirke. Stanovita stagnacija kod pjesnika Đuse Šimare-Pužarova shvatljiva je ako se ima uvid u njegov privatni život i rad. Naime, još 1981. dr. Petar Milošević, pripadnik srpske narodne manjine u Mađarskoj koja je tada činila cjelinu s hrvatskom i slovenskom manjinom u državnoj udruzi „Demokratski savez južnih Slavena u Mađarskoj”, napisao je o Đusi sljedeće: „Poezija Đuse Pužarova je, kao Džuretinova, u pravom lirskom smislu subjektivna. (...) Što se pesničkog iskaza tiče, slobodan sam reći da Pužarovu u celokupnoj našoj poeziji posebno mesto obezbeđuje njegova sposobnost u stvaranju pesničkih slika.” (P. Milošević: Zbornik i album naše poezije. Đuro Šimara-Pužarov, „Narodne novine”, br.

15, Budimpešta, 10. 4. 1980., 2.) S navedenom ocjenom složio se u principu i pisac ovih redaka. Naime, ja sam u svojoj knjizi „Suvremeni tokovi u pjesništvu Mađarskih Hrvata” (Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1991.) pjesništvo Đuse Šimare-Pužarovog stavio u šestu etapu stvaralaštva hrvatskih književnika u Mađarskoj od Prvog svjetskog rata do najnovijih vremena. Tu etapu nazvao sam „Etapla traženja suvremenih pjesničkih izraza”. Po meni ona je započela objavljivanjem Gujaševe zbirke „Povratak u Podravinu 1977. godine”. Postavio sam tezu kod koje stojim i danas, da zbivanja u književnosti nisu odvojena od društveno-političkih procesa poglavito kada je riječ o manjinskim književnim stvaracima. Godine 1978. došlo je do stanovitog poboljšanja u položaju hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj. Podsjećamo, da je to vrijeme vladavine komunističkih stranaka i u Mađarskoj i u Hrvatskoj, dakle političkog jednostranačja i ideološkog jed-noumlja. Tezu o poboljšanju položaja temeljio sam na činjenici što je mađarska Partija omogućila kvalitetniji kontakt manjinskih intelektualaca s intelektualcima u matičnome narodu. Npr. istaknuti partijski dužnosnik dr. Ferenc Hertzeg napisao je u glasilu tadašnjeg DSJS-a, u travnju 1982. sljedeće: „Kontakt sa socijalističkom kulturom matične nacije isto tako pomaže razvoj i spokojno opće osjećanje pripadnika narodnosti. To je korisno i za većinski narod, jer narodnosti upravo s ispunjavanjem ‘uloge mosta’ upoznavaju svoju matičnu naciju s vrednotama većinskog naroda.” („Narodne novine”, br. 17, Budimpešta, 29. 4. 1982,3).

Uz Đusu Šimanova u navedenoj etapi prepoznao sam i sljedeće autore: Đuru Frankovića (r. 1945.), Jovanku Tišler (e. 1948.), Anku Bunjevac (r. 1950.), Vinka Marjanovića (r. 1951.) i Ladislava Gujaša (r. 1960.). Na žalost, neki među njima odustali su od književnog rada.

Prof. Stjepan Blažetin u studiji „Književnost Hrvata u Mađarskoj od 1918. do danas” (Matica hrvatska, Osijek 1988.) o Đusi Šimari-Pužarovom piše: „Na književnoj sceni Đuso Šimara-Pužarov pojavljuje se već 70-ih godina, ali tek antologijom *Gde nestaje glas*

istupa snažnije. Sve pjesme i spomenute antologije naći će svoje mjesto i u prvoj zbirci autora pod naslovom *Stojim pred vama*. (...) Poezija Pužarova ne pokazuje znakove evolucije. Odmah je našao vlastiti izraz koji više nije mijenjao presudno. Od njegovih prvih pjesama do posljednjih možemo pratiti fragmente jednog te istog govorenja, poglavlja jednog lirskog dnevnika, ‘pesničkog životopisa’ – kako to imenuje P. Milošević, koji je upravo zbog toga obilježen ispovjednim tonom. Svaki tekst stoga polazi od lirskog subjekta, a okolnim svijetom bavi se utoliko, ukoliko je to u vezi s njime. On ne postavlja pitanja koja se tiču društva, zajednice ili hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj kako to čine predstavnici starije generacije, odnosno, točnije, postavljena pitanja tiču se svakoga čovjeka (tako i društva i zajednice itd.) jer su fundamentalna. Pužarovljeva poezija – nastavlja Stjepan Blažetin – premda motivirana, katkad pomalo narcisoidno, skoro isključivo vlastitim položajem, ipak, zahvaća općeljidske probleme dotičući, možda i nesvjesno, ontološka pitanja. Svijest o stalnom prisustvu smrti, život ispunjen bolju, neizživljena ljubav i gubitak majke ostavlja prazninu i samoću koju lirski subjekt samo na trenutke uspijeva premostiti.”

Stjepan Blažetin u podrubniku navodi riječi Petra Miloševića: „U poimanju prosečnog čovjeka bolest je anomalija, prestup, izgred iz ‘normalnog’ koloseka zdravog života, nešto prelazno. Za takvo poimanje život je nešto apsolutno i prvobitno. Za Đusu Pužarova, od ranog detinjstva i bez šanse bitne promene, bolest je konstantno, dato, ‘normalno’ stanje, na samom rubu smrti, dakle bolest kao varijanta smrti, koja je ustaljena. U toj perspektivi život je relativan, slučajan, postoji samo kao alternativa. Ovu opštu apstraktnu istinu iz apokaliptičkih, proročkih i filozofskih knjiga, Đuso Pužarov doživljava kao privatnu životnu sudbinu, i kao jedinu suštinu svoga života. Na tom stepenu su, u intimnoj sferi, važne samo suštine; njih nema mnogo ali one su sve” – zaključuje Petar Milošević. („Život kao alternativa, Ogledi i kritike”, Biblioteka *Dunav*, Budapest, 1991; 78.) Navedenim tvrdnjama dr. Miloševića ja sam iznio nešto

drugačije mišljenje, što navodi i prof. Stjepan Blažetin: „Ovaj pristup dovodi u pitanje Đ. Vidmarović te u svom tekstu naglašava upravo nadindividualne kategorije Pužarove poezije.” Zatim citira moje riječi: „Ne bih se složio s mišljenjem da osobne nedaće određuju njegovo pjesništvo. Ljudska osobna drama može biti velika, ali ako nije estetski oblikovana i misaono transponirana u općevažće iskustvo, tada ona postaje običan govor pojedinca koji, kao takav nema ništa bliskoga s iskonskim poetskim govorom.” (Đuro Vidmarović: „Životna bol kao tajna”, Narodne novine, br. 43, 25. listopada 1990.)

Prof. Stjepan Blažetin daje zanimljivu objekciju različitih polazišta dr. Miloševića i mene. Njegova tvrdnja je sljedeća: „Premda spomenuti autori zapravo polaze sa suprotnih stajališta zaključci njihovih interpretacija ne razlikuju se u bitnim crtama. Valja napomenuti kako je i sam Pužarov dao povoda za biografsko tumačenje njegove poezije. ‘Prijatelji mi često predbacuju da su moje pjesme pune pesimizma. To je donekle i istina. Ali treba imati na umu i razumjeti da sam ja mnogo patio od bolesti, zato sam se između ostalog na početku tako podrobno taknuo baš ovih teških momenata u svome životu koji su ostavili crne slike u meni.’” (Ernest Barić: „Razgovor s Đusom Š. Pužarovim”, Narodne novine, br. 52; Budimpešta, 23. prosinca, 1971.)

Danas, toliko godina nakon objavljivanja navedenih kritika ostajem na stanovištu da smo svi troje bili u pravu. Đuso Šimara-Pužarov piše poeziju autobiografskog karaktera, ali u isto vrijeme u dijelu svoga stvaralaštva uspijeva se uzdići (svjesno ili nesvjesno, ostaje za istražiti!) iznad osobne sudbine i reagirati kao pjesnik koji dijeli sudbinu cijelog čovječanstva. Stjepan Blažetin je uočio moment na koji sam ukazao kako bih osnažio svoju tezu, a to je činjenica da se kod Pužarova lirski subjekt poistovjećuje s Kristom. Time se pronalazi ključ za njegovu ljudsku poziciju, a patnja o kojoj piše dobiva svoje eshatološko određenje. Prof. Blažetin u navedenoj studiji ovu tvrdnju nije uvažio: „Smatramo kako ove riječi Vidmarovića ipak treba uzeti s određenom rezervom jer se one ne mogu protegnuti na cjelokupnu poeziju Đ. Š. Pužarova.” Prilika

je da se složim s ovom tvrdnjom. Doista, ove se riječi ne mogu protegnuti na cjelokupno Pužarovljevo stvaralaštvo. Stoga sam mišljenja iz današnje perspektive da neke pjesme iz ostavštine Đure Šimare-Pužarova nije trebalo objavljivati. Zapravo, trebalo je još u vrijeme njegovog života s njime raditi na rukopisu i ukazati mu na slabosti pojedinih pjesničkih uradaka.

Đuso Šimara-Pužarov je život doista proveo kao invalid i kao bolesna osoba. Ali nije u tome jedini. Bolestan je gotovo cijeli život bio i Josip Gujaš-Đuretina. U Hrvatskoj bolest je obilježila stvaralaštvo velikih pjesnika kao što su: Đuro Sudeta, Ivo Lendić, Nikola Šop, itd., a da o osobnim dramama pojedinih pjesnika i ne govorimo. Riječ je, ne toliko o autobiografskim pojedinih stihova, već estetskim dosezima koja postiže autor u svojim pjesničkim cjelinama. Ondje gdje je Pužarov osobnu bol prisposodobio Kristovoj boli, tamo gdje je svoje stradanje i životne tegobe osmislio uz pomoć Krista i projicirao u eshaton, stvorio je estetski relevantne književne uratke. U dijelu ostavštine, koliko sam uspio pročitati, pada u oči činjenica da je bio preosoban. U pjesmama u kojima je razinu svoje poetske imaginacije ograničio na neartikulirane i neobrađene dnevničke zapise, njegova je poezija slabije vrijednosti. Međutim, u ovoj cijeloj konstelaciji ne bi se smjela izbjeći činjenica prostora i vremena. Đuso Šimara-Pužarov piše kao pripadnik arhipelaški locirane i subetnički rasuđene nacionalne manjine. Njegovo obrazovanje nije bilo na razini književne potrebe. On je završio gimnaziju na mađarskom jeziku 1968. godine, a nakon toga zaposlio se u građevinskom poduzeću u Pečuhu. Prema tome, na jezičnoj razini on je ponio u život materinski govor, odnosno, idiom svog rodnog sela Gornji Martinci. Vrijeme u kojem sazrijeva kao pjesnik nije bilo pogodno za hrvatski jezik u Mađarskoj. Štoviše, unitarizacija jezika na srpsko-hrvatskoj podlozi bila je na razini državne politike. Trebalo je snage i istrajnosti naučiti hrvatski kao književni jezik i k tome ostvariti književnu razinu njegove uporabe. Koliko je to bilo naporno i delikatno kazuje primjer Josipa Gujaša-Đuretina koji je cijeli svoj književni opus napisao na čudnoj mješa-

vini srpskog i hrvatskog, pomiješanog s lokalnim materinskim dijalektom. On je vjerovao da je taj jezik kojim piše hrvatski i s te strane ne može mu se i ne smije ništa spočitavati. Da je doživio vrijeme nakon 1990. godine siguran sam kako bi bez velikih poteškoća, i emocionalno i racionalno, književno stvarao na hrvatskome jeziku.

Čimbenik koji, također, treba neprestano uvažavati jest ograničenost objektivnog svijeta u kojem živi manjinski pisac. Sama činjenica što stvara na jeziku koji ima malu recepciju s književnog aspekta, koji mu nije primaran u društvenoj komunikaciji jer je sveden na obiteljsko općenje, izaziva pozornost i zaslužuje pohvalu. Ta činjenica upućuje na unutarnje slojevite i složenije elemente etničkog identifikacijskog koda, pri čemu se jezik javlja kao jedan od bitnih sadržaja te samosvijesti i samobitnosti.

Đuso Šimara-Pužarov je prema tome bio trostruko hendikepiran. Bio je invalid i bolesnik, bio je pripadnik manjine s problemima subetničke identifikacije i bilo mu je uskraćeno učenje i usvajanje književnog jezika vlastitoga naroda. Tome dodajmo i potpunu odvojenost od književnih tijekova u matičnome narodu.

Teme koje je pokušao otvoriti ili je otvarao Đuso Šimara-Pužarov, kao npr. govor o pravdi, miru, jednakosti, teme su njegovog naraštaja. Po njima on je bio dio vremena u kojem je živio, totalitarnog režima u kojem su te teme bile ideali za slobodoljubive ljude. Pužarov je znao stvoriti pjesničku sliku. Upravo stvaranje takvih slika ukazuje na njegov iskonski poetski senzibilitet. Pri tome približavao se refleksima slikara. Nadalje, Pužarov je volio prirodu i rodni krajolik, volio je tradicije svoga naroda. On je poznao hrvatsku narodnu poeziju svoga kraja. I na kraju, Đuso Šimara-Pužarov okušao se i kao prevoditelj. O tome svjedoče prijevodi Gujaševih pjesama objavljenih u dvojezičnoj zbirci „Iverje/ Forgácsok”, izdanje „Mladosti” i Hrvatskog kluba „August Šenoa”, Pečuh, 1991. Predgovor ovoj zbirci napisao je dr. Ernest Barić.

Na književnoj kritici i povjesničarima hrvatske književnosti u Mađarskoj leži zadaća detaljnije raščlambe pjesničkih dosegā Đuse

Šimara-Pužarova i objavljivanje pomno odabranih stihova iz njegove cjelokupne ostavštine. Sve do tada, poglavito zbog gubitka prve knjige, njegovo će stvaralaštvo biti nepotpuno i djelomično obrađeno.

Đuro VIDMAROVIĆ

Beatifikacija profita i iluzije „vječovjeka”

Mirko Vidović: *Svoj i kad nisi*, Vlastita naklada (Biblioteka Advocatus diaboli, knj. 3), Grubišno Polje, 2009.

Već u proslavu, u formi kraćeg eseja, autor ovog romana uvažava budućeg čitatelja te mu se pokušava približiti otkrivajući mu svoj društveni svjetonazor. Kao u ranijim svojim romanima Mirko Vidović nemilice baca pogled na dio suvremene svijesti našeg života koji se prije svega odnosi na projekte bogaćenja, privatizacije i na ona pitanja koja zadiru u načine na koji se aktualizira hrvatska zbilja. To je sredina u kojoj nas kamere snimaju danju i noću, u kojoj se gomila ekstraprofit te se takvo ozračje može opisati samo s fantastičnim primjesama, budući se fantastika nemilice integrira u stvarni život. Za takvu novu zbilju, život i ljude, Vidoviću ponestaje riječi te će stvarati neologizme (kovanice): vječljudi ili vječovjek (s obzirom na vječnost) ili pak introbot (inteligentni robot), zatim bigmatrijarh, vječface, i vječholokaust (genocid protiv vječljudi). Pisac osjeća i piše o živom i tjelesnom čovjeku koji je u interakcijama s kapitalističkom liberalizacijom zadobio neminovno nove attribute svrha kojih su zaglupljivanje i zabluda zadobili istaknuto mjesto. Po vlastitom priznanju, pred nama je angažiran pisac koji bez natruha ideoloģičnosti hrvatsku socijalno društvenu zbilju naziva, ne bez ironije, snoviđenjem ili oživotvorenim bajkama. U tom smislu ovaj je roman, u idejnoj posta-

vi, svojevrsni nastavak ranijih Vidovićevih romana te ćemo uskoro moći govoriti o trilogiji ili tetralogiji.

Autor i nadalje poseže za sličnim stilskim prerogativima koji mu služe da se nešto kaže i između redova. Prije svega to je složena slikovitost: „Po stropu je skupljao djeliće vlastite intimе”, „...znao sam da ona s mokrim jezikom tanca...”. Dakle, poigrat će se s jezikom koji za njega nije samo puko i ogoljelo komunikacijsko sredstvo već i ukras, doduše dobrodošao i koji neće zasmetati osnovnim pravcima priče. Glavna os radnje romana odvija se u interakcijama na pozornici stvarne Hrvatske na kojoj se pojavljuje: šverceraj, prsti politike, prekupci, lažni partijci i tajni prekupci, korupcija i sva stečena bogatstva privatizacijom. Profit, za Vidovića, nema ljudsko lice te se čak govori o njegovoj beatifikaciji. On je imun na zdravlje, vjeru i nacionalnost kao i hipotekarni krediti, bogaćenje, korupcija, mito i sumnjiva većinska vlasništva. Autor zna što je to partija, a što politika, a da opet ostane izvan utjecaja tih mehanizama, dapače, on će ih postupno kritički demaskirati. Njegova je nakana, između ostalog, da prodrma one koji nemušto i s kriminalnim nakanama vladaju hrvatskim gospodarstvom u kojemu se akumuliraju goleme vrijednosti i gdje privrednici manipuliraju društvenim novcem. Sredina je to u kojoj se glumi partijac, a živi vjernik pa će tako podvojeno društvo iznjedruti i podvojeni moral.

Roman je pisan u prvom licu (u Ich-formi) i kao da nam se već time iznose sve karte na stol. Autor (stanoviti „xy”) neprestance komunicira s čitateljem i autoritativno vlada sadržajem kao sveprisutni pripovjedač koji plete fabulativnu i kompozicijsku mrežu, računajući na glavne likove: Željku (suprugu Željku ili Galu), koja je, naravno, požudno poželjna, zatim dvoje djece te vanbračni sin Marin i njegova supruga Zora (Cvjetak – djeva). Pojavljuju se još i naratorovi prijatelji – veterinar Medo i Đurica. Ljubavni se trokut ili četverokut čini pogodnim terenom da se iskaže tehnologija funkcije tijela i tehnologija snalaženja u životu koji idu ruku pod ruku

na istoj strukturalnoj mapi ili mreži pripovijedanja. Miješa se sladostrast pisanja i želja za društvenim angažmanom. Opisi tijela (i ženskog i muškog), udvaranja, erotsko seksualni zov i vab, tema oplodivanja i vječnog života, užitka, libida, ljubomora, spola i u sklopu toga pitanja bigamije – snažne su dionice u ovom romanu, iako i nadalje bez skarednih prekoračenja. No, nije riječ o autobiografiji već o fikcijskoj realizaciji bogatog životnog iskustva i inteligentnom odčitavanju mnogih znakova hrvatske suvremenosti. Prati se čovjek s donedavno pristojnom plaćom, a sada odjednom i s prvim milijunima na kontu u banci. Čovjek koji više nije onaj prijašnji čovjek. Glavni junak, bogataš, opisuje svoj porodični i poslovni život, posebice onaj u interakcijama sa sinom Marinom (koji je upravo stupio u svoj treći brak) i njegovom ženom Zorom, odnosno Cvjetak-djevom spram koje ima snažnu erotsku fantaziju. Vidović može zagolicaliti mušku maštu te će jedno poglavlje biti naslovljeno: „Zmija otrovnica u snahinim gaćicama”. Erotsko seksualni snovi, snovi o reinkarnaciji i neki drugi („Ja – reinkarnacija Leonarda da Vinci”, „Crna kavica s Julesom Verneom”) žele prodrijeti u podsvijest gdje vidno polje prestaje biti zrcalo i postaje ekran mogućih zbivanja.

Fantastične pasaži djeluju kao autorove aplikacije koje pojašnjavaju zamršeni život koji nipošto ne završava samo tijelom i kožom već i robotikom te znanstvenim saznanjima ne bi li se postigla vječnost i besmrtnost, iako, autor dobro zna da je vječnost samo Božja. Genealogija čovjeka, po Vidoviću, teče kroz rođenje, užitak, potomstvo i smrt. U klimaksu ovoga romana, koji u sebi integriira imaginarni i stvarni prostor, u prstenastoj sižejnjoj postavi, kao u romanu lika (budući jedan lik dominira strukturom i ostvaruje jedinstvo) autor iznosi parametre očovječenja te još jednom dokazuje koliko mu je blizak, ne samo personalni roman, već i roman esej, ponekad potpomognut i glosama: „civilizacijski napredak stvara civilizacijski sumrak”. Vidović se na neki način protivi poetizaciji proze građanskog života, upravo egzaktnim, ponekad prirodnoznanstvenim opisima koji

se uz klasičnu tehniku pripovijedanja protiv dehumaniziranja. Pisac (auktor), otvoreno (autoreferencijalno), u nekoj konfliktnoj tekstualnoj situaciji, prekida naraciju i zaključuje: „opet mi se netko miješa u tekst”. On na taj način kritički ustaje protiv neljudskog (nehumanog) pa čak i protiv mogućnosti kombiuniranja s novim tehnologijama. Svaku rezignaciju i bezizglednost on želi razriješiti.

Sve se odvija logikom nužde, one koju dobro poznaje autor, odnosno voditelj glavnog junaka kroz istinu njegova postojanja u svijetu. Pisac posjeduje duhovne oči istraživača vlastitog otvorenog života te će time nadilaziti male spoznaje o tom i takvom svijetu, a inače ugrurirati društvo bez predrasuda i kako sam kaže: „bez podjele na naše i njihovo”. Vidović je svjestan vlastitog položaja u građanskoj sredini, zatim i u svojoj obitelji, ali ne želi prihvatiti stvarnost kao stvarnost, odnosno, neposrednu identifikaciju sa stvarnošću, stoga se njegov pripovjedački pristup temelji na razmatranju kategorija nestvarnog kao stvarnog (to su ujedno elementi fantastičnog), iako, nema distanciranja od poznatih motrišta, pa i kada je riječ o pararnaravnoj znanosti. „Tvrđio sam i tvrdim, tipičan sam tip tendencija”, piše na jednom mjestu, i ne samo zato, ovaj je roman zaista tendenciozan s obzirom na iznesene stavove. Riječ je, napokon o romanu neiscrpnih spoznaja o svijetu, o romanu koji bi trebao pružiti spokoj našem srcu, ali i ljudskost onome što svakodnevno umire u nečasnom svijetu.

Sead BEGOVIĆ

Dvije cure i sjekira, o dečku da se i ne govori

Marija Stuart
– predstava HNK u Varaždinu

U Zagrebu postoji mjesto gdje slijepci mogu gledati umjetničke slike. Na cimeru galerije, prepoznatljivi gospodin i pas, crno-

bijeli crtež, varijanta Kraljevićeva ulja, onima koji vide pokazuje na koji je način prilagođeno ono što će omogućiti umjetnički doživljaj onima koji ne vide. (Mislim da bi nam se ipak bolje bilo koncentrirati na friškoizumljene bi-oničke oči.) Zašto počinjem ovim?

Varaždinska *Marija Stuart* je prilagodba. Gošća dramaturginja vješto je napravila domaću zadaću sažimanja petočinke na satipolnu nisku prizora, iskusan je redatelj logično postavio ono što je ostalo od izvornika, scenograf je elegantno pokazao prirodno stanište za *trauerspiel* a glumce otprije poznamo kao talentirane i prihvaćene... ipak, kad pomislim na ono što se zna o *Mariji Stuart* i *Mariji Stuart*, predstava me trpklo sjeća spomenute slike.

A možda je baš to bilo potrebno?

A možda je baš sve bilo nepotrebno?

Zamislimo se malo.

Thomas Carlyle (*Život Friedricha Schillera*, 1824.) piše o *Mariji Stuart* kao djelu koje nas ne bi trebalo dulje zanimati. Tvrdi da tema prezentirana takvim slijedom događaja danas već pomalo postaje „trite” – nešto „izlizano”, „sparušeno”, „neoriginalno”, „stereotipno”, „zastarjelo”... istim putem dalje, samo naprijed. K tomu: „Tjeraju nas da volimo junakinju i da joj oprostimo; ona je lijepa, nesretna i ponosita”, pa premda je „dijalog ukrašen mnogim ljepotama”, „uz obilje dokaza da je autor genij, ova tragedija postiže razmjerno slab učinak, naročito na Engleze”. U kritici iz *Vijenca* (od 8. listopada 2009.) autor tvrdi da Schiller „kao istinski veliki dramatičar (...) ne staje ni na čiju stranu”, ali to jednostavno nije tako; Englezi će uvijek Schillerovu Elizabetu doživjeti kao uvredu nacionalnom ponosu, a Škoti, ako su imalo realni, posramit će se kovanja u zvijezde svoje nesretne vjetropirke. Povijesna je priča daleko pravednije pokazana u tv-miniseriji *Gunpowder, Plot & Treason* (BBC, 2004.) ili u knjizi Stefana Zweiga (1935.)...

Eto mjesta za pitanje: komu je do povijesne priče?

Sjećam se jednog ne tako davnog TV *Dnevnika*. Anketa, pred kamerom se redaju Zagrepčani, snimani su kraj Tomislavova spomenika; odgovaraju na pitanje tko je bio prvi

hrvatski kralj. Da su barem znali tradicionalnu „istinu” – konjanik im je bio pred očima... ali ne. Većinom, ljudi inteligentnih i profinjanih lica smješkali su se u neugodi, čak i rijetko izgovoreno „točno” ime slijedilo je nakon oklijevanja. Drugi primjer: jedan još manje davni *Milijunaš*; osoba koja poučava dječicu hrvatski (pa valjda i hrvatsku književnost) povezuje „porod od tmine” sa Zoranićem (unatoč ponudenu Gunduliću). Iste večeri, odmah nakon *Milijunaša*, u emisiji *Dossier. hr.* ozbiljan kandidat za predsjednika izgovori da je Prvi svjetski rat započeo 1918. godine (srećom se odmah ispravi) i da Dan pobjede slavimo – osmoga kolovoza (ispravi ga novinarka). Treći primjer, najtješnje vezan za najnoviju hrvatsku *Mariju Stuart*: u programskoj knjižici, Nepoznat Netko piše (prepisuje?) da je praižvedba održana u Weimaru 1801. godine. Grad je pogodio; no, točan je datum – 14. lipnja 1800. godine, što je zanimljiv podatak u vezi s onodobnom proizvodnjom predstava, jer je rukopis dovršen 9. lipnja iste godine... a 1801. godinu važno je spomenuti zato što je (u travnju) komad objavio ugledni tbingenski izdavač Cotta.

Da ne bi bilo zabune, mislim da je sumnjivo poznavanje povijesnih činjenica, točnije, nesumnjiv nedostatak zanimanja za povijesne činjenice širom svijeta rasprostranjen jad. A ipak, u velikim se nakladama širom tog istog svijeta objavljuju povijesni romani; dapače, kao popularan žanr postoji tzv. *alternativna povijest*.

Pa se zato vratimo povijesnoj priči.

Do varaždinske publike, ona je došla nakon više od jednog prilagođavanja. Schiller, svojedobno profesor povijesti (na jenskom sveučilištu), autor nekoliko povijesnih drama i dva, danas bismo rekli, publicistička djela o političkim zbivanjima iz prošlih vremena, ni u snu nije mogao predvidjeti postmodernistički nehaj prema utvrđenoj ili barem naslućenoj istini; on je poznate podatke mijenjao u želji da napravi bolji kazališni komad, ali da u glavnim crtama ipak sve štima. Ni govora, dakle, o nekom ranom djelu žanra alternativne povijesti, gdje se baš ono glavno mijenja (npr. Hitler dobije rat). Selemova ekipa ima drugačiju listu prioriteta ciljeva i metoda, što

je posve legitimno i ne mora biti neučinkovito – naprotiv.

Riječ je, podsjetimo se, o posljednjoj fazi života Stuartove. Potkraj rujna 1586., nakon dva decenija premještanja iz dvorca u dvorac, za Marijin kućni pritvor odabran je Fotheringhay. Sudili su joj sredinom listopada iste godine; tada je donešena presuda. Smaknuće se održalo u srijedu, 8. veljače 1587., s početkom u osam ujutro, u velikoj dvorani (od cijele zgrade, danas postoji samo jedan gotovo posve srušen zid). Autor tragedije kao glavnu formalnu radnju bira Elizabetino oklijevanje da preuzme odgovornost i potpiše dokument, što je svakako zgodna građa za punokrvan dramski lik & satelite. Međutim, u Schillerovom dojmu o dramskom unutar izabranog segmenta povijesne priče, glavna uloga nije Elizabeta, nego Marija. Nju on, premda Škotska od 29. srpnja 1567. ima zakonitoga kralja, smatra škotskom kraljicom; crta je posve u skladu s njezinom izjavom (pismo Pauletu, listopad 1586.): „Kao grešnik, uistinu sam svjesna da sam često uvrijedila svoga Stvoritelja i molim Ga da mi oprost, ali kao kraljica i suveren, ne znam ni za kakvu omašku ili krivnju zbog koje bih ikome ovdje dolje [na Zemlji] trebala položiti ikakav račun.” Ta je žena klečala pred krvnikovim panjem recitirajući psalme; kad su je razodjenuli, ispod crne gornje haljine pokazala se odjeća crvene boje, liturgijske boje mučeništva. I, kao mučenicu svoje vjere doživjela ju je cijela onodobna katolička Europa. U mladosti, bila je Mary daleko od svakog fanatizma, čak ni bigotna, tolerantna prema protestantima i, prije svega, do autodestrukcije sklonija svjetovnim veseljima. No, kad netko u zatočeništvu provede pola života, nije čudo da se na taj načni promijeni... Spomenut ću još i ovo: papa Benedikt XIV. ozbiljno je razmišljao da je formalno proglasi mučenicom; odmah bi on to učinio, piše, da nije rusvaja s Darnleyem i Bothwellom. (Sitnica, ne?)

Premda Englezi nisu smaknuli Stuartovu zato što je bila katolkinja, nego zato što je imala ostvarivih pretenzija na englesko prijestolje, a to je pak značilo opasnost ne samo po Elizabetim život nego i po stabilnost & neovisnost Engleske, Schilleru je, očito, bila

važna vjera. (Točnije, vjere komada dva.) Možda je htio pobožnu protagonisticu jer pobožnost uključuje milosrđe, pa bi okrutna pragmatičnost mudrije političarke, nimalo zainteresirane za duhovnost, učinila antagonisticu kontrastnijom osobom.

Dramaturginja Šarić, vjerojatno u dogovoru s redateljem Selemom, koncentrirala se, međutim, posve na ovozemaljsku razinu priče. Čak ne toliko na Marijinu zabludu da potpisana abdikacija, tim više što je silom iznuđena, ne obvezuje ni na što osim na borbu za povrat krune (povijesna priča), nego na Schillerovu zabludu, da „nezakonito” smaknuta Stuartova nije odobrila Babingtonovo planiranje atentata na Elizabetu i da se azilanta ne tiču zakoni države u koju je odlučio doći. Uglavnom, kao nepotreban balast, izbačen je gotovo svaki detalj u vezi s religijom. (Nekoliko stihova o Mortimerovom boravku u Rimu i fascinaciji slikarstvom proleti u trenu. Povijesno potvrđenu pakost prije smaknuća – uskratru katoličkog duhovnika – Schiller je povukao na početak prvog čina, što je u prilagodbi postrihano. Gubici u petom činu zaslužuju zaseban esej.) Pa je tako naslovni lik korijenito promijenjen. Time je neminovno promijenjen i lik one o kojoj ovisi sudbina dame u nevolji, a i dramska situacija, te, naravno, i naš odnos prema svemu tako promijenjenom.

Marija je svedena na neku općenitodostojanstvenu heroinu koja trpi nedvojbenu nepravdu; Elizabeta je ispala odbojnim podlancem. Izvan vjerskog konteksta, a tu mislim na vjernike s obje strane rampe, to je aktantski dispozitiv partizanskog filma ili kakvog stripa o sukobljenim supermoć(nic)ima. No, ne treba, ipak, zaboraviti da, na primjer, *Ex-men* tetralogija postavlja na stol etičke probleme najblaže rečeno, ne manje važne od ovih koje nudi priča o kraljicama ne bitno manje udaljenima od današnjice & svagdašnjice...

Prilagođavanja ima još.

Već Schiller Elizabeti pripisuje antipatičnu taštinu: u trenutku kad je Leicester nagovara da se sretne s Marijom, engleskoj je kraljici najvažnije da je ljepota mlađe konkurentice nagrđena stradanjem. Pa će tako starija žena izgledati ljepšom, dakle: boljom, dakle, u svi-

jetu djela: kvaliteta = ljepota = mladost. (Kao da su manekenke. Zanimljivo. I, nije uopće bezvezno.) Schiller također Elizabeti imputira potrebu da Mortimeru uslugu potajnog ubojstva uzvрати uslugama svoga tijela (a on je, eto dodatne drame, zainteresiraniji za usluge Marijina tijela). Selem je još više naglasio Glorianinu ženstvenost – pardon: stereotip slabe žene kojoj samopouzdanje ovisi o tome koliko se sviđa muškarcima. Ona se često dodiruje s partnerima, pada im u zagrljaj, plače, hysterizira. Koketira. To bi bolje pristajalo Mariji (čak ako se i ne zna da je prije poznate afere s glazbenikom / tajnikom Rizzijem imala aferu s glazbenikom po imenu Pierre de Chastelard. Tip je smaknut 1563. godine, jer su ga zatekli u Marijinoj ložnici, a tamo se zavukao očito zato što je pogrešno shvatio ono što zapravo uopće nije pogrešno shvatio. Međutim, ženica je zavrištala, i ode glava. S Rizzijem je, izgleda, bila pametnija, ili je on bio pametniji, što nije, kao što znamo, tri godine kasnije, rezultiralo ugodnijim završetkom.) Kad se zamislimo nad obje velike ženske uloge, vidimo da se, namjerno ili ne, usplahirena Selemova Elizabeta doimlje kao povijesna Marija, a Selemova Marija kao Elizabeta kakvu zamišljamo kad zamišljamo vladaricu dostojnu tog imena. Ali, ni to nije sve.

U jednom momentu s početka predstave, Marija se u „zatvoru” okrene licem uza zid, dlanove pritisne o kulusu; u širokom luku, klizi rukama po površini. Tako napravi nekoliko koraka. Kasnije opazimo da se glumci povremeno izraze jakim stiliziranim gestama, pa dojam čudnog ponašanja oslabi. Još kasnije, i Elizabeta posve jednako „miluje” zid: obje su pred preprekom, „zazidane”. U klopci. Dodatna asocijacija: alternativci kažu, ako vam u zidu nešto kucka, lupka ili struže – javlja vam se duh. Eto što kruna (moć, vlast, odgovornost...) radi zdravim ženama: pretvara ih sablasti. Zanimljiva misao.

I scenografija, čini mi se, upućuje na tvrdnju da su Marija i Elizabeta u suštini jednake / u jednakoj nevolji. Konkretno. Pri dokazivanju (ne)povezanosti Stuartove s ubojstvom Darnleja, često se zanemaruje činjenica da se ona poslije rođenja prvog djeteta tuđila od supruga koji se raspadao od sifilisa i da

su pobačeni blizanci gotovo sigurno začeti s još ne trećim suprugom. (Te je, dakle, bila ona ubojica ili ne, svakako bila preljubnica, a to se tada & tamo kažnjavalo smrću. Schiller je, vidi se iz drame, prihvatio da je Marija kriva i za preljub i za smrt drugog supruga, ali oba grijeha smatra oprostivim.) Obrana se oslanja na tzv. *caskett letters*, *pisma iz kutije za dragocjenosti*, originali kojih su nestali pa eto razloga za sumnju. Ta slavna francuska srebrna kutija za dragocjenosti kao da je nadahnula Marina Gozzea na rješenje u obliku dvije goleme kutije koje tijekom predstave putuju pozornicom, a izgledaju kao da su, dobro, ne baš srebrne, ali kromirane ili čelične, svakako metalne, i koje daju dojam hladnog prostora tamnice (premda Mary nikad nije osjetila zatvor ni sličan, na primjer, onom danskom, kopenhagenskom, u kojem je Bothwell poludio, okovan za stup dug pola njegove visine, tako da nije mogao ustati). Te se kutije u nekim prizorima posve okrenu, da bi formirale prostor Elizabetina dvora; tada ugledamo njihovu tamnocrvenu unutrašnjost. Da su to uistinu predimenzionirane kutije za dragocjenosti, bile bi obložene baršunom ili svilom, pa bi prostor Ne-tamnice bio obilježen tkaninama kakve na dvor spadaju. No, scenograf se odlučio za premaz svjetlucavom bojom. Tako unutrašnjost Gozzeovih kutija podsjeća na svježe izrezanu utrobu ili oderano meso kakve životinje, materijal za kuharove majstorije... ili, na ostatke ratnika stradala na bojištu. Tu je, dakle, riječ otprilike o nečem što izvana izgleda hladno i sliči na stvar, a iznutra kao da bi trebalo izgledati toplo, ali ne izgleda, i sliči nečem ranjenom, ili barem ranjivom, ukoliko, živom ili ubijenom. Svakako, slika kojom se – možda – karakterizira obje žene, možda i sve žene, kao unesrećene odlukom da se bave kraljevanjem, ili bilo kakvim drugim „muškim” poslom. Možda, poslom uopće? Selem kaže (u programskoj knjižici i razgovoru za *Vjesnik* od 29. rujna 2009.) da se za tekst o Kraljicama odlučio nakon (dobrog) iskustva s dramom *Top Girls* autorice Caryl Churchill... Međutim, kostimografija ovaj zaključak dovodi u pitanje: svi su muškarci u sivom (s crvenim detaljima), Marija nosi srebrnastosivu haljinu, dok je Elizabeta u ta-

mnocrvenom. Bojama se, dakle, odredio prostor dvora i tamnice, odnosno moći i nemoći, a kutije su dvostrane zbog ekonomičnosti, a ne dodatnih značenja. Naravno da se može umovati i ovako: 1) skulirajte se, feministice, nije ovdje riječ o *top girls*, nego su svi stanovnici ovakvih dvorova osuđeni na tamnice, fizičke ili mentalne; 2) u predživotu drame, Marija je bila emotivno „crveno” biće, dok je racionalna Elizabeta bila „srebrna”; obrnuto, u prikazanom segmentu njihovih života, Marija je ljuska bivše ženke, dok Elizabeta treperi u zvjerskoj mucu svakog pristojnog neurotika koji hoće nemoguće, naime, povući pametan politički potez a ostati nevin kao dijete na sisi. (Premda se povijesna Elizabeta, vjerujem, samo bojala neprijateljskih reakcija kolega vladara. Koje su izostale, uključujući i Marijinog sina.)

Gozze je svemu dodao i nešto što sliči mrežu za gol. Nije napravljena od užeta, nego crnih traka. Ta je mreža svojevrsan zastor; između pozornice i gledališta, diže se i spušta (možda i prečesto) kao interpunkcija za prizore između kojih je potrebna promjena. Ako predstava govori o temeljno jednakim sudbinama, o ljudima koji se zapletu u mrežu vlastitih ambicija, sami sebe utamniče potrebom za moći, onda se i mrežu moglo označiti s nešto malo tamnocrvenom. (Ili nije. *Sorry.*)

Svakako, u vezi s ambicioznim ljudima, pardon, ženama, kazat ću i sljedeće. Radeći na ovoj tragediji, Schiller se dopisivao s Goetheom; najavio je nepovijesni susret Elizabete i Marije, a ugledni je kolega izjavio da „jedva čeka čuti što će reći publika kad vidi da su se dvije kurve (sic!) sastale pa si počele predbacivati prošlost.” Selem je za „dvije kurve” smislio dva stolca za ljuljanje. Kad razgovor od formalne ljubaznosti cijukavim tonom prijede na lajavo vrijeđanje, ustanu. Žalosna je činjenica da ljuljanje izgleda šlampavo. Glumice bi trebale znati da je rukovanje rekvizitom replika, pogotovo u ovakvoj predstavi; nije svejedno ljuljaju li se paralelno, kontrastno, brzo ili sporo, zastave li se možda pa krenu... ono što su pokazale jednostavno nije profesionalan posao; bilo bi mi drago da su – ambicioznije. Moram ipak priznati, još je manje profesionalna pojava dva čudna tipa u

crvenim vunenim rukavicama i crvenim pokrivalom za glavu (na „normalna” siva odijela) koji od sporedne uloge moraju, vjerojatno, napraviti jaki znak, i to isključivo kostimom: zanimljivo, ali – nemoguća misija). Ukratko: susret „dvije kurve” najbolje je napisan prizor u komadu, najmaštovitije režiran u predstavi; uz malo koncentracije, mogao bi biti izvrsno otpjevan duet.

Nakon svega što sam napisala, slijedi jedan ALI. Kad bismo pitali Schillera ili kakvog njegovog suvremenika, a možda i pokojeg našeg, što je žena bez muškarca, zacijelo bi rekao – „ništa”. Pa valjda zato u *Mariji Stuart* glavna uloga nije napisana za glumicu, nego za glumca. A tako je valjda i zato što u kazalište dolaze ne samo muškarci nego i žene, a žene, zar ne, ipak u političkim spletkama uživaju manje nego u ljubavnima... misli Schiller oko tisućuostamstote...

Dakle. Spletka & ljubav: Sir Robert Dudley, grof Leicester.

Povijesna Elizabeta upoznala je povijesnog još ne Leicesterera kad su oboje bili zatvoreni u Toweru, 1553. godine. (Dakako da ni tom prigodom nije bila riječ o memli, kamenom podrumu, gvozdenim okovima, štakorima & ttd. Šetali su po terasi, na svježem zraku, i razgovarali.) Pristalo se momče kasnije, neovisno o tome je li bilo ili nije zaljubljeno u englesku kraljicu, i još neovisnije o tome je li bilo s njom u postelji ili nije, oženilo. Pa mu se žena, navodno duboko depresivna, stropoštala niza stubište (1560. godine). Za razliku od Mary Škotske, koja se za ubojicu svoga muža smjesta udala (nakon nastupa u performansu po imenu otmica udovice), pa je mjesec dana kasnije ostala bez krune, Elizabeta se od Leicesterera u kritičnom momentu hladno distancirala. On se kasnije spetljao s gospom Sheffield, pa još kasnije potajno oženio s Lettice Knollis. Dakako da je sa gospođom na prijestolju ostao u prijateljskim i poslovnim odnosima. Svojedobno, Elizabeta ga je predložila Stuartovoj za supruga. (Njoj se pak boljim činio Thomas Howard, četvrti vojvoda od Norfolka – za promjenu, lukava odluka – no taj je neumitnom logikom političkog kauzaliteta umjesto u Marijinoj postelji završio na stratištu.)

Što je Schiller s tim napravio?

Njegov je Leicester, prije svega, licemjer. Tijekom svih pet činova, poigrava se s kraljicom i „kraljicom”. Ne zato što je naročito zao, nego, eto, zbivanja ga na to sile. Jer on je, kako bi to danas Amerikanci rekli, preživljivač. Dalje: obje žene računaju s njegovim osjećajima, dakako, pozitivnim i ekskluzivnim. Objе su mu žene, kao žene, privlačne. S obje bi htio biti dobar. Ali, niti jednoj nije prijatelj. Na kraju, na samome kraju – pa je to onda valjda poanta – strugne u inozemstvo. Time se, na moj užas, reklo sljedeće: žene su se bavile politikom i ostale su, obje, bez muškarca. Što je tragedija. No, tako im i treba, zašto su se bavile politikom, kad to nije za žene, za žene su muškarci. (Nadam se da sam sve pogrešno shvatila. I da se s bijednim Leicesterom identificiraju oni koji sebe doživljavaju kao bespomoćnu malu djecu, a svijet kao ratište, gdje prije svega valja gledati kako izbjeći kopita sukobljenih strana. Pardon, gusjenice tenkova. Ili nešto deseto, sve u svemu: lude babe oba spola. A to pak nema veze s ljubavlju, ni muško-ženskim odnosima, uopće ne.)

Što još hoću reći?

Vraćam se na problem s početka ovog teksta. Zašto sam se toliko raspisala o povijesnoj priči, kad je legitimno, dapače, poželjno da umjetnik slobodno promijeni što god mu volja promijeniti, izmisli što god mu volja izmisliti? Ovaj povijesni materijal, nažalost, vapi za boljim tretmanom – dramski je snažniji, detaljnija bogatiji i zanimljiviji i od Schillerova djela i od varaždinske predstave.

Usporedimo, na primjer, odnos „stvarnog” zbivanja i desetog prizora petoga čina, kad Leicester gleda Marijino smaknuće. Točnije, kod Schillera gleda, kao da je grof kraj prozora a stratište u dvorištu. U Varaždinu je Leicester sjajno zamišljen usred sobe, u kratkoj psihotičnoj epizodi pokrenutoj krivnjom. (BTW: početak monologa „Zar još uvijek živim? Mogu li podnijeti da još uvijek živim? Ne će li se ovaj krov srušiti na mene?” u predstavi glase: „Još sam živ. Ovaj se krov još nije srušio na mene.” Ne bih rekla da je za promjenu odgovorna prevoditeljica poznata po kvaliteti, no, u skladu s dobivenim tekstom,

Janko Popović Volarić ne igra situaciju onim intenzitetom kojim bi nas uvjerio da nije bešćutno smeće sretno što se izvuklo neoštećeno, za razliku od gospe o čijem kraju nešto naglas mašta. Ali, ako glumac obavlja svoj dio posla možda i bez razumijevanja, ipak se lijepo vidi kako je prizor postavljen.) No, kako god to igrao tko god, ipak je onodobni opis Roberta Wynkfieldea, jednog od svjedoka, suho izvjestiteljski informativan, možda baš zbog ravnodušne preciznosti, neusporedivo jeziviji. Odsjećena je glava, kaže, još oko četvrt sata micala usnicama, vjerojatno izgovarajući molitve. Batisteni veo (a ne perika, Zweig je pretjerao) spuznuo je s kratko ošišane potpuno sijede kose, i otkrio lice koje bi pristajalo šezdesetgodišnjakinji. Eh, na ovo mi se divno nadovezuje ključna razlika između povijesne priče i obje prilagodbe: podjela.

Neporecivo, hvalevrijedan je repertoaran potez predstaviti kraljevskim ulogama novozaposlene članice ansambla HNK VŽ (doduše, publici već poznate po honorarnim poslovima), lijepe & mlade Hanu Hegedušić i Leonu Paraminski. Njima je, ne manje hvalevrijedno, pridružen adekvatan *jeune premier*, glasoviti sapuničar. Povijesna činjenica za koju je Schiller, vjerujem, znao, ali koju nije jasno upisao u dramu – da su dame u vrijeme radnje imale jedna 45 a druga 55 godina, a gospodin je bio vršnjak starije, redatelj ne samo da nije bila bitna, bila mu je odiozna. (Molim vidjeti spomenuti razgovor u *Vjesniku*.) Time se Elizabetin diplomatski blef, odnosno bračna ponuda „malom žapcu” Anjouu, a u vezi s kojom se govori o rođenju djeteta, olakšala za apsurdnost, a Mariji se oduzela muka dvadesetgodišnjeg čučanja u zapečku, što je ženi koja je svoj identitet izvodila iz navodno od Svevišnjeg poklonjene pozicije na samom vrhu društva, pretpostavljam, bilo strašnije nego susret s krvnikovim alatom. Ukratko, potkresala se drama. (Naravno, nešto se i dobilo, što nije manje važno za puno gledalište, Bog im ga dao.) Dakle: varaždinske Marija i Elizabeta uistinu su samo neke postmoderno otrprilike poznate ličnosti, zapravo anonimne *top girls* sa šarenih sjajnih stranica, na primjer, *Cosmopolitana*. Ili *Glorije*. (Naravno, ne Marinkovićeve.) Pa smo

tako došli do glavnog: druga nam prilagodba povijesne priče nudi trač o dvije cure i sjekiri te dečku koji od njih uspješno pobjegne. Što je Schiller, neporecivo, napisao. I, što je dovoljno za umjetnički čin. Jer, završetak *Marije Stuart* upućuje na prekrasnu sliku, valja je tek zamisliti, pa se zamisliti: dečko je na brodu, brod je na pučini. Sve plavo i prostrano. I sve dalje od cura i Sjekire, o kojoj se ne zna što je gadnije, dočekati je šijom ili uzeti u ruke. Kao što se ne zna je li prostranstvo vladavina slobode, ili osamljenosti.

Zvezdana TIMET

Fusnote ljubavi i zlobe (50)

I tako dalje...

Osporavani, ponekad i s pravom, povjesnik hrvatske književnosti Dubravko Jelčić zapisao je u jednom od svojih publicističkih djela da hrvatsku književnost ne možemo promatrati izvan konteksta politike. Ne dijele svi njegovo mišljenje. Među inim guruima napredne misli, blagodat demokracije i boljega života u raju slobodnoga tržišta bilo je i takvih što su nas u proteklih dvadesetak godina dolazili poučavati kako je eto došlo vrijeme da se književnost oslobodi svojih izvanknjiževnih naloga i komponenti. Kao, srušio se komunizam pak eto s njime i diktatura politizacije književnosti. Idemo se, ljudi, konačno zabavljati. Ostavimo sve ono društveno sociologiji, politologiji, publicistici, a mi književnost za uvijek lišimo svega što nije atrakcija trenutka. O tome zašto je opasno stvarnost svesti na ovdje i sada bez ikakvih kontaminacija kako prošlosti tako i budućnosti, bilo bi na ovome mjestu preopširno raspravljati. Tek konstatirajmo da je diktat sadašnjosti, pristanemo li na njega bespogovorno, nimalo bezazlen instrument odustajanja od povijesnosti – njime se pouzdano odričemo od vlastite prošlosti ali i od projekcije budućnosti. Pitanje je, više retoričko nego stvarno, koliko bez svijesti o

svojoj prošlosti i bez mogućnosti da kormilarimo smjerovima budućnosti uistinu jesmo gospodari vlastite sudbine.

Mora se priznati da u tom mišljenju o književnosti kao poglavito zabavnoj djelatnosti ima nešto privlačno. U svakom slučaju lakše se zabavljati nego udubljavati u mračne i teške misli. Udri, narode, brigu na veselje, pa ćeš lakše prekapati po kantama za smeće u potrazi za preživljavanjem. Spomenom ovoga komunalnog artikla došli smo i do ključnoga branda hrvatske svakodnevice. Ali i do znakovita paradoksa. Nad kantom za smeće događaju se dvije među se isključive misaone pozicije. Prva je uzmak svakoga promišljanja smisla vlastite egzistencije primorane na utopljeničko posizanje za ekonomskom slamkom spasa. Kada vam lipe postanu svjetotvorni obzor, nemate vremena upuštati se u potragu za smislom života. S druge, pak, strane očaj je plodno tlo za revolt. O tom su podosta napisali marksisti i egzistencijalisti, zaboravljajući da je očaj ujedno i poticaj kratkoga daha. Kada se društveni lonac približi točki vrenja, svaka dosjetka postaje misaono opravdanje za nalaženje najbližega krivca te je svaki žrtveni jarac dobrodošao. No, žrtveni jarac najčešće nije pravi krivac. Povijest je prepuna naknadne pameti i prekasnih spoznaja da su na stratište otpravljani nevin. Srećom, u općem hrvatskom rasulu nitko nije nevin. Čak ni žrtveni jarci.

Specifičnost hrvatske priče sastoji se u svojevrsnome programiranom daltonizmu. Kažem programiranome jer se priča ponavlja s nepogrešivom pravilnošću. A daltonizam nalazim u upornom amnestiranju od odgovornosti samo jedne strane. I ne samo amnestiranju. Naime, dok smo tijekom prve desetljeće hrvatske samostalnosti spasonosnu avet komunizma prigrlili uzrokom svih naših zala, nakon trećesijećanjskih izbora odjednom je pred nama izronila krivnja struktura. Ničega spornog nije u spoznaji da postoji itekako težak grijeh struktura. Ali, kada strukture „spontano” poistovjetimo s cjelokupnom političkom elitom koja vodi i reprezentira državu, pritom „suptilno” diferenciramo pojedine segmente elite, tada se nastavlja priča o boljoj prošlosti, tek – sada centriranoj u nešto bliži odsječak na lenti vremena. I tu počinje jedan

od lukrativnijih hrvatskih mitova, uporno promoviran čitavim jednim, ne ni tako malobrojnim, slojem rentijera bolje prošlosti. Počinje mit o zlatnim osamdesetima čija smo, navodno, svi mi sretna djeca. Najprije bojažljivo, potom sve glasnije, na kraju sasvim javno, zavrtila se ta priča o Jugoslaviji u našim srcima. Osamdesetih nije bilo masovne nezaposlenosti, jugoslavenske mase nisu prekapale po smetlištima, radnička klasa brčkala je umorne udove u pličaku jeftinih sindikalnih odmarališta, uživali smo uz Stublića, Štulića, Bregovića i Boru Čorbu, putovalo se gdje se htjelo. Sve je bilo toliko bajno da je čitav jedan divizijun književnika, publicista, filmaša i mudraca opće prakse danas potreban da nam objasni koliko je to napušteno doba vrijedno žaljenja. Ovi ljudi, dijelom plaćeni po učinku, dijelom iskreno ogorčeni jer im je netko nepovratno oduzeo dio obiteljske poputbine (da je ta poputbina bila himera hranjena isključivo titoističkim mitom, to oni nikako ne će i ne mogu prihvatiti) ne vide puno toga. Ne vide sustav koji je po definiciji bio javno zatajena korupcija, ne vide udbaška ubojstva koja tek danas dolaze na naplatu, ne vide poniženje i strah ljudi koji su sedamdesetih lišeni prava na dostojanstvo, itd. itd. itd. No, zato jako dobro vide korupciju kao jedinu realnost suvremena hrvatskoga društva, još bolje vide svaki incident u ratu kome osporavaju definiciju domovinskoga, vide bauk nacionalizma kao jedinu prepreku obnovi nužne prošlosti, itd. itd. itd. I žive uvjereni kako smo svi mi, različiti od njih, zapravo odgovorni.

Ratko Cvetnić: *Polusan*. Mozaik knjiga, Zagreb 2009.

Dva dosada objelodanjena djela Ratka Cvetnića određena su mitemima dvaju decenija hrvatske samostalnosti. Prvo, roman *Kratki izlet*, distancira se od nacionalne euforije koja nas je nastojala bespogovorno uvjeriti da je sve bilo idealno i sveto u borbi za slobodu. Drugi, znakovita naslova *Polusan* spretno analizira pozadinu mita o zlatnim osamdesetima. Arhetipska osobnost nesvršenog studenta Vjekoslava Modrića, uosobljena pripovjedača, simbolizira nedovršenost, bolje

reći, polovičnost naših života čiju je jednu polovicu uvijek netko oduzimao. Netko nepoznat, neimenovan, čiju smo nazočnost ipak itekako osjećali. O toj namjernoj polovičnosti, inače, izvrsno je sa sociološkog gledišta pisao Josip Županov, koga auktor, ne slučajno, mada usputno, među inim autentičnim protagonistima hrvatskih kasnih osamdesetih, spominje u svom romanu. Ovo djelo književni je adekvat Županovljevih ekspertiza.

Nižu se tako pred nama ljudi nedovršivih sudbina, lica iščašenih iz svake normalne stvarnosti, likovi priličniji montypytonovskim fantazmagorijama nego svakodnevnici, proračunati malograđani i simpatični zgubidani. Sve to uokvireno je sivom zbiljom posljednjih trzaja hrvatskoga jugoslovenstva. Uokvireno je slikom društva koje kopni a ne zna gdje potražiti svoje sutra. Jedini modus onih koji pristaju participirati u takvu životu jest trajan nesporazum. Nesporazum s realnim okolnostima društva, nesporazum s povijesnim činjenicama, nesporazum sa sobom samima.

Cvetnićev Vjekoslav Modrić bira, zapravo aristokratsku vizuru. Potpuno svjestan da ništa ne može popraviti u sebi a još manje oko sebe, zauzima on pomalo autističnu poziciju autsajdera koji se nije predao niti je rezignirao s razočaranja nego je rezignaciju i razočaranje uvjetno prihvatio kao modus su-života, braneći se cinizmom marginalca, humornom mrzovoljom pseudo-flaneura. Takav rakurs u tehničkom je smislu idealno opravdanje naravi piščeva talenta. Ta narav određena je savršeno iscizeliranom rečenicom, iznimno duhovitim komentarima likova i zbivanja, dopadljivo pitkim i ni na čas površnim stilom. Uz to, svaki je njegov lik psihološki uvjerljiv te pamtljiv i usprkos svojoj tipičnosti neponovljiv.

Nadalje, uspijeva Cvetnić savršeno spojiti dva apodiktička i međusobno isključiva imperativa suvremene književne proizvodnje – zabavnost i društvenu aktualnost, pokazujući buljumentu pozerskih cinika da je cinizam privilegija superiornih duhova, a istinski humorizam deseterostruko efektivniji od „terapeutskih” tomićevskih lakrdijanja i isforsirana kuljiševskoga neukusa. Podjednako distanciran od nacionalne mitomanije koliko i od kriptojugoslavenske idolatrije, pokazuje on svakoj

ideologiji njenu specifičnu težinu. Nekoliko elegantnih opaski njegova alter ega Vjekoslava Modrića stoga su daleko efikasnije sredstvo raskrinkavanja jugovinskoga vonja od desetaka uspjenjenih feljtona u spektru tzv. desnoga hrvatskoga tiska. Efikasniji s više razloga od kojih bi kao prvi trebalo istaknuti činjenicu da inteligentnim odmakom od svake ideološkičnosti uništava vjerodostojnost tzv. lijevo-liberalne kritike nacionalističkih diskursa. Izbivši joj iz ruku argumente o primitivizmu i retrogradnosti druge strane, ne dopuštajući joj tako da ga tretira „drugom stranom”, on je tu istu pseudoljevicu prokazao kao ništa manje ideologiziran mjuhur napuhan sapunicom vlastite nesvjesne mržnje spram svega drugog i različitog, pogotovo ako je to drugo i različito tako im mrsko Hrvatstvo. Naravno, nije nacionalna pripadnost nešto čime bi Cvetnić htio biti određen. Utoliko je njegova nacionalna pozicija korisnija upravo za one ciljeve koje tantalovskim mazohizmom nastoji dosegnuti uspjenjeno jurišništvo u ime naroda. Da i ne spominjem koliko je i korisnija i poštenija od rentijerstva frustracije nacionalnom nesrećom. U krajnjoj liniji, u sredini koja je u stanju otrpjeti sve osim jakih individua u vlastitim redovima, Cvetnićeva pojava već je svojom samosvojnošću važna i korisna. Nepristajanjem na bolju prošlost ovoga ili onoga predznaka pokazuje nam on jedini put kojim je moguće sebe pripremiti na budućnost.

Rastresita struktura bez spektakularnih vanjskih događanja, komponirana mozaičnim prikazom pojedinačnih sudbina i događaja objedinjenih egzistencijskim poljem glavnoga junaka, pati od jedne boljke. Jedine, ali i ozbiljne. Ovaj je roman naprosto predug. Petstotinjak stranica, bez obzira na niz vrlo efektivnih, duhovitih pa i grotesknih epizoda, najprije su preobiman zalogaj za publiku sve manje spravnu na čitanje iole duljega štiva. Osim toga, upravo bi spomenuta rastresitost u kraćoj romanesknoj strukturi manje opterećivala praćenje fabularnoga tijeka i značajno doprinijela dinamici pripovijedanja. A time i sve ostvarene ciljeve ovoga prevažnog pripovjednog projekta učinila primamljivijima najširem općinstvu.

Antun PAVEŠKOVIĆ

DHK - Kronika

Rujan 2009.

– 6. rujna

U Zagrebu je u 79. godini života preminula pjesnikinja i prozna spisateljica za djecu i odrasle *NADA IVELJIĆ*.

– 11. do 13. rujna

Na otoku Korčuli održan je kulturno-znanstveni skup *III. DANI PETRA ŠEGEDINA*. Skup je u ime DHK pozdravio dopredsjednik Božidar Petrač.

– 14. rujna

Održana je prva sjednica Prosudbenog povjerenstva za književnu nagradu „Ksaver Šandor Gjalski”. Na natječaj su stigle 43 knjige proze objavljene u razdoblju 1. rujna 2008. do 1. rujna 2009. Za predsjednika Povjerenstva izabran je Ivan J. Bošković.

– 15. rujna

Održana je sjednica Povjerenstva za Zagrebačke književne razgovore.

– 22. rujna

Održana je 9. sjednica Upravnog odbora DHK.

Odlučeno je da se raspiše javni Natječaj za honorarnog voditelja promotivnih djelatnosti – Tribine DHK.

– 23. rujna

U prostorijama DHK predstavljena je knjiga *DRENOVAČKA ANTOLOGIJA HRVATSKOGA PJESNIŠTVA*. Sudjelovali su: predsjednik Udruge za promicanje kulture „Duhovno hrašće” vlč. Marko Đidara, urednik Antologije Goran Rem, priređivačica Antologije Sanja Jukić i urednik biblioteke „Laureati” Goran Pavlović. Skup je pozdravio predsjednik DHK Borben Vladović.

– 24. rujna

Održana je sjednica Prosudbenog povjerenstva za književnu nagradu „Ksaver Šandor Gjalski”. Većinom glasova odlučeno je da se nagrada dodjeljuje Ratku Cvetniću za roman *POLUSAN* (Mozaik knjiga, Zagreb, 2009.).

– 28. rujna

DHK je u suradnji s Nacionalnom zajednicom Bugara u Republici Hrvatskoj predstavilo bugarsku književnicu Elku Nyagolovu, predsjednicu Slavenske književne i umjetničke akademije u Varni i knjigu Maje Gjerek na bugarskom jeziku *KRISTALNATA ROZA* (Varna, 2009.). Sudjelovali su: predsjednik DHK Borben Vladović, predsjednik Nacionalne zajednice Bugara u RH Raško Ivanov, tajnica DHK Ružica Cindori i dramska umjetnica Urša Raukar.

– 29. rujna

U prostorijama DHK nakladnička kuća Disput, u povodu 100. godišnjice smrti Vladimira Vidrića, jednog od najistaknutijih lirika hrvatske moderne, predstavila pretisak prvog izdanja iz 1907. *PJESME* i monografsku studiju o pjesniku i fenomenu njegove pjesničke knjige Josipa Užarevića *VLADIMIR VIDRIĆ I NJEGOVE PJESME* (2009.). Sudjelovali su: akademik Krešimir Nemeć, dr. sr. Tvrtko Vuković, prof. dr. sc. Josip Užarević, nakladnik Josip Pandurić i dramska umjetnica Branka Cvitković.

– 30. rujna

Na Tribini DHK predstavljena je knjiga Branimir Bošnjaka *WORLDS HAVE BEEN RESET BY DEATH* (izbor pjesma u prijevodu na engleski jezik: Graham McMaster, Zagreb, DHK-biblioteka Most/The Bridge, 2009.) i novi broj časopisa *MOST/THE BRIDGE*, 1-2/2009. Sudjelovali su: dr. sc. Branimir Bošnjak, prof. dr. sc. Cvjetko Milanja, urednik Strahimir Primorac i glavni urednik časopisa Davor Šalat.

Anica VOJVODIĆ

V. TRIENALNI NATJEČAJ

PASIONSKA BAŠTINA I DRUŠTVO HRVATSKIH KNJIŽEVNIKA

raspisuju natječaj za književno djelo na temu Muke Kristove
ili na temu, široko shvaćene, općeljudske muke.

Prosudbeno povjerenstvo koje će imenovati Društvo hrvatskih
književnika i Pasionka baština, nakon pregleda pristiglih
radova, izabrat će one koje će predložiti za tri nagrade.

Sve tri nagrade (novčane) podrazumijevaju pravo organizatora natječaja da nagrađena
djela objavi. U obzir dolaze do sada neobjavljena književna djela, i to:
roman, veća pripovijetka, drama, poema, te zbirka stihova.

Radove možete poslati na adresu:
UDRUGA PASIONSKA BAŠTINA,
Barutanski breg 20, 10000 Zagreb
zaključno **do 1. ožujka 2010. godine.**

Rezultati će javnosti biti priopćeni
31. ožujka 2010. godine u 12,00 sati
u prostorijama DHK-a.

Rukopisi se ne vraćaju.

REPUBLIKA, časopis za književnost, umjetnost i društvo. Izdaju DHK i Školska knjiga d.d.
Uređuju: Ante Stamać, glavni urednik; Milan Mirić, odgovorni urednik
i Antun Pavešković, urednik